TARİH BOYUNCA

DİNLERARASI DİYALOG

Prof. Dr. Davut AYDÜZ

TARİH BOYUNCA

DİNLERARASI DİYALOG

Prof. Dr. Davut AYDÜZ

Bu çalışmamı, Türkiye'de ve Dünyada, Hoşgörü, Barış ve Dinlerarası Diyaloğa çok önemli katkılarda bulunan Muhterem M. Fethullah Gülen Hocama ithaf ediyorum.

TARİH BOYUNCA

DİNLERARASI DİYALOG

Prof. Dr. Davut AYDÜZ

IŞIK

YAYINLARI©

Tarih Boyunca Dinlerarası Diyalog

ISBN: 975-278-121-7

Yayın Numarası : 376

Emniyet Mah. Kısıklı Cad. Huzur Sok.
No:5 34696
Üsküdar/İstanbul
Tel : (0216) 522 11 88
Faks : (0216) 522 11 99
http://www.isikyayinlari.com

BASKI: ÇAĞLAYAN A.Ş.
Sarnıç Yolu No:7 35410
Tel : (0232) 252 20 97/98
Gaziemir/İzmir

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

DİNLERARASI DİYALOG

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE VE PEYGAMBER EFENDİMİZİN (s.a.s.) UYGULAMALARINDA DİNLERARASI DİYALOG

İKİNCİ BÖLÜM
İSLÂM TARİHİNDE DİNLERARASI DİYALOG ÖRNEKLERİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNÜMÜZDE DİNLERARASI DİYALOG ÇALIŞMALARI

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DİNLERARASI DİYALOĞUN TARİHİ VE DİYALOĞUN ŞARTLARI

Yazarın Özgeçmişi

1962'de Çanakkale ilinin Çan ilçesine bağlı Hacılar köyünde doğdu. Biga İmam-Hatip Lisesini bitirdikten sonra 1981 yılında (Erzurum) Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesine başladı ve 1986'da mezun oldu. 1992'de Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde Doktorasını tamamladı. 1991-1993 arası İstanbul adalar ilçesinde Diyânet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak vâizlik yaptı. 1993 yılında kısa bir müddet (Şanlıurfa) Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde çalıştı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak geçiş yaptı. 1996 yılında Doçent oldu. Millî Eğitim Bakanlığı bursu ile araştırma yapmak üzere 1994 Aralık-1995 Ağustos tarihleri arasında Mısır/Kâhire'de bulundu. Qafqaz Üniversitesinin daveti üzerine gittiği Azerbaycan/Bakü'de 1997-2000 yıllarında araştırmalar yaptı. Şubat 2002'de Profesör oldu. Evli ve iki çocuk babası. Hâlen aynı fakültede Tefsir Anabilim dalında öğretim üyesi olarak vazife yapmaktadır.

Yayınlanmış Kitapları

1. İslâm İktisadında Narh, (Işık yay. İzmir 1994.)
2. Düşünce Kaymaları, (Heyet, Kaynak yay. İzmir 1996.)
3. Kur'ân'ı Anlamak ve Yaşamak, (Arapça'dan tercüme, Çağlayan A.Ş., İzmir, 1996)
4. Kur'ân-ı Kerim'de Besinler ve Şifa. (Timaş, İstanbul, 1997 ve 1999; Turkuaz, İstanbul 2002)
5. Kur'ân'a Dair İncelemeler, (Nil yay., 2000)
6. Kısa Sûrelerin (Fâtiha, Duhâ-Nâs) Tefsiri, (Işık yay., 2001)
7. Cevşen-i Kebîr Tercümesi, (Işık yay., 2001)
8. Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir, (Işık yay., 2004)
9. Kur'ân-ı Kerim'in Kalbi Yâsîn Sûresi Tefsiri, (Işık yay., 2004)
10. Kur'ân'ın Mûcizevî Korunması, (Heyet, Işık yay., 2004)
11. Tarih Boyunca Dinlerarası Diyalog, (Işık yay., 2004)

ÖNSÖZ

Kâinatın mayası muhabbettir. Sertlik ve hırçınlıkla bir yere varılamayacağı ve varılmadığı ortadadır. Sevgi, saygı ve muhabbetle herhangi bir kimsenin kapısı çalındığında, diyalog yollarının açıldığı ve kişinin temsil ettiği değerleri karşısındakilere anlatma imkânının doğduğu açık olarak görülmektedir.

Mevlâna'ya atfedilen bir söz var: "Bir ayağım merkezde dinî esaslarla bağlı, diğer ayağım da yetmiş küsur milletle beraber."[1] Esasen bir Müslüman'ın durumu da işte bu düşünce ile özetlenebilir. Temel prensip olarak herkesle iyi geçinme, herkesle diyalog içinde olma ve herkesle şartların elverdiği ölçüde münasebet ve bağlantı kurma.

Elbette herkesle diyalog içinde olmanın bir ölçüsü olacaktır. İnsan, İslâmî prensiplere bağlılık içindeyse, yani insanın bir ayağı, Mevlâna'nın ifadesiyle, hep dinî-İslâmî zemine sağlam basıyorsa, bu diyaloglar faydalıdır. Aksine insanın hayatı Sünnet yörüngeli değilse, bu takdirde kaymalar olabilir.

Biz Müslümanlar esasen Peygamberi vefatının hemen öncesinde, "*Size Kitap Ehli'ni, yani Hıristiyanları ve Yahudileri emanet ediyorum*" vasiyetinde bulunan ve Halifesi de, bağrından yediği hançerle ölüm yatağında dahi, "*Size içimiz-*

---

[1] Bediüzzaman Firuzanfer, Mevlana Celaleddin, MEB Yayınları, 1985, Çev. Feridun Nafiz Uzluk. Önsöz, s.IV. Metnin aslı: Hemçü pergarim der-pa derşeriat üstüvar/Pay-i diğer seyr-i heftad ü dü-millet miküned.

deki azınlıkları emanet ediyorum; onlar hakkında Allah'tan korkun ve kendilerine adaletle davranın" ikazında bulunan; Başkumandanı ve hükümdarı, Malazgirt'te göğüs göğüse savaştığı rakip devletin hükümdarı olan düşman komutanını mağlûp ettikten sonra çadırında ağırlayan ve yanına insanlar katıp güvenle Constantinopolis'e, yani devletinin başşehrine ulaştıran yine başkumandanı ve hükümdarı, birçok Müslüman'ı öldüre öldüre geldiği Kudüs önlerinde savaşa tutuştuğu Haçlı orduları komutanı Richard'ı gece çadırına kadar giderek tedavi eden bir kültürün çocuklarıyız. Yani yeryüzünün en engin, en kapsamlı ve en evrensel hoşgörü kültürünün mirasçılarıyız. Bu anlayış, bu telâkki, bugün de âdeta denizlerin dalgaları gibi yayılmakta ve dünyanın dört bir yanına ulaşmaktadır. Öyle inanıyoruz ki, önümüzdeki yıllar hoşgörü ve sevgi yılları olacak, bu çerçevede dünyaya hem çok şey verecek, hem de dünyadan çok şey alacağız. Bırakın kendi içimizdeki insanlarla, başka kültürlerin, başka medeniyetlerin, başka dünyaların insanlarıyla da kavga etmeye, münakaşa ve zıtlaşmaya yol açan meseleler bile bütün bütün kapanacak ve sevginin gücünü bir kere daha anlayarak herkese sevgiyle, şefkatle bağrımızı açacak, herkesi kucaklayacak ve bugün dünyanın en çok muhtaç olduğu diyalog ve hoşgörü gibi en önemli bir hususu Allah'ın (c.c.) yardımıyla gerçekleştireceğiz.

Diyalog ve hoşgörü adına içte olduğu gibi, dış dünyaya açılmada da rahat olunmalıdır. Dünyanın küreselleşmesi, Gümrük Birliği veya Avrupa Topluluğu'na girme gibi gelişmeler bize din, diyanet, millet ve kültür adına herhangi bir şey kaybettirmez. Çünkü bizim, bizi ayakta tutan dinamiklerimizin güç ve kuvvetine inancımız tamdır. Bizim, Kur'ân'ın vahy-i semavîye dayandığından ve beşerin her türlü prob-

lemlerini çözeceğinden şüphemiz yoktur. Bu sebeple, korkacak birileri varsa, o da Kur'ân'ın diriltici ikliminden uzak yaşamakta direnenler olmalıdır. Böyleleri, ellerindeki sistem ihtiyaca cevap vermediğinden dolayı alternatif düşünceler araştırmakta ve "Bu arayışlar, insanlığı Müslümanlığa götürürse halimiz nice olur?!" diyerek, kendi insanlarından korkup, endişe duymaktadırlar. Bugünkü hırçınlıklarının arkasında da bu düşüncenin olduğunu söyleyebiliriz.

Evet, insan hak ve özgürlüklerine saygılı olunması, toplumda bir kesimin diğer kesimle veya bir dinin diğer bir dinle çatıştırılmayıp barış içinde yaşaması, hoşgörü ve diyalog çalışmalarının hızlandırılması ve demokratik olan bütün gelişmelerin desteklenmesi hususu çok önemlidir.

Müslümanlar açısından hoşgörünün, diyaloğun ve bir arada yaşamanın hem dinî temelleri mevcuttur, hem de, entelektüel temelleri. Bu çerçeve içerisinde bu temelleri işletmek ve dünyamızın ortak yaşamı içerisinde Müslümanlar da etkin bir rol almak istiyorlarsa, tarihte pek çok güzel örneklerini gördüğümüz bu anlayışı yeniden gündeme getirmek, yeniden değerlendirmek ve düşünmek zorundadırlar. Bunu gerçekleştirmek için önümüzde ne dinî, ne de entelektüel bir engel vardır.

Bilim ve teknolojinin bize sağladığı imkânlarla küçülerek büyük bir köy haline gelen dünyamızda; kişiler, toplumlar, uygarlıklar arası diyalog kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur. Medeniyetlerin çatışması üzerine kurulan tezlerin ve geliştirilen teorilerin, iki binli yıllarda itibar görmemesi için, dinler ve dinlerarası diyaloğa önem vermemiz gerekir.

Tarihteki ve günümüzdeki din istismarından kaynaklanan savaşlar, insanlığın kalplerini sızlatan görüntülerdir. İn-

sanlar yalnız Yaratıcılarına karşı sorumlu olmaları gerekirken, bazı insanların veya grupların kendi doğrularını başkalarına Allah adına zorla kabul ettirmeğe çalışmaları, küçülen dünyamızda büyük huzursuzluklara yol açmaktadır. Sosyal ilişkilerin sıklaştığı günümüzde, insanlık dışı acıların tekrar tekrar yaşanmaması ve dünya barışının sağlanması için, manevî liderlerin aralarındaki dinî farklılıkları ve sorunları gündeme getirmeden ve kavga konusu yapmadan, karşılıklı görüşme ve anlayışlarla çalışmaları tabiî bir davranıştır. Dinlerarası -inanç farklılıklarını kavga konusu yapmadan- karşılıklı hoşgörü ve anlayışı geliştirme çalışmaları günümüzde *"Din Mensupları Arası Diyalog veya Dinlerarası Diyalog"* ismi altında sürdürülmektedir. Fakat biz buna, "dinlerin" bizzat kendileri diyalogda bulunamayacağından, "*Din Mensupları Arası Diyalog*" demeyi daha uygun bulmamıza rağmen, "Dinlerarası Diyalog" şeklinde kullanım daha yaygın olduğu için onu tercih ettik.

Diyalog, iki veya daha fazla kişinin karşılıklı konuşması, değişik ırk ve kültürlerden, farklı inanç ve kanaatlerden, farklı siyasi anlayıştan insanların bir araya gelerek, medenî ölçüler içerisinde birbirleriyle iletişim kurması yoludur. Dinî alanda diyalog ise; hem bir dine mensup farklı grupların, hem de farklı dinlere mensup insanların, inanç ve düşüncelerini birbirlerine zorla ve etik olmayan yollarla kabul ettirme girişimlerinde bulunmaksızın, ortak meseleler etrafında hoşgörü ortamı içinde konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği yapabilmesi demektir.

Binlerce yıl süren tarih tablosuna baktığımızda, dinler ve inançlar arası sıcak ve soğuk kavgaların insanlığa felaketler ve acılar, nefret ve kin dışında bir şey getirmediği şuuru her geçen gün biraz daha kuvvetlenmektedir. En büyük se-

bep de birbirlerini tanımamalarıdır. Küçülen dünyamızda insanların dostça ve barış içinde yaşayabilme yollarının başında birbirlerini yeterince tanımaları, diyalog halinde olmaları ihtiyacı kendini göstermektedir. Aynı odada yaşasalar dahi, birbirleriyle konuşmayan iki kişinin birbirlerini tanımaları, dost olmaları beklenemez. İnsanlar karşılıklı konuşmalarla birbirlerinin duygu ve düşüncelerini anladıkları derecede, aralarında gönül köprüleri kurulur. Ortak sorunlarını birlikte çözme eğilimleri belirir. Evet, inanç ve vicdana bağlı ahlakî değerleri, yıkıcı akımlara karşı daha güçlü koruyabilmek için, gençliğin daha iyi yetişmesine katkıda bulunabilmek için, inanan insanların el birliği yapmasına ihtiyaç vardır. Eğer dinler iyiliği, güzel ahlakı, huzuru, adaleti tavsiye ediyorlarsa, aynı gayede bir araya gelip güç birliği yapmalarından, sorunlarına birlikte çözüm yolları aramalarından daha tabiî ne olabilir?

İşte biz bu çalışmamızda başta "Diyalog ve dinlerarası diyalog nedir, ne değildir", "Doğru bir diyaloğun şartları nelerdir", "Müslümanları, Hıristiyanları ve diğer din mensuplarını diyaloğa götüren sebepler nelerdir?" gibi meselelerin yanında, "Diyaloğun dinî temelleri sayılan Kur'ân ve Hadîs-i Şeriflerde diyaloğun yeri var mı yok mu?" gibi konulara temas edeceğiz. Bununla birlikte, dört halife döneminden Osmanlı'ya kadar, İslâm Tarihinden diyalog örnekleri vereceğiz. Tabi günümüzde diyaloğa sahip çıkan kişi ve kuruluşların diyalog hakkındaki fikir ve faaliyetleri hakkında da bilgi vereceğiz. Son olarak da, Kur'ân'ın Ehl-i Kitaba bakışını ve Hıristiyanları diyaloğa götüren sebepleri zikredeceğiz. Mûsevîliğin evrenselliğinin olmayışı, başka bir ifade ile Yahudilerin Mûsevîliği millî dinleri olarak benimsemeleri sebebiyle diya-

log konusunda daha çok Hıristiyanlarla diyalog üzerinde duracağız.

Çalışmamızı okuyup gerek muhteva gerekse dil ve şekil yönüyle tavsiyelerde bulunan değerli hocalarıma ve arkadaşlarıma, özellikle bilgisayar işlerinde yardımcı olan Ersoy Karamustafa Bey'e teşekkürü bir borç bilirim. Bütün dikkatimize rağmen yapılan hatalardan dolayı Allah'tan af, değerli okuyuculardan da müsamaha beklerim.

Davut Aydüz

davutayduz@yahoo.com
22.10.2004
Adapazarı

GİRİŞ

DİNLERARASI DİYALOG

1. Dinlerarası Diyalog Nedir?

a. Diyalog Nedir?

Kelime olarak diyalog: Diyalog kelimesi dilimize, Fransızca'dan geçmiştir. Kelimeye yüklenen Batı dillerindeki anlamlarının yanında, "anlaşma", "uyum sağlama" veya "bu yolda yapılan çalışmalar" demektir.[2] Diğer bir tanıma göre diyalog; iki veya daha fazla kişinin bir araya gelerek belirli konular üzerinde konuşması, görüşmesi, bu vesileyle birbirleriyle kaynaşması ve ortak noktalar üzerinde anlaşmasıdır. Bu açıdan diyalog için, doğrudan doğruya 'insan' eksenli bir faaliyettir diyebiliriz. Daha geniş anlamda ise diyalog; farklı ırk ve kültürlerden insanların, medenî ölçüler içerisinde, birbiriyle konuşması ve anlaşması yoludur.

Geniş manada diyalog: iki veya daha fazla kişi arasındaki sohbet, bir insan ile bir nesne (mesela bilgisayar) arasındaki ilişki veya alışveriş, fikirlerin veya düşüncelerin karşılıklı değişimi anlamında kullanıldığı gibi, bilhassa içinde iki veya daha fazla karakter bulunan bir tiyatro eserinde karakterler arasında karşılıklı söylenen sözler bütününe; bir film senaryosunda, olayın akışı içinde oyunculardan söylenmesi istenen metne de denilmektedir

---

2 *Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu. Ankara 1998, I,605; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük,* Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara 1995, I,680.

Diyaloğun gerçekleşebilmesi için tarafların birbirini "anlaması" gerekir. Anlamak için "tanımak"; tanımak için de "bilmek" icabeder. Dolayısıyla diyalog, tarafların "doğruluğu" ve "haklılığı" temaları üzerine değil, karşılıklı olarak "bilme", "tanıma" ve "anlama" temelleri üzerine oturmalıdır. Yani diyalog, farklılıklarımızın bariz olarak görüldüğü "inanç" ve "değerler" alanından çok; ortak noktalarımızın daha fazla belirginleştirilebileceği "etik", "estetik", "kültürel" ve "entelektüel" planda aranmalıdır. Tabiî olarak bunun ardından inanç ve değerler alanındaki birlikteliklerimiz tezahür edecek ve ortak noktalarda buluşma imkânı doğacaktır.[3]

Ayrıca diyalog; inancı, değeri ne olursa olsun, kişiler arasında aranmalı ve bütün ayrılıklar, "sizin dininiz, değerleriniz size, bizimki bize" anlayışıyla kavga sebebi yapılmadan, herkesin inanç, hayat, düşünce, sağlık, evlenip çoğalma gibi temel hak ve hürriyetlerine saygı duyarak birlikte yaşayabilme, hatta yardımlaşabilme şeklinde olmalıdır. Böyle birlikte yaşama kültürü elde edildiğinde, arada çok benzerliklerin olduğu görülecek ve karşılıklı etkileşimler olacaktır.

b. Dinlerarası Diyalog Nedir?

Dinlerarası Diyalog: Farklı dinlere mensup insanların inançlarını ve düşüncelerini birbirlerine zorla kabul ettirme yolunu seçmeksizin eşitlik, hoşgörü, doğruluk, samimiyet, sevgi, saygı ve iyi niyet içinde ortak olan veya olmayan bir meselede barış, hürriyet ve açıklık atmosferinde, ötekini öğrenmek, bilmek, tanımak, dinlemek ve anlamak maksadıyla, karşılıklı konuşabilmelerini, işbirliğine gidebilmelerini, birlikte yaşayabilmelerini, hatta uzlaşabilmelerini sağlayan bir

---

3 Bekir Karlığa, (Açılış Konuşması) *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.13-19.

karşılaşmadır.[4] Mensupları diyalog içinde olan dinler arasında farklılık ne kadar çok olursa olsun, önemli olan din mensuplarının birbirlerini oldukları gibi kabul esas olmalıdır.

Değişik bir ifadeyle **Dinlerarası Diyalog**; dinleri temsil eden cemaatlerin, aralarındaki sorunları temsilcileri vasıtasıyla karşılıklı görüşüp konuşmaları, çözüme ulaştırma eğilim ve gayretleridir. Meselâ, benzer tür malları üreten ve pazarlayan firmaların, mallarını pazarlarken, birbirleriyle kavga etmeden, birbirleri aleyhine propaganda yapmadan, mallarının özelliklerini tanıtarak satışlarını artırmaya çalışmaları, aralarında çıkan sorunları karşılıklı görüşme ve uzlaşmalarla çözümlemeleri gibi, dinî cemaatlerin de kendilerini çeşitli yöntemlerle birbirlerine anlatmaları, kendilerini tanıtmaları, birbirlerini kötülemeden, düşmanca ve kışkırtıcı tavırlar içine girmeden, karşılıklı konuşmalarla birbirlerini anlama, aralarındaki anlaşmazlıkları çözümleme çalışmalarıdır.

Prof. Dr. Mehmet S. Aydın'ın kendisine has ifadeleriyle Dinlerarası Diyaloğ'un anlamı şudur: "Diyalog, dinlerin önemli yönlerinin, yani doğrudan doğruya bugünün problemleriyle ilgili yönlerinin ele alınmasını, incelenmesini ve onların bir bakıma yeniden anlaşılmasını ve yorumlanmasını da bize getiriyor ki bu, son derece önemlidir. Bunu yaparken belli bir yol takip edilmelidir. Evet doğru dürüst bir diyalog faaliyeti her şeyden önce bilgiye dayanır. Bilgiye ve fikre dayanmayan görüşler belki iyi niyet temennileri olabilir ama sonuç veren diyalog denemez, onlara. O halde evvelâ olabildiğince sağlam bilgi vermektir. Bunun anlamı şudur: Bir Hıristiyan'a "Gel kendini kendin bize anlat." demektir. Bir Ya-

---

[4] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi,* Ankara 1993, s. 396; Abdurrahman Küçük, "Dinlerarası Diyaloğa Niçin İhtiyaç Vardır?", *Dinî Araştırmalar,* c.I, sy.l (1998), s. 31.

hudi'ye gel "Kendini bize anlat." demektir. Bir Müslüman'a, "Kendini bize tanıt." demektir. Biz seni bilelim, sen bizi bil ve sonunda bilişelim ki, o bilişme, anlaşma olsun ve o anlaşma bizi ortak bir projeye doğru, ortak bir eyleme ve sonunda ortak bir başarıya götürsün. Tabii bunun için evvela dürüst olmak lâzım. Diyalog son derece ahlâkî bir faaliyettir, çünkü işin içine yalan girerse sahtekârlıktır, işin içine kandırmaca girerse son derece çirkindir. "Hele bunları anlatayım da benim dinime gelsin." demek de haksızlıktır ve doğru değildir. O insan kendi dinini terk etmek için burada değil, kendisini anlatmak için, öğretmek için ve öğrenmek için burada, tanışmak için ve bilişmek için burada. O halde evvelâ bu işi açıkçası profesyonellerin yürütmesi lâzım. Kendi dinini ve başka mukayeseler yapıyorsa, başka dinleri bilen insanların sağlam bilgileri getirmesi lazım. Demesi lazım ki; benim dinim budur, budur, budur. Şimdi bu o kadar önemli mi denilecek olursa? Kesinlikle önemli, yurtiçinde de önemli, yurtdışında da önemli. Çünkü insanlığın en büyük sıkıntısı belki de, kendi inancının, kendi kültürünün, dolayısıyla kendisinin çok kere haksız yere başkası tarafından tanımlanmasıdır, başkası tarafından isimlendirilmesidir.

O halde diyalog her şeyden önce; içerde diyalog ve dinlerarası, kültürlerarası diyalog, insanlara, kültürlere, dinlere kendi kendilerini tanımlama, kendi kendilerini tanıtma ve kendi kendilerini bildirme anlamına geliyor ve bu yönüyle de iyidir, kesinlikle teşvik edilmelidir.

Bu arada, "Diyaloğa katılan diğer din mensupları acaba İslâmiyet'in hak din olduğunu ne kadar kabul ediyorlar?" diye bir soru da sorulmamalı. Çünkü diyalog toplantılarında bu tip şeyler konuşulmaz. O din, o din olarak kabul edilir; bu din, bu din olarak kabul edilir. Ve bunlar insanlığa ortaklaşa

ne sunabilirler, ne yapabilirler, asıl konuşulan konu zaten budur. O yönüyle asıl belki bundan da daha derin olanı, insanların birlikte bulunarak ve belki de din hakkında hiç konuşmayarak diyaloğa girmesidir."[5]

Diğer bir bakış açısıyla dinlerarası diyalog, farklılıkları nazara almadan, temel hak ve hürriyetlere saygı içinde bir arada yaşayabilme kültürü edinmedir; bu olunca karşılıklı tanıma da elbette olacaktır.

Evet diyalog; kendi inandığı dini uygularken, öbür dini olduğu gibi değerlendirmek şeklinde olmalıdır. Meselâ İslâm'da Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî gibi Sünnî mezheplerin birbirine karışmaksızın, kavgasız bir şekilde bir arada yaşamaları gibi dinler bir arada yaşayabilir. Tanıma neticesinde, delilleri, gözlemleri değerlendirerek insanlar hür iradeleriyle istedikleri dini benimseyeceklerdir.

Prof. Dr. Suat Yıldırım'a göre Dinlerarası Diyalog; her din mensubunun, kendi dinini, olduğu gibi, nasıl anlaşılmasını istiyorsa o tarzda anlatması, aynı fırsatı muhatabı olan din mensubuna da vermesi demektir. Herkesin en kıymetli hazinesi saydığı dinini bozmaksızın birlikte çalışacakları müşterek geniş alanlar mevcuttur. Zaten dininden taviz vermesi hâlinde ortada diyalog kalmaz, kişi –yetkisi varmış gibi– dinini âdeta değiştirmiş olur. Diyalogda muhtemel bir tehlike "hakikatin izafileşmesi"dir; ama işaret ettiğimiz tarzdaki görüşmede bu risk yoktur. Herkes kendi farklı inancının

---

[5] Mehmet Aydın, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.203-211.

hakikat olduğuna kesin inanmakla beraber pratik hayatın çeşitli alanlarında öteki ile işbirliği yapabilir.[6]

Bir Müslüman için, her işinde olduğu gibi, Dinlerarası Diyalogda da asıl olan, Allah'ın rızâsını kazanmak olmalıdır. Hiç şüphesiz her insan, ihlâs ve niyetinin istikametine göre mükâfat görür. Bir insanın davranışları, onun ihlâs ve niyetteki istikameti üzerine planlandığı takdirde, o insan kaybetme kuşağında bile kazanabilir. Zira Allah Resulü (s.a.s.), Buharî gibi sahih hadis kaynaklarında yer alan bir hadis-i şeriflerinde, "*Ameller niyetlere göredir*"[7] buyurmakta ve müminin niyetinin amelinden hayırlı olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü amel, hayırlı bir niyet üzerine kurulursa, o da hayırlı olur. Bu açıdan, insan ne yaparsa yapsın, önce niyeti itibariyle samimî olmalı ve Rabbinin rızasını gözetmelidir.

Dinlerarası Diyalog neticesinde şu problemlere çare aranıp bulunabilir: Hayatı tehdit eden her şey; terör, savaşlar, sömürü, açlık, gelir dağılımlarındaki eşitsizlikler, soykırım, çocuk düşürme, tedavi edilemeyen hastaların öldürülüp öldürülmemesi, intihar, fizikî işkenceler, psikolojik zorlamalar, köleleştirme, sürgün, zina, fuhuş, insan ticareti, zor çalışma şartları vb.

İnsanların çehrelerinde, Yaradan'ın şanını tanıyan ve tazim eden prensip ve hareket tarzını üstün kılmak ve beşer cemiyetini sıhhate kavuşturmak için, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, geniş bir tefekkür konusu ve faydalı teklifler sunabilirler. Bilinen ehemmiyeti dolayısıyla ailenin muhtelif problemlerine eğilmek gereklidir; çocukların eğitimi, aile

---

[6] Suat Yıldırım, Dinler Ve Barış Sempozyumundan Geriye Kalan, *Yeni Ümit Dergisi*, sayı.64.

[7] *Buhârî*, Bedü'l- Vahiy 1.

plânlaması, eşler arası evlilik âhengi, nişanlıların seçimi, feminizm ve kadın haklarının sayısız meseleleri... Bütün bu konularda karşılıklı teklifler öne sürülebilir, tecrübelerden istifade edilebilir.

2. Dinlerarası Diyalog Ne Değildir?

Dinlerarası Diyalog; dinleri birleştirme veya bir potada eritip "yeni bir din" üretme teşebbüsü değildir. Dinlerarası Diyalog; tüm farklılıkları koruyarak herhangi bir zorlamaya girmeden hoşgörü ve anlayış içinde ortak meseleleri konuşma, müzakere etme ve işbirliği yolları arama gayretidir

Diyalog, bir taviz verme veya taviz koparma hareketi olamaz.

Diyalog, aynı zamanda bir *misyonerlik faaliyeti* de olamaz, ancak her mümin gibi diyaloğa katılan bir dindar da kendi imânî tecrübesini ötekiyle paylaşmak isteyecektir, bu çok tabiîdir. Böyle bir yol gösterme, kesinlikle Dinlerarası Diyalogdan ayrı değerlendirilmelidir. Misyonerlik faaliyeti, karşı tarafı, açık bir av olarak görür. Misyoner bunu yaparken de dinin yayılması için her türlü araca başvurmaktadır. Halbuki Dinlerarası Diyalog, bu bağlamda, bir sunuştan başka bir şey değildir. Bu sunuş, karşılıklı bir bilme ve anlamayı içerir. Bu hareket, kesinlikle zorlama ve dayatma şeklinde değil, isteğe bağlı yapılmalıdır. Diyalog, bununla birlikte misyonun en önemli teması olan ötekine din anlatma işini göz ardı etmez, belki de onu daha genişletip derinleştirebilir. Bu, diyaloğun misyonla kesiştiği ve en fazla ilişkide olduğu noktadır. Tabiatı gereği dinin mensubu olmayan insanları kendi bünyesine davet etmesi kaçınılmazdır. Ancak bu aktivite, Dinlerarası Diyaloğun ana merkezine konulmamalıdır.

Dinlerarası Diyaloğun asıl niyeti, reddetmek veya birini kendi dinine "zorla döndürme" değil, belki *onun hidâyetini ümit etme* olabilir.

Dinlerarası Diyalog, bir tarafın sadece konuştuğu, ötekinin sadece dinlemekle yetindiği, karşılık vermediği veya veremediği *monolog* da olamaz. Çünkü monolog, diyaloğun zıttı olarak hitap ve iletişim kurma açısından egoisttir; bir taraf sadece kendisi konuşur öteki ise yalnızca ona hizmet eder, hatta onu teyit ve tasdik edebilir. Dolayısıyla bu süreçte diyalogdaki kadar karşılıklı bir etkileşim görülmez.

Diyalog, bir *münazara* da değildir; münazara, gerçeği bulmayı gaye edinerek, taraflardan birisinin kendi iddialarının doğruluğunu, ötekinin ise yanlış olduğunu savunur. Hâlbuki diyalogda, tarafların birbirleri hakkında hüküm vermeleri söz konusu değildir. Bir tartışma türü olan münazara, ortak olmayan ve birbirlerine muhalif iki görüşten oluşur. Diyalog ise, her zaman birbirlerine zıt olmayan belki ortak değerlerin de aktarıldığı dinlerarası bir süreçtir. Aslında diyalogda münazarada olduğu gibi bir "zafer kazanma" düşüncesi de yoktur.

Diyalog farklı din mensuplarının *polemiği* de değildir. Polemik aslında taraflar açısından diyaloğa benzemektedir. Benzemeyen yönü polemiğin monolog bir üslupla devam etmesidir. Kısaca polemik, taraflar arasındaki eşitsizliği ve dışlamacılığı yansıtır. Polemik, bu anlamda fikrî bir savaş ve çekişmeye benzemektedir. Halbuki diyaloğa uygun karşılaşma, böyle bir çekişmenin dışındadır.[8]

---

8 Mustafa Alıcı, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim Işığında İslâm-Hıristiyan Diyaloğu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 17.

Diyaloğa girmek pazarlık yapmak, ya da uzlaşı ve taviz aramak değildir. Müdafaa, ya da polemiğe girmek veya inanmayanlara -ya da başka şeylere inananlara- karşı "inananlar" ittifakı meydana getirmek de değildir. Diyalog, misyon ya da davetin dolaylı yolu olmadığı gibi, onun gizli bir gündemi de yoktur.

Tarafların ideolojik ve sosyolojik manevraları veya karşısındakini inancında şüpheye düşürme gayretleri, diyalog için en büyük hatalardandır.

Diyalog görüşmelerinde: "Siz Hz. İsa'ya, Hz. Musa'ya inanıyorsunuz da Hz. Muhammed'e niye inanmıyorsunuz?" şeklinde bir soru yanlıştır. Çünkü diyalog görüşmeleri, bir bütünleşme toplantıları değil, diyalog toplantılarıdır. Yoksa böyle diyenler Müslüman olurdu. Evet bu diyalog görüşmeleri Müslümanlar arasındaki sohbet değil, bu değişik din mensuplarının arasındaki bir diyalogdur. Bu birlikteliklerde, bazı konulara özellikle tarafların birbirini incitecek konulara hiç girilmemesi lâzım, aksine müştereklerde diyalog kurulmalı, müştereklerde bir arada olunmalıdır.[9]

Diyalog, karşı tarafı dininden döndürmek veya şüpheye düşürmek demek değildir. Papalık da aynı görüşte olduğunu yayımladığı "Diyaloğa Davet" isimli kitapta şöyle ifade ediyor: "Diyalog, zuhurata bağlı, meslekî, kültürel, siyasî olduğu gibi dinî de olabilir. Dinî olanı da itikadî, tarihî, tefsirî, ruhanî olabilir. Derinlemesine bir İslâm-Hıristiyan diyaloğunun gerekli şartlarını belirtmek istiyoruz sadece. Reçete vermek yerine, bunu gerçekleştirecek, itiraz ve polemikten olduğu kadar, uzlaşmacılıktan da uzak olan, muhatabımıza hürmet ve hasbî sevgi hissi ile dolu espriyi ortaya

---

9 Niyazi Öktem, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.163-164.

koymak istiyoruz. İhtilâflarımızı saklamak için hiçbir sebep yoktur. Serdedilecek fikirlerin gayesi, –onları buluşma noktaları yolunda geliştirmek için– Hıristiyan ve Müslümanlara, mütevaziâne bir surette, nirengi noktalarını göstermektir. **Diyaloğun gayesi, ne başkalarını kendi dînine ihtidâ ettirmek, ne de karşı tarafı dîninde şüpheye düşürmektir.** Arzu edilen, tarafların sırf kendi bulundukları durumda kalmamaları ve hem kendi zatlarında hem de başkalarıyla münasebette daha iyi hale gelmeleri için, kendini aşma vasıtalarını keşfetmek hususunda yardımlaşmaktır; ta ki bütün dünyada, iyilik ağırlığını daha açık hissettirsin.[10]

3. Dinlerarası Diyaloğun Faydaları ve Meyveleri

Dinlerarası diyaloğun gözle görülür bazı faydaları ve meyveleri vardır. Bunların bir kısmı geçmişte görülmüş, bir kısmı ise günümüzde görülmektedir. Öyle ümit ediyoruz ki, ileriki günlerde artarak devam edecektir. Şimdi, diyaloğun bazı fayda ve meyvelerini maddeler halinde zikredelim:

a. Diyaloğun en önemli özeliklerinden biri, tarafların en doğru bir şekilde öteki ile "doğrudan buluşmasını", yani *birlikte yaşama* fırsatını yakalamasıdır. Şu gayet açıktır ki sürekli diyaloğa giren insanların birlikte yaşamaları ve uyumlu, çok dinli toplum oluşturabilmeleri bu tecrübeyi yaşamayandan daha kolay olabilmektedir.

b. Diyalog ile iki taraf arasında en doğru *anlama ve anlaşılma* gerçekleşecektir; zira taraflar, diyalog yoluyla engelleri aşarak karşılıklı etkileşime girmeyi başarırlar. Zaten gerçek bir diyalogda tarafların kendilerini ve kanaatlerini "yu-

---

[10] Kitabın tanıtımını yapan Suat Yıldırım'dan naklen; *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Işık yay., İzmir 1996, (Diyaloğa Davet s.319-399.)

muşatması” değil, “oldukları gibi” davranmaları gerekir. Böyle bir anlayış, diyaloğun tabiatına çok uygundur; bir kişinin bir başka din mensubuyla bu ortam içine girmesi, aynı zamanda istekli bir şekilde “ötekinin"” kimliğini yine onun dilinden *dinlemek,* onun dilinden öğrenmek ve sonuçta yakından onu görmek ve tanımak demek olacaktır. Bu da karşılıklı olarak tarafların zenginleşmesine hatta diyaloğu sürdürmesine götürecektir.[11]

c. Diyalog iki taraf arasındaki *barışa* vurgu yapar; çünkü dinler arasında *barış* olmadan milletler arasında barış olamaz. Aynı şekilde dinler arasında diyalog olmadan da dinler arasında barış meydana gelemez[12]. Dinler, kendi üyelerinin şimdi ve gelecekteki hayatlarını garanti altına almak için öteki dinlere karşı daha dikkatli olmak, küresel bir sevgi, barış ve adalet ruhunu desteklemek ve teşvik etmek zorundadırlar. Diyalog, taraflar arasında böylece *insancıl olmayı* sağlayarak bunu gerçekleştirebilir.

d. Diyalog ortamında katılımcılar, aralarındaki farklı ve ortak noktaları barış, sevgi, hoşgörü, eşitlik, güven, samimiyet ve hürriyet ortamında ifade edebilmeyi; dinlemeyi, anlamayı ve öğrenmeyi başarmış, aynı zamanda karşılıklı yardımlaşmayı hatta aynı toplumda birlikte yaşamayı gerçekleştirmiş olacaklardır.

e. Dinlerarası diyaloğun faydalarından birisi de; Avrupa ve Amerika’da diyalog görüşmelerine katılanlardan bazılarının, Diyalog ve hoşgörü adına değişik kiliselere gidip “Gelin Kur’ân’ı beraber okuyalım.” ve “Siz de bizim İncil dersleri-

---

[11] Bekir Karlığa, (Açılış Konuşması), *Kültürlerarası Diyalog Senıpozyumu,* s. 14.

[12] Hans Küng, Karl-Joseph Kuschcl, *Evrensel Bir Ahlaka Doğru, (*trcm. Nevzat Y. Aşıkoğlu), Ankara 1995, s.2.

mize iştirak edin” demeleridir. Tabiî bu karşılıklı olur. Bir Müslüman böylesi diyalogdan korkmamalıdır. Ama bir Müslüman’ın kendi değerlerinden şüphesi varsa, Kur’ân’a olan güveni ve itimadı hemen sarsılacaksa böyle mâil-i inhidam olan bir inanç bugün olmazsa yarın zaten yıkılacaktır. Ama bir Müslüman sağlam inanmışsa, kimsenin ona bir şey bulaştırmayacağına inanıyorsa, Dinlerarası Diyalogdan da korkusu olmamalıdır.

f. Dinlerarası Diyalog çalışmaları neticesinde çok kimse bugün “Ben Hz. İsa’ya inanıyorum, peygamberdir. Fakat Hz. Muhammed de Allah’ın son peygamberidir. Kur’ân-ı Kerim de kitab-ı münzeldir.” demektedir. Bu kimseler; Hıristiyan Müslüman diyebileceğimiz çerçeve içinde mütalaa edilebilir.

g. Diyalog, gerilimleri azaltır, barış ve uzlaşıya zemin hazırlar. Gerçek barışa ancak diyalog yoluyla erişilebilir. Biz diyaloğa girerek gelişir ve birbirimizi zenginleştiririz; çünkü birbirimizden öğreneceğimiz çok şey bulunuyor.

h. Diyaloğun neticesinde diyaloğun tarafları, her yönüyle karşısındakilerin ruhanî zenginliklerini, kendilerine çizdikleri yolu tanırlar. Hıristiyanların İslâm'ı tanıması Müslümanların kabullendiği şekilde, Müslümanların Hıristiyanlığı tanıması da, Hıristiyan'ın kabullendiği şekilde olur. Yanlış tanıma, yanlış anlama, yanlış kabul görme kaygıları en aza indirilir. Zira diyalogdaki cesaret ve güvenin başında, tarafların birbirini iyi tanıması gelmektedir. Karşısındaki tarafından aldatılmak endişesi diyaloğu başarısızlığa götürür.

i. Diyalog görüşmeleri neticesinde; samimi bir şekilde, fert ve toplumların mutluluklarını engelleyen problemlerin tespit ve çözüm arayışlarının insanlığa yarar getireceğinde şüphe yoktur.

j. Zenginlik, yoksulluk, lüks ve sefahat, sağlık ve hastalık vs. gibi dengesizlikler insanlar arası birliği ve ahlakı bozan unsurlardır. Diyalog görüşmelerinde bunlara çare bulunabilir.

k. Dinlerarası Diyalog ile, savaşların, zulümlerin sona erdirilmesi ve ihtiyaç sahiplerine yardım gibi konularda birlikte çalışılabilir. Bütün din mensuplarının birlikte çalışmalarıyla bu tür problemlerin üstesinden gelinebilir.

l. Sanat ve kültürel konularda ortak düşünce ve duygular geliştirilebilir.

m. Dinlerarası Diyalog aynı zamanda, dindarlar arasındaki *hoşgörüyü* de belirginleştirir. Böylece mevcut farklılıklara ve ihtilafların varlığına rağmen ötekinin var olma hakkının tanınması sağlanabilir. Aslında daha açık bir hoşgörü, ötekinden nefret etmeme bilincini kazandıran bir erdemden başka bir şey değildir. Hoşgörülü olmak, aynı zamanda ötekilerin dinlerine kayıtsız kalmamayı ve onlarla ilgilenmeyi de öğretir. Hoşgörü, bir bakıma, başka inanç ve kanaatlere *saygılı olma,* farklılıklardan rahatsız olmama halidir. Başka inanç ve kanaatlerin varlığına hak tanımak, "kendi inanç ve kanaatlerine bağlı olmamak" anlamına gelmez. Bundan dolayı insan, hem inançlarına bağlı hem de hoşgörülü olabilir.

n. Diyalog görüşmeleri neticesinde; sıradan, halkın ve insanların birbirini "barbar" gibi çeşitli yakışıksız sıfatlarla adlandırdığı kesimlerin/tarafların liderlerinin bir araya gelip, kucaklaşmaları, sarılmaları, öpüşmeleri; bu taraflara barış mesajıdır, dostluk mesajıdır, kavga etmeyin mesajıdır. Evet bundan daha güzel bir şey olamaz.

o. Diyalog görüşmeleri sonucunda elde edilen olumlu ilerlemelerden birisi de, Batılı İslâm uzmanlarının hak-

parestliğidir. Örneğin son zamanlarda Batılı İslâm uzmanlarının İslâmiyet hakkında yazdıkları kitaplarda, önceleri olduğu gibi, İslâm'ı çarpıtmak, yanlış anlatmak ve kötülemek için bahaneler aramak yerine, Müslümanların inanç ve tasavvurlarını tasvir etmek, inananları oldukları gibi yansıtmak, anlatmak eğilimleri kendini göstermektedir. Objektiflik oranında eskiye göre bazı olumlu ilerlemeler de göze çarpmaktadır.

ö. Diyalog neticesinde; karşılıklı peşin hükümlerden ve dinlerin prensiplerini karşılıklı olarak yanlış tanıma ve tanıtmaktan kurtulma, öbür dine yaşama ve uygulama hakkı tanıma, diyaloğun müşahhas meyveleri olacaktır. Bunlar -nazariyede azımsansa da- küçümsenmeyecek ve hâlâ -büyük ölçüde- gerçekleştirilmesi beklenen gaye durumundadır. Bir Allah'a inananlar; hayat, adalet, hürriyet, kardeşlik uğrunda çalışmak suretiyle dinlerinin dünyada önemli rol oynayabileceğini ispat edebilirler. Bu yönde, müspet çalışma sonucunda birçok dinî ahlâkî ve içtimaî maksatta müşterek olduklarını göreceklerdir. Bu ise neticede insanlık içinde dinin ağırlığını artırmak suretiyle Hakk'a ve halka hizmet sayılacaktır."

p. Gerek din adamı gerek laik olan bazı Hıristiyanlar vardır ki bunlar kendilerini dine vermişlerdir. İnsanların dinden uzaklaşmalarından, bunun neticesinde de ruhanî, uhrevî ve dünyevî saadetlerini kaybetmelerinden, insanın özüne yabancılaşmasından, insanların birbirlerine düşman olmalarından ıstırap duymaktadırlar. İslâm'ı ve Müslümanları tanımaları neticesinde Hıristiyan kalmakla birlikte, onlardaki değerleri kısmen de olsa, anlamakta ve batılı birçok güç tarafından Müslümanlara haksızlık edilmesinden rahatsız olmaktadırlar. Bu şuurdan hareket ederek, Hıristiyan ve Müslümanların birbirlerini tanımalarını, hayırlı işlerde yardımlaşmalarını

temenni etmektedirler. Mesela Michel Lelong bu temayülün temsilcisi sayılabilir. Bu tutuma göre, her din mensubu kendi dinine bağlı kalırken, dinlerini yaşarken, durumlarını vakur bir tarzda mukayese edebilir, buluşma noktalarını belirleyebilirler. [1]

r. Farklı din mensupları arasında, meselâ Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında diyalogun faydasını anlamak için, 11-13. asırlarda üç yüz yıl süren Haçlı savaşlarını hatırlamak yeterlidir. Tüm Avrupa ordularına bu ömür tüketici meşakkatli seferleri göze aldıran, yüz binlerce Hıristiyan'ı ve Müslüman'ı kırdıran bu üç asırlık hâdisenin sebebini araştıracak olursak, karşımıza İslâm ve Müslümanlar aleyhinde yayılan bazı iftiralar çıkar. Aleyhte propagandalar, maalesef İslâm hakkında hiç bilgisi olmayan Avrupa kamuoyunu, Müslümanların Hz. İsa düşmanı, onun mezarına bile hakaret eden, kana susamış, cinsel yönden iffetsiz, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ise –hâşâ– "kötülükte sınır tanımadığı için hatıra gelebilecek tüm kötü sıfatları söylemenin hakkında mübah olduğu bir Deccal" olduğuna inandırmıştı. "Dininizi ve hayatınızı kurtarmanın savaştan başka yolu yoktur!" hıncı ile üç asır boyunca haçlı orduları dünyayı kanla doldurdular. Oysa İslâm'ı tanıma cihetine gitselerdi, Müslümanlar da onları bilgilendirselerdi bu gibi savaşlar önlenebilirdi.

Görüşmeler Sonunda Gayrimüslimlerde Müslümanlara Karşı Meydana Gelen Müspet Değişiklikler

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi dinlerarası diyaloğu Kur'an-ı Kerim ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.) başlatmıştır. Müslümanlar, yine çalışmamızda görüleceği üzere, her dinden insanlara, özellik-

le Ehl-i Kitab'a hoşgörülü bir şekilde davranmışlardır. Dinlerarası diyalog görüşmelerini tenkit eden bazı kimseler; "Müslümanların gayrimüslimlere hoşgörülü davrandıkları tarihen sabittir. Fakat görüşmeler neticesinde gayrimüslimlerde bir yumuşama göze çarpmıyor, öyleyse boşuna uğraşılıyor." diyorlar. Evet böyle düşünen kimselere, aşağıda bazı misaller vererek, meselenin hiç de öyle olmadığını göstereceğiz.

a. Diyalog görüşmeleri neticesinde ortaya çıkan güzel bir hâdise: Hâdise Türkiye dışında bir ülkede, Katolik kilisesindeki bir direktör ile üniversitede görevli Türk bir öğretim üyesi arasında geçmektedir: Öğretim üyesi anlatıyor: "Direktör bir keresinde 'Ben derse giremeyeceğim. Dersime sen gir' dedi. Hocam, dedim 'Derse gireyim ama ben ne anlatayım orada?' 'Canım ne anlatacağım var mı? Gir Fatiha'yı anlat. Sizinle bizim aramızda müşterek bir sûredir bu.' dedi. Ben de girdim, onun sınıfında Hıristiyanlara Fatiha'yı anlattım. Hiçbir menfî tepki almadım. Hatta takdir aldım. Bir gün yanına gittim. Odasında oturuyordu. Elinde Kur'ân, okuyordu. 'Ne yapıyorsunuz?' dedim. 'Kur'ân-ı Kerim okuyorum' dedi. 'Ama bilesiniz, sizin Eski Ahid'i okuduğunuz gibi sadece bilgi edinmek için değil Kur'ân Allah'ın kitabı olduğu için sevap kazanayım diye okuyorum." dedi.

Evet, Dinlerarası Diyalog neticesinde eğer elit sınıf arasında bu kadar bir yumuşaklık meydana gelmişse, bu büyük bir kazançtır. Bunu sadece inananlarla, ihtida edenlerle ölçmemek de lazım. Müslümanlığı şöyle böyle kabul edenleri de bu işin içinde düşünmek lazım. "Kur'ân Allah'ın kelamı olabilir" diyenleri bu işin içinde mütalaa etmek lazım. "Hz. Muhammed peygamber olabilir." diyenleri de. Bunlar çok önemli şeylerdir. Çünkü bu nesilden sonra gelecek nesiller

vardır. Eğer biz bu uçurumları bugün kapamazsak, yarın kendimizi, doğru düşüncelerimizi ifade etme imkânını bulamayız. Şimdiye kadar hep uçurumlarla birbirimize karşı uzak durmuşuz. Onlar gelsinler diye beklemişiz. Halbuki doğru olan bu değildir. Uçurumların kapatılması lazım...

b. Hıristiyan dünyası, Katolik, Protestan, Ortodoks olarak hemen bütün kısımlarıyla diyaloga yanaşıyorlar. Üstelik tarih içinde bir kısım savaşlar ve haksızlıklar yapan Hıristiyan devletlerin tutumlarından dolayı özür diliyor, "geçmişte olanları karşılıklı olarak unutmaya çalışalım, Batılı ülkelerle Hıristiyanlığı aynılaştırmayın, onların yaptıklarını Hıristiyan dininin meşru gördüğünü düşünmeyin, şimdi barış, adalet ve insan hakları için yapacağımız çalışmalara bakalım", diyorlar. Bu teklifi yaptıkları sırada, dünyevî kuvvet dengeleri bakımından Müslümanlardan daha güçlü olduklarını da unutmayalım. Bu tutum karşısında "Samimi misiniz?", "Size inanmamız kolay değil", "Sizin ecdadınız bizimkilere zulmetti", "G. Bush hükümeti neden şöyle şöyle yapıyor?" veya "İsrail neden Filistin'de bu katliamları yapıyor?" diye cevap vermek ve uzatılan eli reddetmek isabetli olmasa gerektir. Zira bu teklifin sahipleri, zaten o haksızlıkları takbih ettiklerini ilân ediyorlar. Beraber çalışarak böylesi olumsuzlukları gidermeye çalışmak, dünyada faziletin ve hayrın ağırlığını hissettirmek için gayret göstermek istiyorlar. Kalplerini yarıp da içindekini görmemiz mümkün olmadığına göre zahire göre hükmetmemiz uygun olur. Kin ve savaşı asırlarca yaşayıp tecrübe ettik. Biraz da sulh ortamında yaşamaya çalışalım.

c. Bundan sonraki misaller, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı çatısı altında faaliyet gösteren Kültürler Arası Diyalog Platformu tarafından düzenlenen "Hz. İbrahim'in Aydınlığında DİNLER ve BARIŞ" sempozyumu'ndaki (Mardin-

İstanbul, 13-16 Mayıs, 2004) bazı tebliğlerden yapılan iktibaslardan oluşacaktır.

Hartmut Dreier (Almanya): *Avrupa'nın Oluşumu ve Hz. İbrahim* başlıklı tebliğinde özetle şöyle dedi: "Avrupa diyalogsuzluktan çok çekti. Yahudiler, Naziler, komünistler vb. öldürüldü. Hıristiyanlar arasında diyalog başladı. Şimdi Almanya'da İslâm ikinci din. Ben ve eşim 20 yıldan beri Müslümanlarla diyalog içindeyiz. Fakat çok sorun var. Batı Avrupalı insanlarda Müslümanlara güvensizlik duymanın çeşitli sebepleri vardı. Zira halk, öteden beri din olarak sadece kendi dinlerini biliyordu. Ancak birbirini bilgilendirmek, karşılıklı bayram kutlamaları, ibadetlere hürmet, Cuma namazı saatlerine mesai koymamak, yeni gelen Müslümanların mescit ve diğer ihtiyaçlarına destek vermek gibi çalışmalar yapıldı.

Bizim semtimizde şimdi Müslümanların Cuma günü minareden ezan okudukları camileri var. Buna Yahudi ve Hıristiyanlar destek verdiler, fakat politikacılar istememişlerdi. Aynı şekilde sinagog da istemediler. Fakat müşterek gayret edebiliriz. 2-3 yıldan beri Hz. İbrahim festivalleri yapıyoruz. Sadece dini alanda değil, medyada, okullarda da etkinlikler yapıyoruz. Bu 11 Eylül'den sonra daha da âciliyet kazandı. 2002 festivali, savaş ve işgali protestoya tahsis edildi.

İslâm'ın terörü beslediği iddia ediliyordu. Fakat biz üç din mensupları bir araya geldik, aksini gösterdik.

Saf değil, bilinçli olmalıyız. Medeniyetlerin çatışacağı iddiası saçmadır. Bu, komünizmin çöküşünden sonra (düşman arama arzusu sonucunda) ortaya atılmıştır. Bu slogan maalesef biraz daha devam edecek görünüyor. Bu, ırk ayrımıdır. Batı medyası da maalesef buna destek veriyor.

d. J. Laenemann (Almanya, Nürnberg Üniv.):

“Erlangen Üniversitesinde uzun çalışmalardan sonra ‘Okullarda İslâm Dersi’ adlı bir makale yazdı. Şimdi İslâm dini ders olarak okutulacak.”

Papaz Herriche Rote, Hz. Muhammed’in dürüst olduğunu ve kendisinin de Müslümanlarla beraber çalışacağını söylemiştir.

Launingen Belediye Başkanı Barfuss, seçmenlerinin çoğuna rağmen kubbeli ve minareli cami yaptırdı.

e. Donald Reeves (İngiltere, Anglikan Rahibi):

Anglikan Kilisesi temsilcisi, Londra’nın merkezinde St. James Kilisesinde 30 yıl din adamı olarak çalışıp 2000’de emekli oldu. Sırpların 1993’te başlattıkları Bosna soykırımında çok sayıda cami yıktıklarını esefle dile getiren bu zât, mayınlarla yerle bir edilen ve Mimar Sinan’ın bir öğrencisinin eseri olan Ferhat Paşa Camii’ni orijinal mimarî tarzına uygun olarak yeniden inşa için üç yıldan beri çalışıyor. Bu amaçla kurduğu ‘Soul of Europe (Avrupa Ruhu)” adlı kuruluş bu iş için çalışıyor.

“Sırp fanatizmi İslâm’ı Avrupa’dan kaldırmayı amaçladı. Oysa Müslümanlar 500 yıldan beri Balkanlarda bulunmuş, buraya refah ve medeniyet getirmişlerdir.” diyen bu rahip, toplantı arasında çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen on iki kadar katılımcı ile buluşup onların da bu hizmete katılmalarını sağladı.

Bence bu camiyi yeniden inşa etmesinden daha önemli olan husus, öğle arasında cami konusunu görüşmek için yaptığı özel toplantıda söylediği şu söz olmuştur: “Bosnalılar kendi imkânlarıyla bu camii yeniden inşa edebilirler. Fakat

asıl matlup olan, bütün Avrupa ülkelerinden katılım sağlanmasıyla, İslâm'ın Avrupa'dan sökülüp atılamayacağını sembolize eden toplu ve güçlü bir cevap vermektir." (Donald Reeves'in bu projesi hakkında geniş bilgi için bkz. Zaman Gazetesi, 19 Mayıs 2004)

f. Christian Trol (Vatikan temsilcisi, Almanya): "Müslümanlar, Batı'yı Hıristiyanlıkla aynılaştırma, Hıristiyanlar ise bazı mutaassıp Müslümanlarla İslâm'ı aynılaştırma hatası işliyorlar. Her iki tarafın da bundan kurtulmaları gerekir. Bir de kabul etmeliyiz ki, her yerde her türlü insan vardır."

g. Abdullah Aymaz, Zaman Gazetesindeki köşesinde diyalog ile ilgili yazdığı yazıları "Diyalog Adımları" isimli kitabında yayımladı.[13] Bu kitabı okuyan insaflı bir kimse, diyalog görüşmeleri neticesinde elde edilen müsbet neticeyi açıkça görecektir. Biz bu kitabı değerli okuyucularımıza tavsiye edip, Abdullah Aymaz'ın 29 Ağustos 2004 tarihinde Zaman Gazetesindeki köşesinde yazdığı yazıyı özetle iktibas ediyoruz:

"Diyalog bir ihtiyaç

Washington'daki dinlerarası bir diyalog merkezi olan "The Inter Faith Conference of Metropolitan Washington (IFC)'a uğradım.

25 senedir bu merkezde başkanlık yapan Dr. Clark Lobenstine ile görüşüp faaliyetleri hakkında bilgi aldım. Daha Dr. Clark'a ait bölüme geçerken sekretaryanın bulunduğu odanın duvarında büyük bir Ka'be posteri vardı. Namaz kılan milyonların hâli büyük bir ihtişamı sergiliyor... Görüşme yaptığımız salonun bir köşesinde tahtada Arapça yazıları gö-

---

13 Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

rünce bunun nasıl bir çalışma olduğunu sordum. Arapça öğrenmek isteyen Müslümanlara kurs verildiğini söyledi.

Dr. Clark dedi ki: “Burada çok farklı inanç ve kültürlere mensup insanlar yaşıyor. 1968-1978 yılları arasındaki çatışmalardan anladık ki, huzurun sağlanması için, bunlar bir araya gelmeli, birbirlerini tanımalı ve birbirlerine yaklaşmalı... 1978’de bütün dinî liderler bir araya geldi ve dinlerarası diyaloğa ihtiyaç olduğunu söylediler. Ben de 1979’da bu işin başına geldim. Bu sahada ABD’de ilk organizasyondur. Her dinî cemaatten üç kişi var. Burası böyle yönetiliyor. Meselemiz sadece dînî değil. Aynı zamanda sosyal adaletin kurulması için de çalışıyoruz. İşin esası karşılıklı güven tesisi... Zaten bütün inançlar, adalet için çalışmaya davet ediyor. Açlara, yaşlılara, evsizlere yardım ediyor, yiyecek dağıtıyoruz. Problemleri, ırkçılık ve ailevî meseleler olarak iki başlık altında 21 üniteye ayırdık.”

“ABD’de her beş çocuktan biri fakir olarak doğuyor. Seviye farkları ve zengin-fakir dengesizliği var. Bunlara destek sağlıyoruz. Boşanmaları en zararlı ve en yıpratıcı halden, en ehven hale düşürmeye çalışıyoruz. Müslümanların problemlerini İslam Merkezi ve Washington’ın en eski camii vasıtasıyla çözmeye çalışıyoruz. Zekat fonları da çok işe yarıyor. Virjinya’da 12 dilde tercüme yapan bir kurum var. Ayrıca çok kültürlü halk hizmetleri diye ayrı bir kurum var. Önyargıları kaldırmak için öğrenciler arasında faaliyetlerimiz var. Bilhassa 11 Eylül’den sonra bunun önemi daha da arttı. Daha önce camileri diyaloğa davet ediyorduk, pek önemsemiyorlardı. Ama son olaylardan sonra onlar da meselenin ehemmiyetini artık kavradılar.”

Dr. Clark bize kasetten faaliyetlerini seyrettirdi. Verilen iftar yemeklerinde ezan ve Kur’ân okuyan imamları, euzû

besmele çekip konuşma yapan tesettürlü kızlarımızın faaliyetlerini izledik…

Bize "Amerikan Toplumunda Müslümanların Yeri" isimli araştırma mahsulü bir kitap gösterdi. Yazarları Nâhid Buharî, Süleyman S. Nyang, Mümtaz Ahmed ve John L. Esposito. Yılda iki defa neşredilen ve on bin tane basılan bir dergileri var... Gerçekten diyalog bir ihtiyaç... Bilhassa son beş senede gelişen olaylar gösterdi ki, dünya eski dünya değil... Bu yeni durumlara göre Müslümanların çok makul tavırlarla kendilerini ve inançlarını bütün diğer insanlara tanıtmaları ve İslamiyet üzerine çöreklenen karabulutları dağıtmaları gerekiyor. Bu da, bu hususta dertli ve ne yaptığını bilen fedakârlarla olacak bir iş. Allahü Teâla dertlenen ve bir husus üzerine samimî olarak yoğunlaşan kullarına çözüm yollarını ilham eder.

Oturduğumuz yerden masa başından ahkâm kesmekle hiçbir yere varamayız. Sadece bilmeden bazılarının gıybetini yaparak vebal almış oluruz ki, Allah bundan hepimizi korusun."

Sadece bu birkaç misale bakan bir kimse bile, "Bu diyalog görüşmelerinden geriye kalan ne oldu?" sorusuna çok müşahhas cevaplar bulabilir. Bu gibi tezahürlere bakan bazı Hıristiyanların "Biz Müslümanlara doğru çok adım atıyoruz, ama onlar bize pek yaklaşmıyorlar." demeleri normal karşılanabilir. Fakat rahatsızlık duyan Müslümanların bulunmasını anlamak zordur. Bunlar müşahhas kazanımlar değilse, daha ne olması beklenebilir ki? Sünnetullah dünyada tedricilik prensibini koymuştur. Her şey birden düzelmez. Hedefe doğru yavaş yavaş ilerleyen kimse epeyce yol alırken, bunu azımsayarak yerinde duran, ondan hep uzak kalmaya mahkûm olur. Bir ayak ilerlemeyi bile kâr saymalıdır.

4. D.İ.B. Din İşleri Yüksek Kurulunun Dinlerarası Diyalog İle İlgili Görüşü

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın bünyesinde bulunan Din İşleri Yüksek Kurulu'na halk tarafından yoğun bir şekilde sorulan dinlerarası diyalog ile ilgili sorulara, Kurulun bir rapor şeklinde vermiş olduğu cevabı iktibas ediyoruz. Bu cevabı burada zikretmemizin gayesi, bazı kimselere göre dinlerarası Diyaloğu sadece belli kişi ve kuruluşların dile getirdiği, Müslümanların çoğunluğunun kabul etmediği bir hareket olduğu iddiasının yerinde olmadığını ortaya koymaktır. Nitekim başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere, İlâhiyat Fakültelerindeki birçok öğretim üyesi ve değişik dinlerden din adamları da dinlerarası diyaloğun fayda ve gerekliliğini dile getirmektedir.

Bilgi Notu[14]:

"Diyalog, iki veya daha fazla kişinin karşılıklı konuşması, değişik ırk ve kültürlerden, farklı inanç ve kanaatlerden, farklı siyasi anlayıştan insanların bir araya gelerek, medeni ölçüler içerisinde birbirleriyle iletişim kurması yoludur. Dinî alanda diyalog ise; hem bir dine mensup farklı grupların, hem de farklı dinlere mensup insanların, inanç ve düşüncelerini birbirlerine zorla ve etik olmayan yollarla kabul ettirme girişimlerinde bulunmaksızın, ortak meseleler etrafında

[14] D.İ.B. Dış İlişkiler Dairesi Başkanı adına Doç. Dr. Ali Dere imzasıyla 21/04/2004 tarihli bu bilgi notu, bir din görevlisine cevap olarak gönderilmiştir.

hoşgörü ortamı içinde konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği yapabilmesi demektir.”

Dinlerarası diyalog, kişilerin din tercihi konusunda tam bir hürriyete sahip olması ilkesine dayanmaktadır. İslâm da, din tercihi konusunda kişilere tam bir hürriyet tanımıştır. Bu esas *"Dinde zorlama yoktur...”* âyetinden kaynaklanmaktadır (Bakara 256). Konu ile ilgili diğer bazı âyetler ise şöyledir: *"Dileyen mü'min, dileyen kâfir olsun." (Kehf* 29). *"Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi toptan mutlaka inanırdı. O halde sen mi insanları mü'min oluncaya kadar zorlayacaksın.”* (Yunus 99). Din hürriyeti belli bir zamana veya zümreye has olmayıp, süreklilik ve genellik arz eder. Bu konuda Hz. Peygamber dahil kimseye baskı ve zorlama yetkisi verilmediği ortadadır.

Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde akıla ve serbest düşünceye atıf yapılması (Bakara 66; En'am 50), kişilerin hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın kendi düşünceleri, değerlendirmeleri ile doğruyu bulmaları gerektiğine işaret etmektedir. Düşünce seviyesinde kalması bir anlam ifade etmediğinden inanç, hiçbir baskı ve kısıtlamaya maruz kalmaksızın açıklanabilmeli ve yaşanabilmelidir. Yüce dinimiz İslâm, fikir hürriyetini bir hak olarak vermenin yanında, bireyleri inandıklarını yaşama konusunda özgür bırakmıştır.

İnsanların farklı ırk ve soylardan yaratılmasının temelinde, her türlü önyargı ve üstünlük duygusundan uzaklaşıp, insanî birlikteliğin artırılmasına yönelik çaba göstermeleri, birbirleri ile tanışmaları hedeflenmiştir (Bkz. Hucurat 13). Bu tanışmanın, hoşgörüde, iyilikte, fazilette yarış ve diyaloğu ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Tarihî uygulamaya bakıldığında, gayrimüslimlerin dinlerine müdâhale edilmediği, öteden beri İslâm toplumunda tam bir din hürriyeti içinde yaşama imkânına sahip oldukları görülmektedir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren gayrimüslimlerle yapılan vatandaşlık ve zimmet antlaşmalarında; onlara din ve vicdan hürriyeti tanındığı, dinlerinin gereklerini serbestçe yerine getirebilecekleri açık bir şekilde ifade edilmiştir. Kendi inançlarını koruma, mabetlerini yapma ve dinlerine göre ibadet etme, çocuklarına din eğitimi verme gibi temel hak ve hürriyetleri tanınmış, sadece kamu düzenini ilgilendiren alanlarda bazı sınırlamalar getirilmiştir. İslam toplumunda Hıristiyanların mabetleri de hoşgörü ile karşılanmış; heykellerine, mozaiklerine, resimlerine, özel merasimlerde taşıdıkları haçlarına, çanlarına müdâhale edilmemiş, mezarlıkları ve cenaze törenleri hoşgörü ortamında günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

Müslümanların, geçmişte İslâm'a karşı husûmet içinde olmayan gayrimüslimlerle geliştirdikleri güzel ilişkiler, insanlığa ışık tutacak çok önemli bir tarihî tecrübe oluşturmaktadır. Esasen bu ilişkilerinin temel kriterleri Kur'ân-ı Kerim'de ortaya konmakta; *"Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah âdil davrananları sever. Ancak Allah sizi, sizinle din konusunda savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanız için destek verenleri dost edinmekten men eder."* buyurulmaktadır. (Mümtehine 8-9).

Dinlerarası diyalog kavramının Vatikan kaynaklı olması, burada Dinlerarası Diyalog Konseyinin bulunması; ayrıca bu terimin, bizzat bazı kilise yetkililerinin de ifade ettiği gibi misyonerliğin bir aracı olarak kullanılıyor olması ve benzeri

sebepler, toplumumuzun bazı kesimlerinde diyalog hususunda tereddütler oluşturmuştur.

Ancak art niyet taşımayan, samimi ve gerçek anlamdaki diyalog çalışmaları, her zaman faydalı ve gereklidir. Bu çalışmalar yapıldığı takdirde, geçmişte yaşanılan yanlışlık ve olumsuzluklar tekrar etmeyecektir. Bazılarının sandıkları gibi bu diyalog, çeşitli din mensuplarının temel tezlerinden vazgeçtikleri anlamına gelmediği gibi, dinleri birleştirme çabası da değildir. Diyalog, farklılıklar içerisinde birlikte yaşama yollarını aramak, yeryüzünde haksız yere akıtılan kanları durdurmak, ıstırap ve sıkıntıları dindirmek ve insanın insanca yaşamasını sağlamak için gösterilen insanî ve ahlâkî çalışmalar şeklinde değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle diyalog, ortak noktalarda bir araya gelerek insanlığın ortak sorunlarını, ortak geleceğini ve dünya barışı açısından nelerin yapılabileceğini konuşmak olarak algılanmalıdır.

İletişim teknolojisinin gelişip, dünyanın adeta büyük bir köy haline geldiği; değişik din mensuplarının iç içe, yan yana yaşadığı çağımızda, farklı dinlere mensup din adamlarının; insanların huzur, güven, barış ve özgürlük içinde yaşamaları için diyalog çalışmaları yapmaları, verimli sonuçlar ortaya koyabilir. Yaşadığımız dünyada bizim inancımızdan farklı inançlara sahip olan insanları görmezlikten gelmek, başkalarının inanç ve vicdan özgürlüğüne saygı göstermemek, farklı inanç sahiplerinin hoşgörü ve barış ortamı içinde yaşamalarına gayret etmemek, İslâm inancıyla bağdaşmadığı gibi, çağdaş insan anlayışına yakışmaz. Tarihimizde cami, kilise ve havranın yan yana inşa edildiği, çeşitli dinlere mensup insanların bir arada, huzur ve barış içinde yaşadıkları göz ardı edilmemelidir.

Günümüzde yoksulluk, ırkçılık, bağnazlık, başka dinden olanlara ve ibadethanelerine getirilen kısıtlamalar, çevre kirliliği, emperyalizm, savaş ve silahlanma, AİDS, aile ve toplum dokusundaki çözülmeler, kadın, çocuk, fakir ve zayıf insanların haklarının korunması, zayıflara karşı uygulanan ekonomik, ticarî, siyasî baskı ve benzeri sorunlara karşı, mensup oldukları dinlere bakılmaksızın bütün din adamları sorumluluk bilinciyle işbirliği yapmak zorundadırlar. Dillerin sevgi konuştuğu, gözlerin sevgiyle baktığı, gönüllerin sevgiyle dolup taştığı, kalemlerin sevgi yazdığı, top yekun insanların sevgi terennüm ettiği bir dünyaya, ancak bütün din mensuplarının ortak gayretleriyle ulaşılabilir.

İslâm dîni; kendisi ile uzlaşılamayan katı bir din değildir. İlahî rahmetten feyiz almış, insanlara merhamet duyguları ile davranan, bencillikten uzak, Allah sevgisi ve âhirette hesap verme duygusuyla yaşayan, âhiret mutluluğunun dünyadaki adaletli davranışlarla kazanılacağına inanan, yaratılmışları Yaratan'ın hatırı için seven Müslümanların, insanlığın problemlerinin çözümünde işbirliği yapmaması düşünülemez; aksine bu konuda önder olmaları gerekir.

Kur'an-ı Kerim'deki âyetler, Kur'ân bütünlüğü içinde, bağlamından koparmadan ve nüzul ortamı göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Gayrimüslimlerin dost edinilmemesi ile ilgili ayetler de aynı metotla ele alındığında, dini alay konusu edinen veya Müslümanlar aleyhinde oluşum ve eylemlerde bulunanların dost edinilmemesinin; din konusunda düşmanca tavır sergilemedikleri ve Müslümanları yurtlarından zorla çıkarmadıkları müddetçe gayrimüslimlerle iyi geçinilmesi, onlara iyilik yapılması ve adil davranılması öngörüldüğü anlaşılmaktadır (bkz. Maide 57; Mümtahine 8). Ehl-i Kitabın yemeklerinin yenilmesinin ve

kadınlarıyla evlenilmesinin helal olduğunu belirten âyetler de bunu göstermektedir (bkz. Maide 5)

Bununla birlikte, diyalog; İslâm'ın temel ilkelerinden, tevhit inancından taviz vermek; Kur'an'ın Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgili tespitlerini yok saymak anlamına gelmez. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, "*De ki: 'Ey Kitap ehli! Ancak Allah'a kulluk etmek, O'na bir şeyi eş koşmamak, Allah'ı bırakıp birbirimizi rab olarak benimsememek üzere, bizimle sizin aramızda müşterek bir söze gelin.*" Buyurulmaktadır (Âl-i İmrân 64.). Bu bağlamda, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmek, diyaloga engel teşkil etmediği gibi, diyalog sebebiyle İslâm'ın peygamberlik inancından vazgeçilmesi söz konusu değildir.

Hak din, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'le başlamıştır. Esas itibariyle hak dinin temel prensiplerinde değişiklik yoktur. Fakat kabiliyetlerin, zaman ve mekânın, sosyal şartların değişmesine ve gelişmesine bağlı olarak ibadet şekilleri ve bazı hükümlerde değişiklikler olmuştur. Peygamberlerin getirdiği esaslarla fikirler geliştikçe, medeniyet ilerledikçe Allah (c.c) peygamberleriyle ortaya koyduğu dinlerini de tekâmül ettirmiştir. Bu tekâmül, Musevilik ve Hıristiyanlıktan sonra İslâmiyet ile zirveye ulaşmıştır. Buna paralel olarak, sahifeler halinde başlayan ilahî kitaplar, Tevrat ve İncil'den sonra, kıyâmete kadar sürecek olan sonsuz mucize Kur'ân-ı Kerim'le noktalanmıştır.

İslâm belirli bir topluma değil bütün insanlığa gönderilmiştir. Kur'an-ı Kerim, diğer kitapların da ihtiva ettiği temel esasları yeniden ortaya koymuş; daha önceki kitaplarda yer alan gerçekleri tasdik etmiş, tahrif edilen hususları da düzeltmiştir. İslâm'da, hak dinin temel prensipleri kesin bir şekilde ortaya konmuş, zamana ve mekana göre değişebile-

cek hükümler din bilginlerinin içtihatlarına bırakılmıştır. Onun kıyâmete kadar hak din olarak geçerliliğini sağlayan da bu niteliğidir.

Kur'ân-ı Kerim bütünlük içinde incelendiğinde, kendilerine Peygamberlerin mesajı ulaşan kimselerin Âhiret hayatında kurtuluşa erebilmeleri için, diğer iman esaslarıyla birlikte Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlere de inanmaları gerektiği görülecektir. Peygamberlerden bazılarına iman edip bazılarını kabul etmemek, İslâm inancı ile bağdaşmaz. Nitekim Kur'ân'da, *"Şüphesiz, Allah'ı ve peygamberlerini inkar edenler, Allah'a inanıp peygamberlerine inanmayarak ayrım yapmak isteyenler, "Peygamberlerin kimine inanırız, kimini inkâr ederiz" diyenler ve böylece bu ikisinin arasında bir yol tutmak isteyenler var ya; işte onlar gerçekten kâfirlerdir. Biz de kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlanmışızdır."* Buyurulmaktadır (Nisa 150-151).

Buna göre, kendilerine İslâm dini hiç ulaşmamış veya doğru olarak ulaşmamış bulunan kimselerin Allah nezdindeki durumlarıyla ilgili olarak olumsuz değerlendirmelere girmek yanlış olur. Ancak, İslâm dini kendilerine doğru bir şekilde ulaştığı halde son Peygamber Hz. Muhammed'in Peygamberliğini kabul etmeyen, onun getirdiği Kur'ân-ı Kerim'i Allah'ın vahyettiği ilahî bir kitap olarak görmeyenler, İslâm inancına göre sorumlu olacaklardır.

Özellikle ifade etmek gerekir ki, "diyalog" için "bir araya gelmek" temel şarttır. Bunun gerçekleşmesini önleyecek ya da zorlaştıracak her türlü ulusal ve uluslar arası etkinlik ve icraattan kaçınmak gerekir.

Sonuç olarak, dünya barışı ve insanlığın problemlerinin çözümü için diğer din mensuplarıyla diyalog, dinimizin ön

gördüğü bir faaliyet olup, İslâm'ın temel ilkeleri ve tevhit inancından taviz verilmesi anlamına gelmez.”

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE VE PEYGAMBER EFENDİMİZİN (s.a.s.) UYGULAMALARINDA DİNLERARASI DİYALOG

KUR'ÂN-I KERİM'DE VE PEYGAMBER EFENDİMİZİN (s.a.s.) UYGULAMALARINDA DİNLERARASI DİYALOG

1. Kur'ân-ı Kerim'de Dinlerarası Diyalog

Diyalog ve hoşgörü açısından Kur'ân ve Sünnet'e bakınca, konuyla alâkalı birçok ayet ve hadis bulmak mümkündür. Kur'ân ve Sünnet-i sahîha'da bazı hususî haller müstesnâ, hep müsamahayı görürüz. Bir insan kendini az zorlayarak ve biraz dikkatlice Kur'ân'ın ayetlerine göz gezdirebilse, müsamaha, af, diyalog ve herkese bağrını açma ile alâkalı konuya esas teşkil edebilecek onlarca ayet bulabilir. İşte bu husus, İslâm dininin herkesi kucaklayıcı bir yanını, yani onun evrenselliğini göstermektedir. İslâmî müsamahanın çerçevesi Ehl-i Kitaba, hatta bir manada kim olursa olsun bütün dünya insanlarına kadar uzanmaktadır.

İnanan insanlar, imanlarına göre tavırlarını çok iyi belirler ve mesajlarını verilmesi gerektiği şekilde verirlerse, ülkemizde ve dünya üzerinde çok iyi bir diyalog ortamı meydana gelir. Bu sebepledir ki, her meselede olduğu gibi bu konuda da Kur'ân ve Allah Resulü'nün üslûbu esas alınarak yapılacak şeyler ona göre yapılmalıdır.

Meselâ Kur'ân, "***es-sulhu hayr***; sulh hayırlıdır" (Nisâ, 128) buyurur. Ayetin belli bir hâdise ile alakalı olması, mana ve kapsamının da hususiyetini gerektirmez. Hüküm umûmîdir. Zaten 'İslâm' ismi de kökeni itibariyle silmi, teslimi,

emniyeti, güveni ifade etmektedir. Öyle ise, bunları tam temsil ve tesis etmeden hakîkî Müslüman olmak mümkün değildir. Kaldı ki, bu mübarek ismin manaları altında, herkesi kucaklama, herkese ve her şeye sevgi esası ile yaklaşma da söz konusudur. Ama onu bu espri ile ele almaz ve öyle yaklaşmazsak, o zaman ne İslâm'ı anlamış, ne de onun tebliğ ve temsilini yapabilmiş sayılırız.

Bakara sûresinin başında Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "*Kur'ân müttakîler için bizatihî hidayettir.*" (Bakara, 2); daha sonra da bu müttakîlerin kim olduğunu açıklar: "*Gaybe iman eden, namazı dosdoğru kılan ve rızık olarak verdiklerimizden infakta bulunanlar. Aynı zamanda sana ve senden önceki (Peygamberlere) indirilenlere iman edenler. Onlar, Âhiret'e de kesin bir yakîn içindedirler.*" (Bakara, 3-4) Kur'ân bu ayetleriyle bizi, çok yumuşak ve biraz da kapalı bir üslûp kullanarak, geçmiş peygamberleri ve onlara indirileni kabule çağırır. Daha Kur'ân'ın başında, ondan istifade için böyle bir şartın getirilmesi, **Ehl-i Kitap ile diyaloğun çok önemli** olduğunun göstergesidir.

İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'e göre Allah insanları, ancak kendisine kul olsunlar diye yaratmış (Zâriyat, 56), insanlara akıl ve vicdan vermiş, onların doğru yolu bulmalarında rehber olsunlar diye, her kavme, her devir boyunca sayısız peygamberler göndermiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de, bu ilahi vazifeyi yüklenenlerden yirmi beş kadarının ismi geçmektedir. İlk Peygamber Hz. Âdem, sonuncuları ise Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'dir. İslâm Peygamberiyle peygamberler silsilesi son bulmuş olmaktadır. (Ahzâb, 40)

Yine Kur’ân-ı Kerim'e göre bütün dinler temel prensiplerde aynıdır, isimleri de İslâm’dır. Yani, her peygamber İslâm dinini tebliğ etmiştir ve mesela, Yahudilik veya Hıristiyanlık dediğimiz dinler aslında İslâm dinidir. (Âl-i İmrân, 19; Hac 78) Bir hadisinde Peygamber Efendimiz (s.a.s.), “Biz peygamberlerin dinleri tektir.”[15] buyurmaktadır. Bu bakımdan bir Müslüman Allah'a, Meleklerine, gönderdiği kitaplarına inandığı gibi, o kitapları öğreten peygamberlere de, hiçbir ayırıma gitmeksizin inanmak zorundadır. (Bakara, 285; Âl-i İmrân 84) Keza Kur’ân-ı Kerim'de Allah Resûlü’ne (s.a.s.), geçmiş peygamberlerin yolundan gitmesi emredilmektedir (En’âm, 90; Nahl 123) ki, bu yol Kur’ân-ı Kerim'de yeniden ve bütün açıklığıyla belirtilmiştir. (Mâide, 48) Zira, eski ilahî kitaplar, sonraki devirlere eksiksiz olarak intikal edebilmiş değildir. Bu sebepledir ki, Müslümanlar, eski kitapların ancak Kur’ân-ı Kerim'ce tasvip görmüş kısımlarını gerçek olarak kabul etmek durumundadırlar Kur’ân-ı Kerim'in prensiplerine uymayan, O'na aykırı Kitab-ı Mukaddes metinleri, Müslümanların nazarında ya tahrif edilmiş vahiylerdir veya tatbikten kaldırılmış hükümlerdir. Bunların yanı sıra Kitab-ı Mukaddes'te İslâm düşüncesine uygun ifadelerin de bulunuyor olması, Müslümanları diğer kimselerden farklı olarak Ehl-i Kitaba yakınlaştıran bir âmil teşkil eder. İslâm'ın sosyal ve kültürel hayatında Yahudi ve Hıristiyanların, diğerlerinden daha fazla yer işgal ediyor oluşu bu vâkıadan kaynaklanmaktadır.

Aslında Kur’ân-ı Kerim'in gayrimüslimlerle iyilikten başka bir davası yoktur. Mekkeli putperestlerin, katilden zulümden uzak duranlarına bile iyilik ve adaletle muamelede bulunmayı yasaklamadığını bildiriyor olması bunun en açık

---

[15] *Buhari*, Enbiyâ 48.

delilidir: “Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden menetmez. Çünkü Allah âdil olanları sever.” (Mümtahine, 8)

Biz şimdi Kur’ân’da diğer din mensuplarıyla diyaloğu emreden âyetlerden sadece birkaç tanesini ele alıp, kısaca tefsirini vermek istiyoruz:

a. Ehl-İ Kitapla Diyaloğu Emreden Âyetler

Kur’ân-ı Kerim, âlemlere rahmet olarak gönderilen Efendimiz’e (s.a.s.) evrensel risâlet vazifesini yerine getirirken, daima hoşgörü ve diyaloğu esas almasını emretmenin yanı sıra, şu ayet-i kerime ile de Ehl-i Kitap’la hangi ortak paydada buluşulması gerektiğine işarette bulunur:

Ey Ehl-i Kitap, sizinle bizim aramızda aynı olan bir kelimeye gelin!

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْاْ إِلَى كَلَمَةٍ سَوَاء بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلاَّ نَعْبُدَ إِلاَّ اللّهَ

وَلاَ نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَلاَ يَتَّخِذَ بَعْضُنَا

بَعْضاً أَرْبَاباً مِّن دُونِ اللّه

“De ki: “Ey Ehl-i Kitap, sizinle bizim aramızda aynı olan bir kelimeye gelin: Allah’tan başkasına ibadet etmeyelim ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; Allah’ı bırakıp da, kimimiz kimimizi rabler de edinmesin.” (Âl-i İmrân, 64)

İslâmî tebliğde, bilhassa Ehl-i Kitab’a karşı yumuşak olmak Kur’ân’ın emridir. Değil sadece Ehl-i Kitap, Cenab-ı Allah, Hz. Musa’ya, Firavun’a giderken dahi, “Ona yumuşak söz söyle; olur ki, öğüt alır, kendine gelir ve Allah’tan korkar” (Tâhâ, 44) diye mülâyemeti emreder. Galiz sözlerin, in-

sanları kınamanın ve onlara karşı kaba davranmanın İslâmî tebliğde hiç mi hiç yeri yoktur.

Bahis mevzuu ayet bize böyle yumuşak söz söyleme ve sevdirici, çekici tebliğin mücessem bir örneğini vermektedir. İslâm'ı bütün bir kale ve hududullah ile çevrilmiş geniş bir kasr-ı muallâ olarak düşünecek olursak, bu sarayın müteaddit giriş kapıları olduğu gibi, bu kapılara ulaştıran ve içeri girmeyi sağlayan, mahlukatın nefesleri adedince yolların var olduğunu da unutmamak icap eder. İslâm, kendine has üslubuyla insanları bu yollardan herhangi birinde ve yine yolun herhangi bir noktasında kucaklar ve usûlüne göre onu kapılarından birinden içeriye çeker. İşte böyle bir husus ve tedriciliğin anlaşılamamış olması ya da tam idrak edilememesi, dün olduğu gibi, bugün de bazılarını belli yanlışlıklara sürüklemektedir.

İşte bu ayet, Ehl-i Kitab'ı, sözü edilen yollardan veya noktalardan birinde yakalıyor; onlara güler bir yüz ve tatlı bir dille yaklaşıp, "gelin" diyor. Bu "gelin" deyişte, "sizi çağırdığım, davet ettiğim şeyler, sizin bilmediğiniz şeyler değil; tam tersine, bildiğiniz, ünsiyet ettiğiniz ve bizden çok önce karşılaşıp da, şimdi unutmuş olabileceğiniz veya yanlış hatırladığınız şeyler türündendir." diyor ki, bu da Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'la aramıza bir köprü kurarak onları gayet yumuşak bir şekilde, sıcak baktıkları bir noktadan yakalamasıdır. Bu husus, İslâm'ın tebliğinde ve muhataplara yaklaşmada çok önemlidir. Biz buna, şimdilerin moda tabiriyle "diyalog" da diyebiliriz. Evet, Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ı çağırdığı o me'luf nokta tek bir kelime ile hülasa edilecek kadar kısadır; zira Kur'ân onlardan sadece ve sadece bir tek şey istemektedir ki, o da şu görülen köprüden geçilip, şu kapıya ulaşılmasıdır; her şey bir yana sadece "sevâün" (sizinle bizim ara-

mızda aynı olan bir kelimeye gelin) kelimesinde bile bu inceliği, bu yumuşaklığı ve arada kurulmaya çalışılan köprüyü görmek mümkündür. Nedir bu köprünün hususiyetleri?

İşte Kur'ân, bu noktada müsbeti tariften ziyade, menfiyi nazara vererek konuya şöyle giriyor. Bir kere Ehl-i Kitab, önceleri kendi çerçevesiyle Allah'ı tanıyordu. Ne var ki böyle bir tanımanın üzerinden asırlar geçmiş ve dolayısıyla onların o marifetleri küllenmiş ve tazeliği de kalmamıştı. Öyleyse, yapılması gereken bir "tahliye", yani "arıtma" ameliyesi idi. Bu yapıldığında, gerçekler ayan beyan ortaya çıkacaktı. Esasen, "lâ ilâhe illallah" cümlesinde de bu tahliyeyi görmek mümkündür. Yani İslâm, her işe bir tahliye ile başlar; zihni yanlış kabullerden, saplantılardan; nazarları da şaşılıktan kurtarma, "illallah"tan, yani müsbeti tariften önce gelen bir ameliye-i fikriye, bir ameliye-i nazariye, belki de bir ameliyat-ı tecdidiyyedir. Bu sebepledir ki, ayette de, "şunları şunları yapalım" değil de, "şunu yapmayalım" ifadesi kullanılmıştır.

Ayette bazı "hahamların ve papazların rab edinilmesi" tabiri daha çok gündelik hayatı alâkadar eden hususlarda ve teşriî konularda merci kabul edilmeyeceğiyle alâkalıdır. Dolayısıyla da Kur'ân, kalplerin ve zihinlerin şirkten tahliyesine oradan başlamamakta ve önce Cenab-ı Hakk'ın uluhiyetine karşı şirk koşulmamasını, ibadetin O'na tahsisini nazara vermektedir. Namaz, oruç, hac, zekât Allah için olmalı; kurban O'nun için kesilmelidir. Burada Ehl-i Kitap, rahatlıkla "biz zaten bunları Allah için yapıyoruz" diyebilir. Öyleyse, bu merhaleden sonra, Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmama merhalesi gelmektedir. Yani, Allah'la beraber başka yaratıcı kabul etmeme; "sebepler, tabiat veya birtakım başka güçler" dememe; yaratmayı, ölümü, yaşatmayı, rızıklandırmayı, kai-

natın idaresini tamamen O'na verme; O'nu doğmadan-doğurmadan, üremekten ve başkalarına muhtaç olma gibi noksanlıklardan berî görme.. evet imanın üzerindeki bu kara örtü kaldırılınca, geriye sadece günlük hayatın, içtimai, iktisadi sahâlârının da tevhide göre düzenlenmesi kalmaktadır ki, Allah'a iman ve ibadet yani her manada tevhid tamamlanabilsin. İşte, İslâm'ın tebliğinde nasıl bir tedricilik varsa, zihinleri ve kalpleri, sonra da günlük hayatı tevhide raptetmede öyle bir tedricilik söz konusudur. İslâm, bir bakıma imanın tahsîl, tarsîn ve tahkîminden ibarettir. Evet, neticede her şey, imana ve tevhid'e dayanmakta ve bir bakıma iman ve tevhid, merkezi, hakikati oluşturduğu gibi, muhitle alakâlı meseleleri de tayin etmektedir.

İslâm'da tebliğin ve tevhidin bu ölçüdeki enginliği, tedriciliği, yumuşaklığı ve toplumun değişik kesimleri arasında köprüler kurma stratejisinin bilinmemesi, hatta değişik ve yanlış anlaşılması bugüne kadar bir hayli insanı ondan kaçırmış ve özelliği cezb u celb olan bir yüce câzibe merkezini, yüzde yüz kendi ruhuna zıt görünümlere itmiştir. Bir yandan efkâr-ı âmme ve hissiyât-ı umumiye çarpıtılarak beşerî acûliyet her şeye hükmetmeye başlamış ve tedricilik bir yana bırakılmış; hatta, çok önemlidir, bu ayet-i kerimede sıralanan işaret taşları göz ardı edilerek, işe sondan başlanılmış; neticede de saf kitlelerin aşırı bulabileceği temayüllere girilmiş; diğer yandan da ayetlerin mazmunu, muhtevası, çizdiği rota iyi kavranamayarak, **tarîk-i Ahmediye dışında gidenlerin bile Cennet'e gireceği iddia edilmeye başlanmıştır.** Halbuki, ayetler dikkatlice tedkik edildiğinde anlaşılacaktır ki, -mevzumuz olan bu ayette de görüldüğü üzere- Ehl-i Kitab'ın önüne köprüler konup, kapılar gösterilmekte, kapıdan girildikten sonra neler yapılacağı ise burada değil, başka ayetlerde tasrih edilmektedir. **Siz bu ayete bakarak, Ehl-i Kitab,**

Allah'a ve Peygamberimize iman ettikten sonra, Hz. Ahmed'in yolunda gitmese "şöyle olacak-böyle olacak" diyemezsiniz. Çünkü, bu nev'i ayetler, onları Hz. Ahmed'in yoluna davet içindir. O yola girildikten veya O'nun kasrının kapısından içeri girildikten sonra, artık O'nun çizgisinin takip edileceği izahtan varestedir. İslâm'ı ve Kur'ân'ı iyi anlamak için, Kur'ân'a ve Sünnet'e bir bütün olarak bakabilmek, parçaları bu bütünün içinde mütalaa edip, her birini yerli yerine oturtmak şarttır.

Hülasa olarak diyebiliriz ki burada, birbirinden farklı ruhların, ayrı ayrı vicdanların, değişik telakkilerle meydana gelmiş değişik kültür ve değişik medeniyetlerin, birbirinden farklı zamanlarda gelmiş farklı kitapların ve o kitapların yoğurup şekillendirdiği ümmetlerin, her gönlün "evet" diyebileceği bir çizgide -siz isterseniz buna "sulh çizgisi" diyebilirsiniz- birleştirilebileceği, birleştirilirken de her meselenin, rahmetin enginliği açısından ele alındığını ve her merhalede yaklaşımların evrensellik buudunun korunduğu apaçık ortaya konmuştur ki; her düşünce ve her vicdan ancak böyle bir hak hakemliği ile hallolabilir. Ruhlar, şahısların heva ve heveslerinin baskısından kurtularak Ma'bud-u Mutlak'a hakiki kulluğa erer ve dünya, sahte ilahlara kulluktan kurtulur.[16]

Ehl-i Kitab'la tartışırken en güzel şekilde tartışma

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا
بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَٰهُنَا وَإِلَٰهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

"Zulmedenleri hariç, Ehl-i kitab ile en güzel olan şeklin dışında bir tarzda mücadele etmeyin ve onlara şöyle deyin: "Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba

[16] M. F. Gülen, *Kur'ân'dan İdrâke Yansıyanlar*, İstanbul 2000, I,109-113.

iman ettik. Bizim İlahımız da sizin İlahınız da bir ve aynı İlahtır ve Biz O'na gönülden teslim olduk." (Ankebut, 46)

Kur'ân, bu ayetiyle de bize, üslûpta takınacağımız tavrı ve sergilememiz gereken edebi gösteriyor. İslâm'da münazara şekil ve üslûbu son derece önemlidir. Münazarada, karşıdakinin mağlubiyetiyle memnun olan bir insan, insafsızdır. Çünkü onun mağlûp olmasıyla insan bir şey kazanmaz; eğer o insan mağlûp olup da, karşısındaki kazanmış olsaydı, o takdirde bir yanlışını düzeltmiş olacaktı. Evet, münazarayı, nefsi adına değil de, gerçeğin ortaya çıkması adına yapan insanın tavrı bu olmalıdır. Buna karşılık, siyaset meydanlarında, sadece hasmı mağlûp etme düşüncesiyle yapılan münakaşalara baktığımızda, o tartışmalardan olumlu hiç bir netice çıkmadığı da açıktır. Öyleyse müsâdeme-i efkârdan, yani fikirlerin çarpışmasından hakikatin ortaya çıkması için karşılıklı anlayış, saygı, hakperestlik gibi düsturlar katiyen göz ardı edilmemelidir. Bu da Kur'ânî bir düstur olarak ancak iyi bir diyalog ortamında gerçekleşebilir.

Yukarıda geçen ve Ehl-i Kitab'la en güzel şekilde münazarayı emreden ayetin devamında ***"ancak zulmedenler hariç"*** kaydı vardır. Zulüm, En'âm suresinde yer alan "*İmanlarına herhangi bir zulüm karıştırmayanlar (var ya), işte güven onlarındır. Doğru yolda olanlar da onlardır.*" (En'âm, 82) ayetine Allah Resulü'nün getirdiği yoruma göre, şirk ve kâinatı tahkir u tezyif manâsında küfürle eş anlamda kabul edilmiştir. İnsanın, kendi vicdanında Allah'ı ifade eden bütün dilleri susturması zulümlerin en büyüğüdür. Aynı zamanda zulüm, başkalarına haksızlık yapma, insanlar üzerinde baskı kurma ve dayatmalarda bulunma manalarına da gelir. O açıdan zulüm, bir yönüyle şirki ve küfrü de içine alan, dolayısıyla şirk ve küfürden daha büyük bir günahtır.

Çünkü her müşrik veya kâfir, başkalarına haksızlık yapma, insanlar üzerinde baskı kurma ve dayatmalarda bulunma anlamında zalim olmayabilir. Halk arasında meşhur manasıyla zulmedenlere, şekavet adına silahlananlara, hem insan hak ve hukukunu, hem de Allah hakkını çiğneyenlere karşı kanunlar çerçevesinde mukabelede bulunmak bir esastır.

Ehl-i Kitabın zalim olmayan kesimiyle münasebetlerimizde, şiddetli davranma ve onların iflahını kesme düşüncesi İslâmî bir düşünce ve davranış değildir. Böyle bir düşünce ve davranış İslâmî olmaktan öte, İslâmî kaide ve prensiplere aykırı bir çarpıklık demektir.

Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı, adil davranmanızı yasaklamaz.

لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ

وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz." (Mümtehıne, 8)

Bu ayetin inmesiyle alâkalı olarak, Hz. Esma validemizin müşrike (Allah'a şirk koşan bir kadın) olan analığının, Mekke'den Medine'ye gelip validemizle görüşmek istemesi nakledilir. Hz. Esma, Allah Resulü'ne gelir ve müşrike analığıyla görüşüp görüşemeyeceğini sorar. Bunun üzerine bu ayet nazil olur; görüşmenin de ötesinde, ona iyilikte bile bu-

lunmasının herhangi bir mahzuru olmadığı ifade edilir.[17] Bahse konu olan bu kadın bir müşrik olmasına rağmen hüküm böyle olunca; Allah'a, âhiret gününe ve peygamberliğe inananlar için belirlenecek tavır da her hâlde daha müspet olacaktır. Çünkü bu âyet müfessirlerin çoğuna göre –biraz önce de zikrettiğimiz gibi- Hz. Ebu Bekir'in kızı Esma hakkında nazil olmuştur.[18] Fakat ayetin hükmü umûmîdir; bütün Müslümanların, gayrimüslimlere karşı davranışlarında göz önünde bulundurmaları gereken âdabı muaşereti beyan etmektedir.

Bu âyet, Müslümanlarla Mekke müşriklerinin ilişkilerinin son derece gergin olduğu sırada inmiştir. Buna rağmen iyiliği, insaf ve adaleti emretmesi oldukça dikkate değerdir.

Bir Müslüman diyalog konusunda tam bir serbestiye sahip değildir. Diyaloğun gayesi ve şartları; Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği şekilde olmalıdır. "Allah katında din İslâm'dır." ayetinin (Âl-i İmrân, 19) gösterdiği gibi; bütün Allah elçileri aynı İlâhi Tebliğ'in tebliğcileridir. Şu halde Son Peygamber'den (s.a.s.) önceki Peygamberlerin tebliğlerine bağlı kaldıklarını söyleyenlerle diyalog daha kolay ve mümkün olur. Ancak; diyaloğa hazır olmayanlarla sürekli savaş edileceğine ilişkin bir emir de Kur'ân-ı Kerim'de yoktur. Tam aksine; Mümtahıne sûresindeki bu âyette, Müslümanlarla savaşmayan diğer din mensupları ile en üstün ahlâk ilkeleri çerçevesinde ilişki kurma tavsiyesi vardır.

İslâm akidesi, sevgiye dayalı bir barış dînidir. İnsanlığın tamamını birbirleriyle tanışan, birbirini seven kardeşler hali-

---

[17] İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm,* Mümtehıne sûresi 8. âyetin tefsiri; *Buhari*, Hibe 29; *Ebû Davud*, Zekat 34.

[18] Suyûtî, *Lübabu'n- Nukûl fî Esbâbi'n- Nüzûl*, Beyrut 1990, s.210-211.

ne getirmeyi hedef edinir. Gayrimüslimler Müslümanlarla barış içinde yaşamayı isterlerse, İslâm ille de sürtüşmeyi öngörmez. Zaten İslâm böyle düşmanca bir ortamı tasvip de etmez. Hatta husumet anında bile gönüllerdeki sevgi tohumlarını muhafaza eder. O daima iyilikle muameleyi ve adaleti gözetmeyi öngörür.[19] İyilik ve adalet hem Müslüman'a, hem de gayrimüslime gereklidir. Bu nedenle İslâm, Müslümanlara zulmetmeyenlere karşı söz ve davranışlarla iyilikte bulunmayı –yukarıda zikrettiğimiz âyette görüldüğü gibi- yasaklamamıştır.

Ayet-i kerimede bahsi geçen iyilik, mutlak değil mukayyeddir. Yani gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı tutumuna bağlıdır. Çünkü bu ayeti takip eden " Allah sadece, dininizden ötürü sizinle savaşan, sizi yerinizden yurdunuzdan kovan ve kovulmanıza destek veren kâfirleri dost edinmenizi men eder. Her kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir." (Mümtehıne 9) ayeti bu hususu açık bir şekilde belirtmektedir: Kâfirlerle ilişkileri kesmek, her türlü alâkayı kesmek anlamına gelmez. Bu âyet açıklıyor ki, ilişki kesmenin sebebi, kâfir olmaları değil, müminlere zulüm ve işkence uygulamalarıdır. Müslümanlara düşmanlık etmeyen gayrimüslimlere iyi davranmak gerekir.

Düşmanlık yapmayan, Müslümanların inançlarına saygılı olan gayrimüslimlere karşı düşmanlık yapmamak adaletin gereğidir. Fakat Müslümanlara karşı düşmanlıklarını sürdürenlerle, düşmanlığa son verenleri aynı kefeye koymak da adaletsizliktir.[20]

b. Diyaloğu Emreden Diğer Âyetler

19 Kutub, Seyyid, *Fî-Zilâl*, Baskı yeri ve tarihi belli değil, VIII, 65-66.

20 Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, VI, 221.

Ne Kur'ân, ne Sünnet, ne de Selef-i Sâlihînin sâfiyâne içtihatları içinde, sevgiye, hoşgörüye ve herkesle konuşup görüşme, duygu ve düşünceleri ifade etme manasında diyaloğa zıt ve onları yasaklayıcı bir hüküm, bir tavır yoktur. Zaten herkesin iyiliğini isteyen ve istisnasız herkesi kurtuluşa çağıran bir dinin başka türlü olması da düşünülemez. Kur'ân-ı Kerim'deki şu ayetler bu hakikati ne güzel ifade ederler:

"Affeder, kusurlarını başlarına kakmaz, hatalarını örterseniz, biliniz ki, Allah, çok bağışlayan, çok merhamet edendir." (Teğâbün, 14)

"İman edenlere söyle: Allah'ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah, her topluma yaptığının karşılığını verecektir." (Câsiye, 14)

Evet Kur'ân-ı Kerim dikkatlice incelendiğinde, onun her zaman af ve müsamahayı esas aldığı görülecektir. O kadar ki, Furkân Sure-i Celilesi'nde 'Rahmân'ın kulları' şu ifadelerle tanıtılır: "Rahmân'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) 'Selâm' der (geçerler)" (Furkân, 63), "*(O kullar), yalan yere şahitlik etmezler, boş sözlerle karşılaştıklarında vakar ile (oradan) geçip giderler*." (Furkân, 72) Kasas Suresi'nde ise bu ayetlerin tefsiri sadedinde şöyle buyurulur: "Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve: Bizim işlerimiz bize sizin işleriniz size. Size selâm olsun. Biz kendini bilmezleri (arkadaş edinmek) istemeyiz.' derler." (Kasas, 55)

Bu ayetlerin umumundan süzülen mefhum şudur: Allah'ın has kulları boş, manasız ve çirkin söz ve davranışlarla karşılaştıklarında katiyen yakışıksız sözler sarf etmez ve

âlicenâbâne bir tavırla oradan geçip giderler. Nitekim "*...Herkes, kendi karakterinin gereğini sergiler...*" (İsrâ, 84); onlar da, kendi karakterlerinin gereğini sergilerler. O hoşgörü kahramanlarının karakteri ise yumuşaklık, müsamaha ve toleranstır. Yine başka bir yerde Cenab-ı Hakk, Hz. Musa (a.s) ve Hz. Harun'u (a.s) Firavun gibi ilahlık iddiasında bulunan birine gönderirken söz ve tavır itibariyle hoşgörülü davranarak, yumuşak söz söylemelerini emretmiştir. (Tâhâ, 44.)

Mubâhele Âyeti

فَمَنْ حَآجَّكَ فِيهِ مِن بَعْدِ مَا جَاءكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْاْ نَدْعُ أَبْنَاءنَا وَأَبْنَاءكُمْ وَنِسَاءنَا
وَنِسَاءكُمْ وَأَنفُسَنَا وأَنفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَل لَّعْنَةَ اللّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ

"Artık sana bu ilim geldikten sonra, kim seninle İsa hakkında tartışmaya girerse, de ki: "Haydi gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, hanımlarımızı ve hanımlarınızı ve bizzat kendimizi ve kendinizi çağırıp, sonra da gönülden Allah'a yalvaralım da bu konuda kim yalancı ise Allah'ın lânetinin onların üzerine inmesini dileyelim." (Âl-i İmrân 61)

Bu âyete "mubâhale" âyeti denir. Mubâhale: "Hangi taraf yalancı ise Allah'ın ona lânet etmesini bütün kalbiyle istemek" demektir. Hicri 9. yılda Necran Hıristiyanlarını temsil eden 70 kişilik heyet, başlarında dinî ve dünyevî liderleri olarak Medine'ye gelip tartışmıştı. Delilden anlamamaları karşısında Peygamber Efendimiz (s.a.s.) mubâhaleyi teklif edince, düşünmek için mühlet istediler. Bunu kendileri için tehlikeli bulup kabul etmediklerini bildirmek üzere Peygamberimizin yanına geldiklerinde baktılar ki O (s.a.s.), Hüseyin'i kucağına almış, Hasan'ın elinden tutmuş, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'yi arkasına almış "Ben dua edince siz de "âmin" dersiniz diyor. Heyet başkanı mubâhaleyi kabul etmeyip ciz-

ye vererek İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı benimsediklerini bildirmişler, Allah Resûlü de onlara, kendilerine verilen hakları ve yükümlülükleri bildiren bir emanname yazılmasını emretmiştir.

Necranlılarla bu bizzat karşılaşmada Allah Resûlünün Hıristiyanlığa karşı tavrı, onların yanlış itikatlarını kendilerine duyurmak ve Hakk olan inancın tebliğini yapmaktır. Peygamberimizin mubâhale ile hedefi, doğru olduğunu iddia ettikleri yanlış inançları sarsmak ve onları İslâm'ın açık ve seçik itikad esaslarına çağırmaktır. Ama her şeye rağmen zorlama yoktur. O'nun (s.a.s.), Necranlıları, Mescid-i Nebevî'ye alması, onlara ibadete izin vermesi, kendi dinlerinde kalmak üzere antlaşma isteklerini kabul etmesi, sadece İslâm'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhu ile izah edilebilir.

c. Kâfirleri Ve Ehl-i Kitâbı Dost Ve Sırdaş Edinmeyin Âyetleri, Diyaloğa Zıt Mıdır?

Müslümanların gayrimüslimleri, Yahudi ve Hıristiyanları dost ve sırdaş edinmemeleri konusu, Kur'ân-ı Kerim'de yer yer zikredilen ve üzerinde durulan bir husustur:

لاَّ يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاء مِن دُوْنِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّهِ فِي شَيْءٍ إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللّهِ الْمَصِيرُ

"Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri velî edinmesinler. Kim böyle yaparsa, Allah ile ilişiğini kesmiş olur. Ancak onlar tarafından gelebilecek bir tehlike olursa başka! Allah sizi, Kendisine isyan etmekten sakındırır. Dönüş yalnız Allah'adır." (Âl-i İmrân, 28)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَتَّخِذُواْ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاء بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاء بَعْضٍ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللّهَ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

“Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin! Onlar ancak birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları velî edinirse o da onlardandır. Allah böylesi zalimleri doğru yola iletmez.” (Mâide 51)

“Ey iman edenler! Siz Müslümanlardan başkasını sırdaş edinmeyin. Çünkü onlar size şer ve fesat çıkarmada ellerinden geleni bırakmazlar. Dâima sizin sıkıntıya düşmenizi isterler. Size olan düşmanlıkları, zaten ağızlarından taşıp meydana çıkmıştır. Kalplerinin gizlediği düşmanlık ise daha fazladır. Âyetlerimizi size iyice açıkladık. Eğer akıllarınızı kullanırsanız, onlardan yararlanırsınız.” (Âl-i İmrân, 118)

“Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile veli edinmeyin! İçinizden onları dost edinenler, zalimlerin ta kendileridir.” (Tövbe 23)

İşte bu zikrettiğimiz âyetler ve daha başka ayetler,[21] gayrimüslimlerin Müslümanlara ve İslâm’a karşı olan hilelerini tanıma hususunda gayet açık bir şekilde bilgi vererek, Müslümanların onları dost ve sırdaş edinmemeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Zîra Kur’ân’da sevgi ve dostluğun ancak; Allah, Resulü ve müminler için beslenmesi (Mâide 55) istenmektedir. Müslüman Allah için sever, Allah için buğzeder. Bu nedenle onun kâfirlerle dostluk ve yakınlık kurması, onlara itimat ederek hakîki bir ahbap gibi sıkı-fıkı ilişkilerde bulunması,[22] kalbî bir muhabbet besleyerek önemli işlerinde onlarla istişare etmesi ve sırlarını paylaşması yasaklanmıştır.[23] Çünkü, Allah'ın kitabına davet edildikleri halde ilâhî hükümlere sırt çeviren Allah düşmanlarına dostluk ile Allah'a îman gerçeği

---

21 Nisa 139, 140,144; Mâide 55-57; Mücâdile 22; Mümtehıne 1-4, 9, 13.

22 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili,* İstanbul 1935, II, 1072, (Âl-I İmrân 118. âyetin tefsiri.)

23 Kâsımî, *Mehâsinü’t- Te’vîl*, III, 824-825.

aynı kalpte buluşamaz. Onun içindir ki müminler bundan ciddî bir biçimde sakındırılmış, Allah'ın kitabını kabul etmeyenlerle dostluk kurmanın kişiyi, İslâm dairesinden çıkma gibi bir tehlikeyle karşı karşıya getireceği belirtilmiştir.[24]

Şimdi, bâzılarını zikrettiğimiz bu ve benzeri âyetlerin, dinlerarası diyalog görüşmelerine zıt olup olmadığı konusuna kısaca temas edelim:

"Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri velî edinmesinler…" Âl-i İmrân 28. âyetin, Müslümanların o zamanki stratejik durumlarıyla yakın ilişkisi vardır. Müslümanlar o zaman, gayrimüslimlerle, özellikle Kureyş müşrikleriyle savaş halinde idiler. İslam'ın karşısında bir tutum alan Yahudiler de İslâm'ın yıkılması için fırsat kolluyordu. Bundan dolayı kuvvetli durumda bulunduklarını hissettikleri zaman Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ile yaptıkları antlaşmayı derhal bozup müşrikleri destekliyorlardı. Şimdi Müslümanların böyle kimselerle sıkı fıkı dost olmaları, askerî sırların bunların eline geçmesine sebep olurdu. İşte böyle aleyhlerine bir sonuç doğuracak durumlarda inkarcılar toplumu ile dost olmaları yasaklanmıştır.

Muhammed Reşit Rıza da âyetlerin, Allah Resûlü'nün yaşadığı şartlarla yakın ilişkisi olduğuna temas ederek özetle şöyle diyor: "Bu âyetler, Müslümanları, başka toplumlarla kendi yararlarına olacak antlaşmalar yapmaktan menetmediği gibi, savaş halinde bulunmadıkları toplumlarla ilişki kurmaktan da menetmez. Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Kureyş ile yaptığı Hudeybiye antlaşmasına göre Mekke bölgesinde oturan Huzâa ve Bekir oğulları adlı iki kabilenin, istedikleri

---

[24] Kutub, *Fî-Zilâl,* I, 385.

tarafı tutmaları şartını kabul etmişti. Birbirine düşman olan bu iki kabilenin Bekir oğulları Kureyş tarafını tutunca Huzâa kabilesi de Müslümanların tarafını tuttu. Antlaşmanın bütün hükümleri, taraflardan biri yanında yer alan bu kabileler için de geçerli idi. Şimdi Peygamberimiz (s.a.s.) aslında müşrik olan Huzâa kabilesiyle ittifak yapması, Müslümanların, Müslüman olmayan toplumlarla, kendi yararlarına antlaşmalar, ittifaklar yapabileceklerini gösterir."[25]

Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.s.) Medine'ye geldiklerinde Yahudilerle yazılı bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre Yahudiler kendi dinlerinde serbest olacaklar, Evs ve Hazrec kabileleriyle yapmış oldukları antlaşmalar yürürlükte kalacak, Müslümanlara bir saldırı halinde Yahudiler, Müslümanların yanında yer alacak, Müslümanlara karşı düşmanca bir tutum izlemedikleri takdirde de Müslümanlar bir saldırıya uğrayan Yahudilere yardım edeceklerdi.

Peygamber Efendimizin (s.a.s.) bu antlaşmalarından ve âyetlerin rûhundan anlıyoruz ki, Müslüman yöneticiler, Müslüman olmayan toplumlarla iyi ilişkiler kurabilirler. Ancak böyle bir ilişki kurarken iki hususa dikkat etmeleri gerekir:

1. İlişki kuracakları toplumların esas niyetlerine bakmak, Müslümanlara karşı kötü niyet taşımayan kimselerle ittifak yapmak,

2. İttifak yaptıkları gayrimüslimlere karşı dâima ihtiyatlı bulunmak, bütün sırlarını onlara açmamak, onlara fazla güvenmemek, uyanık bulunmak.

Şunu da iyi bilmek lâzımdır ki ittifaklar, karşılıklı menfaatlere dayanır. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet "kâfir-

---

[25] bkz. *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Hakîm*, III,277-278.

lerle antlaşma yapmayın.” demiyor, “Müslümanları bırakıp onları dost tutmayın.” diyor. Zira antlaşma yapıp iyi geçinmek başka şey, dost tutmak başka şeydir. Mümtehıne sûresinin sekizinci âyetinde bu husus açıkça belirtilmektedir.

Mâide 51. “Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin!..” âyeti ise, Müslümanlara karşı savaşan Yahudi ve Hıristiyanları dost tutmamayı, onları velî yapmamayı emrediyor. Bu emir, Müslümanların, kendileriyle savaşmayan gayrimüslimlerle, müşriklere karşı ittifak yapmalarına engel değildir. Çünkü ittifak başka, velî edinmek başkadır. Nitekim Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.), Hudeybiye’de, henüz müşrik olan Kureyş kabilesi ile barış antlaşması ve Medine’ye geldikleri zaman da Yahudilerle ittifak yapmışlardır.

Allah Resûlü’nün (s.a.s.) bu antlaşma ve ittifakı, âyetin, Müslümanların, kendileriyle savaşmayan gayrimüslimlerle ittifak yapmalarına engel olmadığını gösterir. Bu âyetler, Müslümanların düşmanı olup, Müslümanlarla savaşan kimselerle sıkı fıkı dost olmayı yasaklamaktadır. Çünkü böyle kimselerle sıkı fıkı dost olmak, sırların onlara geçmesine yol açar, İslâm toplumuna zarar verir.

Müslümanlarla savaşmayan gayrimüslimlerle ortak düşmanlara karşı ittifak yapılabilir. Fakat dediğimiz gibi ittifak başka, can ciğer dost olma başkadır. Bir Müslüman toplumu, gayrimüslimlerle dost olabilir, fakat bu dostluğu, başka Müslümanlara zarar vermemekle kayıtlıdır. Gayrimüslimlerle yapılan ittifak, başka Müslümanlara zarar veriyorsa bu dostluk haramdır. Hele İslâm düşmanlarıyla birleşip Müslümanlara karşı savaşmak kesinlikle haramdır.

Müslümanlara karşı Yahudi ve Hıristiyanların tarafını tutan kimseler, artık Müslümanlardan sayılmaz. “O, onlar-

dandır." İşte bu cümle ile Allah, Müslümanları bırakıp, Müslümanların düşmanlarıyla birleşenleri, o birleştikleri kimselerden sayıyor. Yoksa Müslümanlarla savaşmayan kimselerle, hem Müslümanların, hem de Kitab ehlinin ortak düşmanı olan dinsizlere karşı ittifak yapmalarını yasaklamıyor. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.s.) de Medine Yahudileri ile, hâriçten gelecek bir saldırıya karşı ortak savunma ittifakı yapmıştır. Mümtehıne sûresinin sekizinci âyeti, Müslümanlara düşman olmayan gayrimüslimlerle ittifak yapmanın, barış içinde yaşamanın men edilmediğini bildirmektedir. Zaten İslâm'ın rûhu, herkesle iyi geçinmek, barış ve esenlik içinde yaşamaktır. Yüce Allah Müslümanları hep birlikte barışa girmeye davet etmek üzere: "Ey iman edenler! Hepiniz toptan barış ve selamete girin" (Bakara 208), buyurmaktadır.

Âyetlerdeki *velî* kelimesi: Hâmi, koruyucu, dost, yönetici, bir kimsenin işlerini deruhde eden, destekleyip yardım eden anlamlarına gelir. Öyleyse âyette yasaklanan dostluk, kâfirlere gönülden bağlanmak, müminleri bırakıp onlara sevgi beslemektir. Bu, Müslüman yöneticilerin, diğer Müslümanların aleyhine olmamak şartıyla, meşrû maksatlarda işbirliği yapmalarına mani değildir. Aynı şekilde diyalog görüşmelerine de engel değildir. Maalesef son zamanlarda İslâm'a karşı tertiplere girişmek isteyenler; İslâm'ın sürekli savaş dini olduğunu ileri sürerken, Kur'ân-ı Kerim'in, yukarıdaki âyetlere dayanarak *"Hıristiyan ve* Mu*seviler ile dostluğu yasakladığını"* ileri sürmektedirler. Oysa sözü edilen âyetlerde yasaklanmış olan ne *"diyalog",* ne de günlük dildeki anlamı ile *"dostluk"*tur.

Dinlerarası diyalog görüşmelerini "yıllarca İslâm'a, Kur'ân'a, başkaldırmış, düşmanlık etmiş insanlarla dostluk kurma" diye tenkit edenler olabilir. Halbuki dinlerarası diya-

log görüşmeleri, İslâmî bir düşünce ve bu düşüncenin hayata yansımasından ibarettir. Allah Resulü (s.a.s.), yıllarca kendisine her türlü işkenceyi yapan Ebu Cehil'i ve onun gibi nicelerini karşısına alıp muhatap olarak kabul etmedi mi? O halde çeşitli vesilelerle görüşüp, konuşulan bu insanlar -kaldı ki çokları inancını izhar ediyorlar- yüzünden, böyle **İslâmî nasslarla te'lif edilemeyecek tenkitler yapmanın manası nedir?** Bu aslında İslâm'ı tam anlamıyla özümseyememenin bir ifadesidir. Hatta diyalog görüşmelerinde bulunan bir kimse, "Bu tavır, bu tarz, bu üslûp benim kendi tavrımdır.." dese ukalâlık etmiş, İslâm'ın getirdiği evrensel kaideleri kendisine mal etmiş olur. Onun için bir Müslüman, bugün bir ateistle de karşılaşsa, aynı şekilde davranmalıdır. Bu katiyen mümâşât, müdârât veya takiyye değildir. Aksine İslâmî tavır ve düşüncenin ortaya konuşudur.

İlâhî ve evrensel dinin tebliğ ve temsil erleri, muhatabı olan kişi veya kitlelere sert davranmamalıdırlar. Paylaştıkları fasl-ı müşterekleri çok iyi değerlendirmeli ve hatta bırakın bugünü, gelecekte onlara bir şeyler anlatmayı plânlıyorlarsa şimdiden İslâmî tavrın gereği olarak yumuşaklığı, mülâyemeti fıtratlarının bir yanı haline getirmeli ve bu konuda yıllardan beri yapılan yanlışlıklara son vermelidirler.

Gayrimüslimleri dost ve sırdaş edinme ile ilgili âyetler hakkında müfessirlerin görüşleri:

Büyük müfessir Râzî, gayrimüslimlerin dost edinilmesinin üç şekilde olduğunu söylemiştir:

1- Onun küfrüne razı olup, sırf küfründen dolayı onu dost edinmek. Bu durum Müslüman için yasaklanmıştır. Çünkü böyle yapan herkes, o kâfirin dinini ve inkârını tasvip

etmiş sayılır. Zîra, küfrü tasvip etmek ve küfre razı olmak da küfürdür.

2- Dünyevî meselelerde zaruret sebebiyle gayrimüslimlerle zahiren güzel ilişkilerde bulunmak. Zaruret sebebiyle işbirliği ve dayanışma yapılabilir.

3- İlk iki şekil arasında orta bir haldir ki, buna göre kâfiri dost edinmenin anlamı, ister akrabalık sebebiyle, isterse dinin batıl olduğunu bildiği halde ona duyulacak bir sevgi sebebiyle olsun kâfire meyletmek, yardımında bulunmak ve destek olmaktır. Bu ise küfrü gerektirmemekle beraber Müslüman'a yasaktır.[26]

Gayrimüslimleri dost edinmenin yasak olduğu hususunda Kâdî şöyle der: "Bu yasak, kişinin kâfire olan borcunu ödemesine, kendi işinde çalıştırmasına mani olmadığı gibi, dünya hayatında gayrimüslim baba ve akrabalarından uzaklaşmasını da gerektirmez.[27]

Din ve milliyeti ayrı olan kimseleri zahiri yönden dost edinmek, onlarla güzel ilişkilerde bulunmak, onların dostluğa verecekleri öneme ve gösterecekleri sadakate göre karşılıklı ve ölçülü olmak şartıyla ancak doğru olabilir. Aksi halde yabancıların menfaatlerinin üstün tutulduğu bir münâsebete girişmek Müslüman'ı aldatabilir.[28]

Bediüzzaman'ın Görüşü:

Said Nursî'nin 1910-1911'de, Hıristiyanlarla dostluk ilişkileri inşa etme arzusundan dolayı kimilerince sorgulama

---

[26] Râzî, *Mefâtîhu'l- Gayb*, VIII, 12.

[27] Râzî, *a.g.e.,* XVI,18.

[28] Hüseyin Yılmaz, *Kur'ân'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münâsebetleri*, Kayıhan yay., İst. 1997, s.104.

konusu edildiği görülür. Kendisi, bazı Müslümanların "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin" (Mâide, 51) âyetine vermiş oldukları kısıtlayıcı yorumla karşı karşıya gelir. Bu âyetin ışığında, onun Müslümanlar ile Hıristiyanların dost olması gerektiğini, nasıl ve ne diye söylediği sorulur.

Said Nursî, bu prensibi söz konusu âyetin yorumuna tatbik ederek, Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyle ilgili yasağın, ancak İslam'a rağmen onları Yahudilik veya Hıristiyanlıklarında örnek alıp taklit etme durumunda geçerli olduğu görüşünü serdeder. Fakat, onun hükmettiği üzere, nasıl bir Müslüman'ın her bir sıfatı Müslüman olmadığı gibi, bir Yahudi'nin veya Hıristiyan'ın bütün sıfatları da inançsızlığı yansıtmaz. Eğer Müslümanlar bir Yahudi veya Hıristiyan'da İslâmî öğretiye mutabık düşen nitelikler bulurlarsa, onların bu nitelikleri takdirle karşılaması gerekir. Yahudi ve Hıristiyanlarla dostluğun temelini teşkil eden, bu iyi nitelikler olacaktır. Said Nursî, "Bir Müslüman bir Yahudi veya Hıristiyan'ı sevebilir mi?" sorusunu gündeme getirir ve cevaben, Müslüman bir erkeğin Kitap Ehli bir kadınla evlenebilmesi örneğini verir. "Ehl-i Kitaptan bir haremin olsa, elbette seveceksin."[29] Onun Hıristiyanlarla dost olunabileceği tezi, şeriatın bir Müslüman erkeğe bir Yahudi veya Hıristiyan kadınla evlenmesine izin verdiği gerçeğine dayanmaktadır ki, insan eşini sever, sevmesi de gerekir.

d. Kur'ân'da, Yahudi Ve Hıristiyanlar Hakkında Kullanılan Çok Sert İfadelere Rağmen Diyalog Nasıl Mümkün Olacak?

---

[29] Bediüzzaman Said Nursî, *a.g.e.*, II,1944.

Kur'ân-ı Kerim'de Hıristiyanlık ve Yahudilik hakkında kullanılan ifadelerin çok sert olduğu, dolayısıyla onlarla Diyaloğun mümkün olup olmayacağı gibi bir soru ve şüphe akla gelebilir. Evet, bu meseleye yaklaşırken çok dikkatli olmak gerekir. Geçmiş dönemlerde, bazı Hıristiyan ve Yahudilerin apaçık gerçek karşısında gösterdikleri inat, ayak direme ve düşmanlığı ifade için Kur'ân'ın kullandığı aynı üslûp, her zamanki Yahudi ve Hıristiyanlar için de kullanılacak diye bir şart, bir mecburiyet olamaz. Bu tür ayetlerde sübût-u kat'iye arandığı gibi delâlet-i kat'iye de aranmalıdır. Yani, bu ayetlerin Kur'ân ayetleri olduğu kesindir. Fakat o ayetlerin ilk günden bu yana her Yahudi ve Hıristiyan'ı içine aldığı kesin değildir.

İkinci olarak, Kur'ân'ın bu üslûbu, o dönemlerde kendilerini Yahudilik ve Hıristiyanlığa mensup addedenlerin Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa getirdikleri yanlış yorumlarından ve o yorumu hayatlarına hayat kılmalarından dolayıdır. Daha doğrusu, dînî inanç ve düşünceyi bir düşmanlık sebebi ve malzemesi yapmalarından dolayı, Kur'ân onları böyle bir üslûpla ele almıştır. Yani Kur'ân'ın tavrı şahıslara değil, yanlış davranış, yanlış düşünce ve gerçek karşısında ayak direyip düşmanlık üretme ve tasvip edilemeyecek sıfatlara karşıdır. Bu sıfatlara karşı çok daha sert ifadeleri bizzat Tevrat'ta ve İncil'de de görmek mümkündür. Kaldı ki Kur'ân, bazılarına sert gibi gelse de en uygun ifadelerle ortaya koyduğu bu tür sıfat ve davranışları ve bu sıfat ve davranış sahiplerini ikaz ve tehdit etmesinin hemen ardından, çok yumuşak ifadelerle gönülleri hakikate uyarmaya ve kalplere ümit aşılamaya çalışır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in Yahudiler, Hıristiyanlar ve münafıklarda görülen bazı tavır ve davranışlardan dolayı serdettiği tenkit ve ikazların, imanları kendile-

rini aynı tavır, davranış ve sıfatlardan alıkoymaya yetmeyen müminler için de söz konusu olduğunda Sahabe ve müfessirler arasında âdeta görüş birliği vardır.

Kanaatimize göre tarihî hâdiseleri kendi tarihsellikleri içinde ele almalı, yani her hâdiseyi kendi şartları ve konumu içinde değerlendirmeli ve bugünkü davranışlarımızda da bugünkü şartları esas almalıyız.

Kur'ân-ı Kerim bazı ayetlerde kâfirlere ve Ehl-i Kitaba karşı sert bir üslup kullanmıştır. Ama O'nun o sert üslubu, aslında şahıslardan ziyade bir kısım çarpık fikirlere ve düşüncelere karşıdır. Kur'ân-ı Kerim hiç kimseyi karşısına alıp hırpalamamıştır. O'nun hırpaladığı, kâfir ve mülhitlerden ziyade, onların temsil ettikleri ve edecekleri inkârcı düşünceler ve mülhitçe anlayışlardır. Bu itibarla, Kur'ân talebelerinin de hiçbir zaman daha farklı davranmaları düşünülemez ve düşünülmemeli.

Konumuzla ilgili bir başka âyette Allah (c.c.), Peygamber Efendimiz ve ashabının kâfirlere karşı çetin olduklarını bildirmektedir:

"Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler..." (Fetih 29) ilk bakışta bu ayetle yukarıda geçen Mümtehıne suresinin 8. ayeti ve gayrimüslimlerle diyalog arasında bir tezat görülebilir. Ancak ayetlerin ifade ettikleri anlamlar iyice düşünüldüğünde bu ayetler arasında bir tenakuz bulunmadığı hemen anlaşılır. Çünkü kâfirlere karşı sert mizaçlı ve şiddetli olmak, onlara iyilik yapmaya, iyi münâsebetler kurmaya mâni değildir. Binaenaleyh iyilik şarta bağlanmıştır. Eğer kâfirler, Müslümanlarla beraber yaşıyor ve onlara reva gördükleri hakaretlerinden vazgeçmiyorlarsa, onlara

karşı çok çetin, çok şiddetli, küfürlerine mukabil zaaf ve yılgınlık göstermeksizin sert ve kuvvetli davranılması kaçınılmaz olur.[30] Allah Teâlâ: *"O halde kim size saldırırsa siz de aynısıyla karşılık verin."* (Bakara 194) buyurarak misliyle muameleyi emretmektedir.

Kâfirler Müslümanlarla iyi geçinirlerse, beşerî münasebetler çerçevesinde onlara hediye vermek, para yardımı yapmak, onların haklarına riâyet etmek ve onlara karşı insaflı, adaletli davranmak men edilmemiş, bilakis övülmüştür.[31] Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de zekât verilecek yerlerden birisi de "müellefe-i kulûb" (Tevbe 60) olarak zikredilen kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen kimselerdir.

e. İslâm, Barış Ve Hoşgörü Dini Olmasına Rağmen, Kur'ân-ı Kerim'de Cezâî Müeyyide, Had Cezâsı, Kısas, Harp Etme Gibi Hükümler Yok Mudur?

Kur'ân-ı Kerim'de sulh u sükunun teminatı sayılan kuralların yanında, yol kesen, anarşi ve teröre sebep olan insanlara karşı takınılması gereken tavırlar, cezâî müeyyideler, hadler, kısaslar vb. ayetler de vardır; veya Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali Efendilerimiz, yani Dört Halife dönemi dahil, Emevî ve Abbasîler'de uygulanan ta'zir cezaları da söz konusudur. Gerek bu konulardaki ayet ve hadisleri, gerekse ortaya konan uygulamaları kendi şartları içinde ele alıp düşünmez, aslı teferruattan, hedefi vasıtadan ayırt edemez, söz konusu ayet ve hadisleri siyak sibak, yani ayetlerin öncesi ve sonrası arasındaki münasebet çerçevesi içinde değerlendiremezsek hep yanlış sonuçlara varırız.

---

30 Yazır,*a.g.e.,*VI, 4440.

31 Ö.Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul ts., VIII, 3696.

Diyebiliriz ki, İslâm'da sulh, sevgi, af, müsamaha esastır; diğer şeyler ise ârızîdir. Öte yandan, eskilerin 'evvelen ve bizzat' dediği, Müslümanlığın temel meselelerini önemleri ölçüsünde öne çıkarmak icap eder. Meselâ, eğer Cenab-ı Hakk, sevgiye önem vermiş ve kendisini seveni sevdiğini bildirmiş, en çok sevdiği insana Allah'ı seven ve Allah'ın da sevdiği manasına "Habibullah" ismini vermiş ise, bizim de bunu esas almamız gerekir. Münafıklara karşı cihad, kâfirlere karşı sert davranma gibi hükümler, yine eskilerin ifadesiyle "sâniyen ve bi'l- araz"dır, yani ikinci derecede ve şartların mecbur kıldığı hallerdir. Bir başka deyişle, sert davranma, mücadele etme ve gerektiği yerde öldürme, çeşitli sebeplere ve şartlara bağlanmıştır. Şayet o sebepler söz konusu olmazsa, hükümler de tatbik edilmeyecek demektir.

Fakat sebepler tahakkuk ettiğinde, elbette o hükümlerle, hükmün menatı çerçevesi içinde amel edilecektir. Meselâ siz i'lâ-yı kelimetullah yaparken, sizi öldürmeye kalkıştılar veya çeşitli vesilelerle vatanınıza saldırdılar. Şimdi siz onlara harp ilan etmeyecek misiniz? Çanakkale'de yaptıkları gibi "kimi hindu, kimi yamyam, kimi bilmem ne bela" toplanıp üzerinize gelseler, siz bir köşede sus-pus oturup "ne iyi ettiniz de geldiniz mi?" diyeceksiniz?.. yoksa, canınızı dişinize takıp mücadele mi edeceksiniz?

İçinde bulunduğumuz dünyanın haline bir bakalım! Yakın tarihte bir gazetenin verdiği bir habere göre, dünyanın 56 yerinde sıcak harp devam ediyormuş. Şu son çeyrek asır içinde, dünyaya demokrasi ihraç eden ve hümanizmi bayraklaştıran ABD, Vietnam'da, Körfez'de, Irak'ta, Afganistan'da hep savaştı. Sudan'ı, Libya'yı terörist ilan etti. Üstelik bunları hep demokrasi adına yaptığını söyledi. Sadece ABD mi? Elbette hayır. Ruslardan, Sırplara, Fransızlardan İngilizlere

uzanan çizgide halen harpler devam ediyor. O halde harbe karşı çıkmak beşerî realitelere karşı çıkmak demektir. Onun içindir ki, demokratik hak ve hürriyetlerimize dokundukları an elbette kendimizi müdafaa edecek ve gerektiğinde savaşacağız. Fakat başta da ifade ettiğimiz gibi bütün bunlar ârızî şeylerdir. İslâm'da esas olan sulhtur, barıştır, insanlığı sevgi ile kucaklamadır.

İşte, Kur'ân-ı Kerim'deki öldürme, sürme, harp etme gibi hükümler böyle çeşitli sebeplere bağlanmıştır. Şayet o sebepler mevcut değilse, yapılacak şey, 'va'z u nasihattir, emr-i bi'l- maruftur, kavl-i leyyindir ve tavr-ı leyyin' ile İslâm'ın güzelliklerini anlatmaktır. İslâmî terminolojiye ait bu tabirler, yumuşak söz ve yumuşak tavırla doğruyu, güzeli anlatma demektir ki, İslâm'da umûmî manada esas olan da işte budur. Asıl olanı göz ardı edip ikinci derecedeki kaide veya hükümlerin sebeplerini dikkate almadan, Kur'ân'ı Zâhirîlerin anladığı şekliyle anlayıp, vurma, kırma, dövmeyi ön plana alanlar, maalesef ne hükmü, ne hükmün sebep ve kaynağını ve ne de İslâm'ı anlayabilmişlerdir.

İslâm'ın hedeflerine varmak için gereken bütün "cehd"i (çaba, gayret) yerine getirmek demek olan *"Cihad"* kelimesini sadece ve sadece "Kutsal Savaş" olarak çevirmek ve bu "Kutsal Savaş"ı da "ganimet ve köle edinme" gayesiyle yapılan savaşlar olarak tanıtmak, esasen *"Diyalog"u* zorlaştıran bir önyargıdan, bazıları için de kasden ve kötü niyetle yapılan bir iddiadan ibarettir. İslâm'ın gayesi, başka dinden olanları sömürmek, köleleştirmek değildir. Tam aksine, Müslümanlar; bütün insanlık için çıkarılan en hayırlı ümmettir, bir Müslüman, barış ve insanlık havarisidir, bütün insanlığı evrensel ahlâka çağırır. (Al-i İmran, 110)

f. Diyaloğa Açık Kitap Kur'ân-ı Kerim

Kur'ân-ı Kerim, bir bakıma bir diyalog kitabıdır. Öncelikle Kur'ân, Allah ile melekler arasında geçen bir diyaloğu nakletmektedir. Bu diyalogda Allah, meleklere yeryüzünde insan yaratacağını söylemiştir. (Bakara, 30-32) Bu yönüyle Kur'ân-ı Kerim, ikili bir sohbet olarak diyaloğu, insanın yaratılışından önce başlatmıştır.

Zaten Allah, insanlarla iletişiminde ikna edicidir, zorlayıcı değildir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (s.a.s.) kadar vahiy zinciri, insanları dışlamacı değil, kuşatıcı ve diyaloğa açık bir karakterdedir. Hatta Kur'ân, peygamberlerin vazifesinin zorlamak değil, uyarmak, yol göstermek olduğunu tekrar tekrar işaret etmektedir. (Yûnus, 99; Sebe', 27)

Kur'ân-ı Kerim, karşı tarafa sorular yönelterek öteki tarafın sahip olduğu görüşlerin kaynağını ve delillerini bizzat "öteki tarafın" dilinden tespit etmek yoluyla onu dinlediğini, kişiliğine saygı gösterdiğini göstermiş ve bu tavrını da karşı tarafa hissettirip onun güvenini kazanan bir üslup benimsemiştir. O, karşı tarafın yanlışlıklarını yine kendisinin düşünmesini ve zihninde yerleşmiş olan kanaatleri bizzat kendisinin itiraf etmesini istemektedir. Kur'ân'da bu türden âyetler oldukça fazladır:

"Şüphe yok ki onlara, gökleri ve yeri kim yarattı, Güneş'i ve Ay'ı kim boyun eğdirdi, desen Allah derler. O halde nasıl döndürülüyorsunuz." (Ankebût, 61) "Onlara, kim gökten su indirip de ölü yeri onunla diriltti, diye sorsan; Allah derler. De ki: Hamd Allah'a layıktır. Fakat onların çoğu düşünmezler." (Ankebût, 63)

Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan önceki peygamberlerin ümmetleriyle karşılaşmaları da, dinlerarası diyaloğu benimse-

yen Müslümanlar için diyalog örnekleri olarak görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de geçen bu karşılaşmalar, kıssalar olarak anılmakta olup bunların ana gayesi, verilmek istenen temel mesajı veciz bir şekilde okuyana aktarmaktır. Bu karşılaşmalar, Müslüman tarafın, diğer din mensuplarıyla girdiği diyaloglara olumlu katkılar sağlayacak güçtedir. Zaten Kurân-ı Kerim, peygamberlerin kavimleriyle mücadelelerini anlatan bu bölümleri överek bazen *kıssaların en güzeli* (Yûsuf, 3), bazen *doğru kıssa* (Kasas, 25) bazen akıl sahipleri için *ibret* (Yûsuf, 111) diye takdim etmektedir.

Yine bu kıssalarda anlatım tarzı olarak peygamberlerin kavimleriyle diyalog yolunun seçilmesi, onlara canlılık ve hareket vermiştir. Çünkü Kur'ân, bu yolla muhatabını önemsemekte ve onun sözlerine göre cevaplar vermekte veya peygamberlerin cevaplarını aktarmaktadır. Bu aynı zamanda onun üstün belagatını da göstermektedir. Bu anlatım tarzıyla Kur'ân-ı Kerim, muhatabını ikna etmek, ona karşı delil getirmek gayesiyle mesajını aktarmaktadır.[32] Diğer din mensuplarıyla diyaloğa giren bir Müslüman, bu karşılaşmalardan istifade ederken bu yönleri ihmal etmemelidir.

Mesela Hz. Nuh (a.s.), kavmiyle mücadelesi uzun uzun ve çoğu zaman da diyaloglar şeklinde anlatılan büyük peygamberlerden biridir. Kur'ân, Hz. Nuh'un yaşadığı yer ve kavmi ile ilgili hiçbir detay vermez. Tek bilinen şey, yeryüzünde Allah'ın dinine karşı çıkan ilk insanlar olan kendi kavmine karşı giriştiği mücadele ile son peygamber Hz. Muhammed'in mücadelesi arasındaki benzerliktir.

Yine Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiğine göre Âd kavmine Hz. Hûd, Semud kavmine "kardeşleri" Hz. Salih gönderil-

---

32 İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine,* İzmir 1994. 225-226.

mişti. Yine bu peygamberlerin kavimleriyle mücadeleleri Kur'ân-ı Kerim'de diyaloglar şeklinde uzun uzun anlatılmaktadır. Allah, normal insanların yapmadığı ahlaksızlıkları yapan insanlara bile vahiy gönderip onların doğru yola erişmesini dilemişti. Hz. Lut peygamberin kendi kavmiyle karşılaşması buna en güzel örnektir. Böylece Kur'ân-ı Kerim aynı zamanda Hz. Lut kavmine benzer insanlarla ilişkiler konusunda da Müslümanlara yol göstermektedir.

Kur'ân, Hz. İbrahim'in kavmiyle mücadelesinden de bahsetmektedir. O, bazen gerçeği arayışının yanında, iddialarını ispat etmek için rasyonel tartışma tarzını kullanan bir peygamber olarak, inanca deneysel bilgiyi sokan bir kişi olarak da kabul edilebilmektedir. Hz. İbrahim, kavminin vereceği cevapların ne olduğunu bilmesine rağmen, kavminin dinî inancını yine onların diliyle söyletmek için neye taptıklarını onlara sormuştur. Putlara taptıklarını söyleyen kavminden, putların özelliklerini ve işlevlerini dinledikten sonra taptıkları putların ilah olmasının mümkün olmadığını, gerçek ilahın "insanları yaratan, doğru yolu gösteren, yediren, içiren, hastalıklarına şifa veren ve öldükten sonra diriltecek" olan varlık olduğunu onlara anlatır. Hz. İbrahim, böylece güzel bir diyalog örneği vermiştir.

Hz. Musa, Kur'ân-ı Kerim'e göre sadece Yahudilere gönderilmemiş aynı zamanda firavunla da sözlü mücadeleye girmiş bir peygamberdir. Allah, hem Hz. Musa'yı (a.s.) hem de Hz. Harun'u (a.s.) görevlendirip; onlara, yoldan çıkıp azan, ama dinleyip öğüt alabileceği umulan firavuna *yumuşak söz söylemelerini* emretmiştir. Böylece Hz. Musa'nın firavunla karşılaşması, Müslüman diyalog katılımcısı için iyi bir örnek olacaktır. Bu karşılaşmada firavun, ona "Âlemlerin Rabbi kimdir?" diye sorar, Hz. Musa: "Göklerin, yerin ve

ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi!” cevabını verir. Firavun: “İşitiyor musunuz?” diyerek Hz. Musa'nın etrafındakilerin onu iyice anlamalarını isterken, Hz. Musa: “O sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbi'dir!” der. Sözlerine devam eden Hz. Musa: “Eğer düşünürseniz O, doğunun, batının ve bunların arasındakilerin de Rabbi’dir.” şeklinde kendi mesajını bildirir. (Şuarâ, 23-27)

Peygamber Efendimizin de (s.a.s.), tebliğ ederken önceki peygamberlerin metodunu izleyerek muhataplarına yumuşak davrandığını; kaba ve katı yürekli olmayıp uzlaştırıcı bir şahsiyette olduğunu bizzat Kur’ân-ı Kerim’den öğrenmekteyiz. (Âl-i İmrân, 159) Çünkü Allah Resûlü, onların içlerinden çıkarak tıpkı önceki peygamberler gibi Allah'ın vahiy indirmesiyle beraber müminlere âyetler okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamberdir. (Âl-i İmrân, 164)

Sonuçta Kur'ân, sadece Allah'ın sözlerinin aktarıldığı bir Kitap olmayıp, aksine inanmayan insanların sözlerinin de geçtiği pek çok diyaloglara da yer veren bir kitaptır. Hatta Kur’ân-ı Kerim'i “diyalog kitabı” olarak görenler de bulunmaktadır. Onlara göre Kur'ân, Müslümanlara diyalog karakterlerini kazandıracak zenginlik ve özelliktedir.[33]

g. Dinlerarası Diyalog Ve Hudeybiye Sulhü

Kur’ân, savaş anında bile, karşı taraf sulha yanaştığında, Müslümanların da sulha yanaşmasını emreder. “Sulh hayırdır” prensibiyle, uzatılan eli sıkmak İslâm’ın mürüvvetindendir. Bu çerçevede ve diyalog üzerinde konuşurken, Hudeybiye Sulhü pekalâ hatırlanabilir. Bilindiği gibi, Pey-

[33] Mustafa Alıcı, *a.g.e.*, s.196-199.

gamber Efendimiz (s.a.s.), 13 yıl kendisine Mekke'de her türlü işkenceyi reva gören, sonra kendisini doğduğu büyüdüğü Kâbe'nin bulunduğu bu şehirden, sadece "Rabbim Allah" dediği için çıkmak mecburiyetinde bırakan, ardından Medine'de üzerine üç defa savaş açan Mekkeli müşriklerle Hudeybiye'de, çoğu Sahabe'nin ilk anda meseleyi kavrayamamaktan gelen itirazına rağmen, savaş haline son verip, bir sulh dönemini açmak için anlaşma yaptı. Bu anlamda, Kureyş karşı çıkınca kendisi için Resûlüllah ifadesinin yazılmamasına müsaade etti. Hatta, Allah İsmi'nin yanına Rahman ve Rahîm İsimleri'nin yazılmasına olan itirazları bile kabûl ederek, sadece Allah İsmi üzerinde ve bir Peygamber değil, Abdullah'ın oğlu Muhammed sıfatıyla taraflardan biri olarak sulh akdi yapmaya razı oldu. Karşıdaki insanları daha iyi tanımak, onlara İslâm'ı bir sulh ortamında gerçek mahiyetiyle tanıtmak ve gerçek Müslüman kimliğini başkalarının, hatta düşmanlarının anlattığı şekilde değil, gerçek şekil ve mahiyetiyle tanıtıp, İslâm'a tamamen ters bir şekilde oluşturulmuş İslâm imajını yerli yerine oturtabilmek için sulh ve diyalog ortamının varlığı zaruridir. Savaş veya kavga hali, öfkelerin kabardığı, selim akıl ve selim mantığın, yerini hislere bıraktığı bir haldir ve bu halde, gerçekler üzerinde konuşup anlaşmak mümkün değildir. Barış ve sulh halinde ise tanıma çok daha kolay olur. Bundandır ki, çokları yanlış yorumlasa da, bizzat Sahabe'den gelen rivayetlere göre, Kur'ân-ı Kerim, özellikle gelecek adına va'd ettikleriyle Hudeybiye Sulhü'ne 'tam bir açılma' veya 'âşikâr bir fetih ve zafer' adını vermiştir.

h. İslâmda Din Seçme Hürriyeti

İslâmiyet'in benimsediği din seçme hürriyetiyle yine İslâm'da önemli telakki edilen cihad ilkesi arasında çelişki bu-

lunduğunu ileri sürenler olmuştur. Cihad gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde emredilmekte, dinî bakımdan fazilet ve önemi üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Ayrıca başta Peygamber Efendimiz (s.a.s.) olmak üzere ashap, tabiîn ve daha sonraki din büyükleriyle Müslüman mücahidlerinin sayısız menkıbeleri özenilerek anlatılmaktadır. Buna rağmen cihadı, din ve vicdan hürriyetini kısıtlayan bir prensip olarak değerlendirmek kesinlikle yanlıştır. Zira cihad, daha çok bazı Batılı yazarlarca iddia edilenin aksine "savaş" (kıtal) anlamına gelmez; "Allah'ın birliğini ifade eden kelime-i tevhidi yaymak (i'lâ-yi kelimetullah) amacıyla çaba sarf etmek" anlamını taşır ve normal şartlar içinde bu tür faaliyetler savaş dışındaki metotlarla yürütülür. Ancak dilediği dine girme ve dinî hayatı güçlendirme açısından insanla Allah arasında hiçbir vasıta bırakmamak suretiyle tam bir vicdan hürriyeti için gerekli şartları hazırlayan İslâmiyet bu hürriyeti sağlamak amacıyla cihadı meşru kılmıştır. Buna göre cihad, İslâmiyet'i zor kullanarak benimsetme yolu olmayıp din olarak varlığının kabul edilmesini ve yayılmasını engelleyen şartların ortadan kaldırılması için gayret sarf etmekten ibarettir. Din hürriyeti ve cihad prensiplerine bu açıdan bakıldığı takdirde Kur'ân'da yer yer savaşmayı emreden âyetlerin hedefini tespit etmek de kolaylıkla mümkün olur. Meselâ bir âyetin meali şöyledir: "Fitne kalmayıncaya ve din tamamıyla Allah'a ait oluncaya kadar onlarla savaşın." (el-Enfâl 39). Bu âyette savaş için iki hedef çizilmiştir: Fitnenin ortadan kalkması ve dinin tamamıyla Allah'a ait olması. Bu hedefleri savaşın meşruiyeti için iki sebep olarak düşünmek de mümkündür. Fitne'nin kelime manası; yabancı maddelerden arıtmak için altını ateşe sokmaktır. Sınama, imtihan etme, işkence, ayrıca musibet, belâ, günah, fesat manalarına gelebilir. Şirki ve dinsizliği yaymak, dinden döndürmek, Al-

lah’ın haramlarını çiğnemek, asayişi bozmak, vatandan çıkarmak birer fitnedir. Ayrıca fitne, büyük sosyal sarsıntılar doğuran olaylar manasına alınabileceği gibi insanın selim yaratılışı, hürriyeti, haysiyet ve şerefiyle bağdaşmayan puta tapıcılık anlamında da kabul edilebilir. “Dinin tamamen Allah'a ait olması” veya “dinin tamamının Allah'a ait olması” hedefini İslâm âlimleri dinin ilâhî olması tarzında anlamış olmalıdırlar ki semavî dinlere mensup olanlara zor kullanılmayacağını kabul etmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki İslâm'ın ilk dönemlerinde cereyan eden savaşların bir kısmı – özellikle Peygamberimiz döneminde olanlar- karşı tarafın fiilen taarruzuna veya taarruz teşebbüslerine mukabil savunma niteliğindeydi. Diğerleri ise hakkı temsil edecek bir zümrenin yani bir İslâm devletinin mevcudiyetini ve devamını sağlama amacına yöneliktir. Çünkü din ve vicdan hürriyeti prensibini ihtiva eden âyette (Bakara, 256) bu hürriyet, hak ile bâtılın artık tamamen birbirinden ayırt edildiği ve benimsemek isteyenler için hakkın belirgin ve güçlü bir durumda ortada mevcut olduğu realitesine bağlı kılınmıştır.[34]

Başka dinlere mensup olanlara müsamaha gösterilmesini emreden Kur’ân, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların diğer din mensupları ile münasebetlerinde belirleyici unsur olmuştur. Böylece Müslümanların diğer din mensuplarıyla olan münasebetlerinde Kur’ân'a dayalı prensiplerin referans alındığı, gerçekten İslâm tarihindeki uygulamalarda da görmekteyiz.

İslâm, insanların yeryüzünde barış ve sükûnet içinde yaşamalarını temin eden bir dindir. İslâmî yaşantının aslı ve temeli barıştır. Savaş ise ancak bir mecburiyet sonucu, yani

---

34 M.Akif Aydın, *DİA*., Din, md.

başka türlü hareket etme imkânı kalmadığı zaman söz konusu olur. Zîra İslâm, insanların dünya ve âhirette kurtuluşuna, huzurlu bir hayat sürdürmelerine çalışır.

Allah Teâlâ, kurtuluş yollarını insanlığa göstermek için peygamberler göndermiştir. Bu peygamberler, insanlığa Allah'ın yolunu göstermek suretiyle barış ve refahın ışığında yürümek isteyenlere kılavuzluk yapmışlar, ilâhî tebliğin karşısında direnilmediği sürece de asla savaşa yanaşmamışlardır. Çünkü onların gerçek görevi savaşmak değil, insanlığa rahmet ufuklarını açmaktır.

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed (s.a.s.) Mekke'de ve Medîne döneminin ilk yıllarında dâima muhataplarına karşı barış yolunu tercih etmiş; onları hoş ve güzel sözlerle, insan zihnine berraklık veren öğütlerle İslâm dinine davet etmiştir. Fakat Resûlüllah'ın bu hoşgörülü yaklaşımına karşılık ne yazık ki, başta Kureyş olmak üzere pek çok müşrik gruplar, İslâm'ı daha başından yok etmek ve Müslümanlara huzur vermemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Bütün bunlara karşı Allah'ın Resulü sabırla mukabelede bulunmuş, ashabına da sabrı tavsiye etmiştir.

Bu durum karşısında Cenab-ı Hak, Müslümanlara takınacakları tavrı cihad ayeti ile bildirmiştir: “Bu işkence ortadan kalkıp din ve itaat yalnız Allah’a mahsus oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer inkârdan ve tecavüzden vazgeçerlerse, bilin ki zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur.” (Bakara 193), Ayet-i kerîmenin zahirine bakarak İslâm’ın, kâfirleri kılıç zoruyla küfür ve şirkten vazgeçirip, bunun yerine onları Allah'a ibâdete yöneltmek için savaşmayı emrettiği zannına kapılmamak gerekir. Çünkü burada bahsedilen savaşın amacı, onları sadece fitneden, yani Allah yoluna tâbi olmak için gerekli olan özgürlük ve güveni yok edici tutumlarından vazgeçirmektir.

Ayrıca, Müslümanların görevi yeryüzündeki zayıfları ve mazlumları kurtarmaktır.

İslâm asla saldırganlığa müsaade etmemekte, sadece kâfirleri düşmanlıklarından caydırmak istemektedir. Şu ayet-i kerîmeler bu hususta başka söze ihtiyaç bırakmayacak şekilde meseleyi açıklamaktadır:

"Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın! Savaş atları yetiştirin ki bu hazırlıkla Allah'ın düşmanlarını, sizin düşmanlarınızı ve onların ötesinde sizin bilemeyip de, ancak Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutup yıldırasınız. Allah yolunda her ne harcarsanız, onun karşılığı size eksiksiz ödenir, size asla haksızlık yapılmaz. Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de yanaş ve Allah'a güven. Çünkü Allah semîdir, alîmdir (her şeyi hakkıyla işitir ve bilir)."(Enfâl 60-61)

2. Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap

Kur'ân-ı Kerîm evrensel bir çağrıdır. Kendinden önce gönderilen kitapları tasdik etmesi ve onlar üzerinde bir koruyuculuk görevi yapması Kur'ân'ın evrensel mesaj oluşunun bir başka yönüdür. Tahrif edilmekten Yüce Allah'ın bizzat koruduğu Kur'ân'ın böyle olması da normaldir. O, bütün insanlara hitap etmiştir/etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'in yaptığı bu hitaplardan bâzıları da kendilerine daha önceden peygamber ve kitap gönderilmiş olan *"kitap ehli"* dediğimiz zümrelere olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm, bu insanlara, diğer insanlara göre daha farklı bir biçimde hitap etmiştir. Kur'ân bütün insanlar gibi, kitab ehline mensup zümreleri de kendi yeni mesajını kabul etmeye ve faydalanmağa davet etmiştir.

a. Kur'ân'ın Diğer Dinlere Ve Mensuplarına Bakışı

Din, ilk insanla birlikte ve tek Allah inancı olarak başlamıştır.

İslâm'a göre ilk insan ve ilk peygamberin getirdiği din ile Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirdiği son din arasında temel ve özde hiç bir fark yoktur.

Din ilahî kaynaklıdır ve ilahî dinler özde birbirinden farklı olmayıp, bazı hususlarda birbirlerini tamamlar niteliktedir. Allah, Peygamberlik ve Âhiret inancı ilahî dinlerin özüdür. Gerek Kitâb-ı Mukaddes, gerekse Kur'ân-ı Kerim'de kendilerinden bahsedilen peygamberlerin hepsinin getirdiği din mahiyet olarak İslâm'dır, ancak bu isim, son dine özel ad olmuştur.

Kur'ân ilahî dinlerin özünü şu şekilde ifade etmektedir;

“Ey iman edenler! Allah'a, Resulüne, gerek Resulüne indirdiği, gerek daha önce indirdiği kitaplara imanınızda sebat edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, resullerini ve âhiret gününü inkâr ederse hakikatten iyice uzaklaşmış, sapıklığın en koyusuna dalmış olur” (Nisâ 136)

Kur'ân'a göre bu iman, çağlar boyu peygamberlerin mesajlarıdır ve peygamberlerin mesajları hep aynıdır.

“Ne o, yoksa siz ölüm Yâkub'a gelip çattığında, o evlatlarına: “Benim ölümümden sonra kime ibadet edeceksiniz?” dediğinde siz orada mı bulunuyordunuz? Onlar cevaben şöyle demişlerdi: Senin İlahına, senin ataların İbrâhim, İsmâil ve İshak'ın İlahı olan Tek İlaha kulluk ederiz. Ve biz ancak O'na teslim olan Müslümanlarız.” (Bakara 133).

Şu halde dinlerin özü Hz. İbrahim'de de, Hz. Musa'da da, Hz. İsa'da da aynıdır. Hz. Musa'ya ileride, getirdiği şeriatı tasdik eden peygamberlerin geleceği müjdelenmiş, Hz. İsa Tevrat'ı tasdik etmiş ve onu tamamlamaya gönderildiğini bildirmiş (Matta 5/17); daha sonra da kendisini tasdik edecek ve görevi tamamlayacak birinin geleceğini müjdelemiş (Yuhanna 14/16-17; 15/26), Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.) geldiğinde de hem Hz. Musa'yı, hem Hz. İsa'yı, hem de onlara gönderilenleri tasdik etmiş (Fâtır 31) ve din onunla kemale ermiştir. (Maide 3)

Diğer taraftan insanlar bu ferdî farklılıkların yanında çeşitli kavim ve gruplara da ayrılmışlardır.

“Ey İnsanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimler ve kabilelere ayırdık...” (Hucurât l3)

İnsanlar, kavimler ve kabilelere ayrılmadan önce tek ümmet idiler ve Hz. Âdem ile Havva’dan çoğalmışlardı. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi. İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. (Bakara 213)

Şu halde insanların aynı ana-babadan geldikleri, başlangıçta tek bir ümmet (topluluk) iken daha sonra kavim ve kabilelere ayrıldıkları, inanç alanında çeşitli ihtilafların çıktığı, anlaşmazlıkları gidermek ve insanları uzlaştırmak için peygamberlerin geldiği hem vahyî, hem de tarihî gerçektir.

Dinî alanda bir arada yaşama (çoğulculuk=pluralisme), farklı din ve inanca bağlı toplumların bir arada yaşayabilmesi, diğer bir ifadeyle, dinler, inançlar, uygulama ve metotlardaki çeşitlilik demektir. Şu halde bir arada yaşama:

- Bir toplumda veya çeşitli toplulukları içine alan bir devlette çeşitli dinî hüviyetlerin mevcudiyetini kabul.

- Bu çeşitliliğe ve bunun neticesi olan, inançlardaki farklılığa ve ayrılıklara saygı.

- Bu çeşitliliği uygun bir çerçeve dahilinde ve bir çatışmanın ortaya çıkmasına mani olacak tarzda, dostane bir şekilde ifade edebilmeyi sağlayarak formlar bulmayı gerektirmektedir.

Dinî çoğulculuk dinî inançlar alanında, dinden kaynaklanan politik ve sosyal düşüncenin ilgilendiği dünyevi işlerde, bir dinin kendi iç bünyesinde nihayet bir dinin diğer inançlarla münasebetinde söz konusudur.

Farklı dinlerin bir arada yaşaması konusunun Kur'ân'a göre değerlendirilmesi, Kur'ân'daki din ve insan telakkisinin, dinlerin farklılığının, diğer din ve ideoloji mensuplarına karşı tavrının, onlarla münasebetlerinin mahiyetinin ele alınmasıyla mümkündür.

İslâm; kainat, hayat ve insanla ilgili bir takım temel görüşler getirmiştir ki, bunlar hem akl-ı selîmin gereğidir, hem de bütün ilahî dinlerde mevcut esaslardır. Bunları şu şekilde tespit etmek mümkündür:

İnsanların menşe birliği: Kur'ân'a göre insanlar aynı ana babadan gelmektedirler. (Nisa 1; A'raf 171,189; Meryem 58) Dolayısıyla temelde kardeştirler. Tevrat'a göre de insanlar Âdem ile Havva'dan gelmektedir.

İnsanların başlangıçta tek bir ümmet oluşu: Kur'ân'a göre insanlar başlangıçta bir tek ümmet ve topluluk idi. "İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi." (Bakara 213)

"İnsanlar sadece bir tek ümmet idi, sonradan ayrılığa düştüler." (Yunus 19). Tevrat'a göre de Âdem'in çocukları bir tek ümmet (topluluk) idi, fakat daha sonra dağıldılar.

İnsanların kavimlere ayrılışı: Kur'ân'a göre insanlar bir tek ümmet iken, birbirlerini tanımaları, anlaşıp kaynaşmaları için kavim ve kabilelere ayrılmışlardır. (Hucurât 13) Dolayısıyla insanların çeşitli kavimlere ve topluluklara ayrılmaları kavga için değil, anlaşıp kaynaşmaları içindir.

Kur'ân'da: "Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiğinde (yol ve şeriatlarda) sizi denemek için böyle yaptı." (Maide 48). "Rabbin dileseydi bütün insanları bir tek ümmet yapardı. Fakat onlar ihtilafa düşmeye devam edeceklerdir." (Hud 118); Nahl 93; Şûrâ 8) denilmektedir.

Şu halde aynı ana-babadan gelen, bidayette tek bir ümmet olan insanlık daha sonra çeşitli sebeplerle farklı ümmet ve kavimlere ayrılmıştır. Fakat bu ayrılma diğerine kötülük ve düşmanlık için değil, bir diğerini tanıma ve karşılıklı yardımlaşma ile insanlığın yükselmesi içindir.

İnsanlığın üstünlüğü: Kur'ân'a göre insan; "En güzel biçimde yaratılmış." (Tîn 4), şan ve şeref sahibi kılınmıştır. (İsra 70). Bu noktada cinsiyetin, milliyetin önemi yoktur. İnsan olarak doğmak, şan ve şeref sahibi olmak için yeter ve temel şarttır.

Kur'ân'a göre üstünlük Allah'a kullukta, yarış başkalarına yararlı işler yapmaktadır.

Dinde zorlamanın olmaması: Kur'ân: "Dinde zorlama yoktur. Doğru yol, sapıklıktan, hak batıldan ayrılıp belli olmuştur. Artık kim tağutu reddedip Allah'a iman ederse, işte

o, kopması mümkün olmayan en sağlam tutamağa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir, bilir.” (Bakara 256) buyurmaktadır.

İnsan bir dine girmeye, bir inancı benimsemeye zorlanamaz. Hak ile Bâtıl, doğru ile eğri Allah’ın peygamberleri vasıtasıyla ortaya konmuştur. İsteyen inanır, isteyen inanmaz. Kur’ân’da: “İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.” (Kehf 29), “Sizin hepinizi yaratan O’dur. Öyle iken artık kiminiz kâfirdir, kiminiz mü’min.” (Tegâbün 2) denilerek imanın da küfrün de serbest seçenek olduğu ifade edilmektedir.

İnsanlar dindar yaratılmışlardır ancak hiç kimse başkasını herhangi bir dini kabule zorlayamaz (Bakara, 256). Herkes özgür iradesiyle istediği dini seçmekte serbesttir ve neticesine katlanacaktır (Kehf 29; Yunus 99-100). “Sizin dininiz size, benim dinim banadır.” (Kâfirun 6)

Dinî yaşayışın güvence altında olması. Kur’ân'a göre herkes kendi inancını serbestçe yaşamalıdır. “Eğer Allah bir kısım insanların kötülüklerini, diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi.” (Hacc 40)

Şu halde Yahudilerin, Hıristiyanların ve diğer din mensuplarının serbestçe inanıp, inançlarını yaşayabilme özgürlükleri vardır ve bu, güvence altındadır.

Farklılığı kabul ve iyi davranma: İslâm’ın insanla ilgili temel prensiplerinden biri de insanlar arasındaki farklılığın bir ilahî kanun ve sünnet oluşudur. Dolayısıyla farklılığı müspet karşılama en tabiî bir olaydır ve bu, düşmanlara bile adil davranma emrinde kendini gösterir: “Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti

gerçekleştirin ve adalet numunesi şahitler olun! Bir topluluğa karşı, içinizde beslediğiniz kin ve öfke, sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil davranın, takvâya en uygun hareket budur." (Mâide 8), "Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden menetmez. Çünkü Allah âdil olanları sever." (Mümtehıne 8), "Şayet hükmedersen, aralarında adaletle hükmet! Çünkü Allah âdilleri sever." (Mâide 42), "(Kâmil ve makbul şekliyle) iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Müşrikler... Allah kıyamet günkü büyük duruşmada onlar arasındaki kesin hükmünü verecektir. Çünkü Allah her şeye hakkıyla şahittir." (Hac 17)

Kur'ân ilahî mesajları kabul edenleri Müslüman, etmeyenleri ise kâfir ve müşrik olarak adlandırmakta, Yahudi ve Hıristiyanları Ehl-i Kitap kabul ederek onlara farklı bir statü tanımaktadır.

Kur'ân, inananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden Allah'a ve âhiret gününe hakkıyla inanıp, sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar olduğunu, onlar için herhangi bir korku olmadığını, onların üzüntü çekmeyeceklerini bildirmektedir (Bakara 62; Maide 69). Kur'ân, Yahudilere verilen nimetleri hatırlatarak, Allah'a verdikleri sözü tutmalarını, ahidlerine sadık kalmalarını istemektedir.

Kur'ân'da, "İnsanlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da 'biz Hıristiyanlarız' diyenleri bulacaksın. Çünkü onların içinde kesişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taşımazlar." (Maide 82) denilerek Hıristiyanlara farklı bir konum verilmektedir.

Kur'ân diğer din mensuplarıyla ilişkilerde adalet, hakkaniyet ve güzelliği esas almıştır. "Sen Rabbinin yoluna

hikmet ve güzel öğüt ile çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et...” (Nahl 125)[35]

b. Ehl-i Kitap Ve Kur'ân-ı Kerîm’in Bu Terim İle Kastettiği Kimseler

Ehl-i Kitap terimi; kutsal kitap sahipleri veya kendilerine kitap verilen insanlar anlamına gelmektedir. Yine bu terim Kur'ân'da ve İslâm terminolojisinde daha önceki vahiylerin, yani Tevrat ve İncil’in muhatapların ifade etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm Ehl-i Kitap terimini, vahiy yoluyla nazil olmuş -Tevrat, Zebur ve İncil gibi- kitapları bulunan Yahudi ve Hıristiyanları müşriklerden ayırt etmek için kullanmıştır. Ancak Kur'ân-ı Kerim Ehl-i Kitap terimi ile okuma ve yazmayı bilen bir cemaati de kastetmiş olabilir.

İslâm fakihleri, *Ehl-i Kitap* deyince kimlerin anlaşılması gerektiği hususunda iki farklı görüşe sahiptirler. Hanefilere göre Ehl-i Kitap: İlâhî bir dine inanan ve Allah'tan kendilerine indirilmiş bir kitabı bulunan zümrelerdir. Bu sebeple Tevrat, Zebur, İncil gibi kitapların yanı sıra, Hz. Şit ve Hz. İbrahim peygamberlere indirilen sahifelere inananlar da Ehl-i Kitap'tırlar. Bundan dolayı Hanefilere göre bu tabir sadece Yahudi ve Hıristiyanlar için kullanılmış olamaz.[36]

Şâfiî ve Hanbelî'ler ise *Ehl-i Kitap* tabirinin sadece Hıristiyanlara ve Yahudilere şamil olduğunu diğer kitap ehlini ifade etmeyeceği görüşündedirler.[37] Gerçekten de bu görüşe

[35] Ö. Fâruk Harman, “İslâm ve Diğer Dinler”, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, s. 79-88.

[36] Kemâlu'd-Dîn Muhammed b. Abdilvahîd b. el-Humâm: *Fethu'l-Kadîr alâ'l-Hidâye,* Mısır 1356, II. 372.

[37] Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd b. Kudâme: *el Muğnî,* Beyrut 1972, X. 568.

uygun olarak uygulamada kitap ehl-i teriminden daha çok Yahudi ve Hıristiyanlar anlaşılmıştır.[38]

Ehl-i Kitap teriminde geçen *kitap* kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm dışındaki Tevrat ve İncil gibi (aslen kutsal olan) kitaplar için kullanılmıştır.[39] Bu kitaplar bizlere değiştirilmiş bir surette gelmelerine rağmen İslâmiyet, söz konusu bu kitapların müntesipleri olan Yahudi ve Hıristiyanlara müşriklerden daha imtiyazlı bir mevki tanımıştır. Ayrıca İslâmiyet, Müslümanlara boyun eğmelerinden sonra ödeyecekleri cizye (Tövbe, 29) karşılığında onlara kendi ibâdetleriyle serbestçe meşgul olmaları müsaadesini vermiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, *Ehl-i Kitap* terimi ile her ne kadar daha çok Yahudi ve Hıristiyanları kastetmişse de yine Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde (Bakara, 62; Mâide 69; Hac 17) inananlar ile birlikte Yahudiler -Hıristiyanlar ve bir de *Sâbiîler*'den bahsedilmektedir.

Başta İbn Hazm olmak üzere bazı İslâm âlimlerine göre Kur'ân'da ismi geçen *Mecusîler* ve *Sâbiîler* de *Ehl-i kitab* sayılmaktadırlar.[40] Ünlü Dinler Tarihçisi ve Kelâmcısı Şehristânî, Mecusîler ve Sâbiîleri *Ehl-i kitaba benzeyenler*, yani tam *Ehl-i kitab* olmamakla beraber onlara yakın olanlar olarak tarif etmektedir.[41]

Yahudi ve Hıristiyanları kınayan ve hatta onları inkârcı olmakla, müşrik olmakla suçlayan Kur'ân-ı Kerim yine de bu fiilleri işleyen Yahudi ve Hıristiyanları kitap ehlinden say-

---

38 *Mu'cemu Lügati Fukaha, s.* 377.

39 *el-Müfredat* s. 437, el-Fârukî: Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılahâtı'l-Fünûn* (Tarihsiz-Yersiz), s. 437.

40 Ebu Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zahirî, *el-Fasl Fi'1-Milel ve'-Ehva' ve'n-Nihal*, Kahire ts., I,48.

41 Muhammed b. Abdülmelik b. Ahmed eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır 1947, I,47-48.

maktadır. Çünkü kitap ehlinden olmak bir kurtuluş değildir. Meselâ Kur'ân-ı Kerîm kitap ehlini küfürlerinden dolayı şöylece ikaz etmektedir:

"Ey kitap ehli, (gerçeği) gördüğünüz halde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz?" (Âl-i İmrân, 70)

Bu âyette görüldüğü gibi Kur'ân-ı Kerîm inkârcı kitap ehlini de kendi özgün isimleriyle anmaktadır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm kitap ehlini kendi arasında gruplara ayırmakta ve onların hepsinin bir olmadığını ifâde etmektedir. (Âl-i İmrân 113) O halde, Hz. İsa'nın getirdiği İncil'i ve Hz. Musa'nın getirdiği Tevrat'ı kabul eden herkes kitap ehlindendir. Şirke bulaşmak ya da bulaşmamak bu insanları kitap ehli olmaktan çıkarmaz.

c. Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitab'a Atfedilen Belli Başlı Özellikler

Ehl-i Kitap, Kur'ân-ı Kerîm'de çok yönlü olarak ele alınmaktadır. Her şeyden önce onlar da diğer İslâm dışı gruplar gibi Kur'ân'a (Nisâ, 47) ve Hz. Muhammed'e (A'râf 157) iman etmeye çağrılmaktadırlar. Ancak kitap ehli söz konusu edilince, onların niçin ellerindeki kitaplara rağmen Kur'ân-ı Kerim'e iman etmeye çağrıldıklarının haklı gerekçeleri de anlatılmaktadır.

Kitap ehline birçok peygamber gelmiş ve onlara tabiatıyla tek Allah inancını tebliğ etmişlerdir. Ancak onlar bu ilkeden saparak, Allah'ı bir olarak tanımamışlardır. (Mâide, 73) Peygamberleri kendilerine, evlat edinmekten ve doğurmaktan münezzeh olan bir Allah inancı tebliğ etmişler, buna rağmen kitap ehli Allah'a çocuklar isnat etmişlerdir. (Bakara 116; Yunus 68; Meryem 88-92; Enbiyâ 26; Furkan 2)

Kitap ehli denilen ve çoğunluğunu Yahudiler ile Hıristiyanların oluşturdukları bu insanların bir taraftan bu gibi hataları ve Yüce Allah için mümkün olmayan yanlış anlayışlarının şekillendirdiği gerçek simaları ortaya konulurken, diğer taraftan bu yanlışların yerine konulması gereken doğrular anlatılmakta ve bu insanlar sürekli olarak Kur'ân'a iman etmeğe çağrılmaktadırlar. Ayrıca bu arada kitap ehline bazı hatırlatmalar da yapılmaktadır. Meselâ; daha önceden gönderilen kitapların tahrif edildiği, bu tahrifi yapanların da kendileri olduğu, (Bakara 75-79; Nîsa 46; Mâide 13-41) ayrıca onlara gönderilen peygamberleri öldürdükleri, (Bakara 61-87; Âl-i İmrân 21,112; Mâide 70; Enfâl 56) Müslümanlarla yaptıkları antlaşmalara bağlı kalmadıkları, (Bakara 27-64-100; Araf 102; Rad 25) dinlerinde taşkınlık yaptıkları, (Mâide 77) yalancı oldukları, (Bakara, 87) bilmedikleri konularda bile kendi aralarında tartıştıkları ve yanlış hükümlere vardıkları, (Âl-i İmrân, 65-66) birbirlerini suçladıkları, (Bakara 113) bu yaptıklarıyla da kalmayıp Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'e inananları saptırmak istedikleri (Âl-i İmrân 69) ifâde edilmektedir.

Bütün bu olumsuz sıfatları taşıyan bu insanlar, bulundukları konumda kaldıkları müddetçe doğru bir yolda olduklarını iddia edemezlerdi. Çünkü onların gerçek bir inanır olmalarını engelleyen ve bu yüzden terk etmek zorunda oldukları pek çok aşırılıkları vardı.

d. Kur'ân-ı Kerîmin Ehl-i Kitap Hakkındaki Genel Tutumu

Kur'ân-ı Kerîm'in muhatabı bütün insanlar ve cinlerdir. İnsanların hiçbirisi Kur'ân'ın davetinden istisna edilmemiştir.

Bu davet yapılırken, muhataplardan asılları itibariyle kutsal kitaplara sahip olanlar arasında da fark gözetilmemiştir.

Allah Resûlü (s.a.s.) davetini bütün insanlara yöneltirken (Sebe' 28), ehl-i kitabı bu davetten ayrı tutamazdı. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de onlarla ilgili birçok ayet mevcuttur. Bu ayetlerde Ehl-i Kitap, birçok yönleriyle ele alınmış ve her seferinde de Kur'ân'a imân etmeğe davet edilmişlerdir. (Nisa 47).

Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i kitabı eleştirdiği hususların başında onların kendi kitaplarını değiştirmiş olmaları gelmektedir. Ayrıca onların Kur'ân'ı yanlış te'vil etmeleri Müslümanları saptırmak istemeleri, anlamsız tartışmalar çıkarmaları, gibi özelliklere sahip olduklarını da yine Kur'ân-ı Kerîm bildirmektedir.

Bütün bunlara rağmen Kur'ân'a göre ehl-i kitabın hepsi aynı konumda değildir. Onlardan az da olsa Kur'ân'ın çağrısına uyanlar vardır. (Âl-i İmrân 199) Ancak onların büyük çoğunluğu tevhid'i inkâr ettikleri için kâfir olmuşlardır. İşte Kur'ân-ı Kerîm'in onlara karşı olan tavrı bu zeminde şekillenmektedir. Ehl-i Kitabın çoğu hak yolda olmamasına rağmen Kur'ân-ı Kerîm, aralarındaki iyilerden dolayı hepsini bir tutmamaktadır. Onların Kur'ân'da ele alınış şekillerini birkaç başlık altında incelemeğe çalışalım.

Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i Kitabın Hepsinin Bir Olmadığını Açıklaması

Kur'ân-ı Kerîm'de ehl-i kitaba yöneltilen bazı suçlamalar bulunmaktadır. Ancak bu suçlamaların onların hepsine yapılmadığı da bir gerçektir. Bu konuda Kur'ân-ı Kerîm Ehl-i Kitap arasında şöyle bir ayırım yapmaktadır:

“Rabbi tarafından gönderilen kesin delile (Kur’ân’a) dayanan, peşinden de o delili destekleyen (diğer mûcizelerden şahitleri) bulunan, daha önce de rehber ve rahmet olarak gönderilmiş Mûsâ’nın kitabı ile tasdik edilen kimse, yalnız dünya hayatını arzu eden gibi olur mu? İşte bu kesin delile dayananlar Kur’ân’a iman ederler. Hangi zümre de onu reddederse bilsin ki varacağı yer ateştir. Bunda hiç şüphen olmasın. Çünkü o Rabbinden gelen hakikatin ta kendisidir; fakat insanların çoğu buna iman etmezler.” (Hûd 17)

Ayette geçen “Şu kimse gibi olur mu?” ibaresinden kastedilenin ehl-i kitabın iman edenlerinden olduğu rivâyet edilmektedir.[42] Meselâ Abdullah b. Selam gibi Ehl-i Kitap’tan olan birtakım kişiler İslâm geldikten sonra onu kabul etmişlerdi.[43] İşte Kur'ân-ı Kerîm bu insanları överken diğerlerini zemmetmiştir. Şu ayet bu durumu daha iyi açıklamaktadır:

"Kendilerine verdiğimiz kitabı gereğince okuyanlar var ya, işte onlar, ona inanırlar, Onu inkâr edenler ise ziyana uğrarlar." (Bakara 121)

Bu ayetten anlaşıldığı gibi ehl-i kitabın bir grubu Kur'ân'a inanmaktaydı. Kur'ân-ı Kerîm daha da belirgin bir şekilde onların hepsinin bir olmadığını başka bir ayette açıklamaktadır. Önce ayetin iniş sebebini verelim: İbn Mesûd şöyle bir olay anlatmaktadır: Allah Resûlü (s.a.s.) bir gün yatsı namazını geciktirerek mescide geldiğinde oradaki Müslümanlar namaz için bekliyorlardı. Onların bu durumunu gören Allah Resûlü şöyle dedi: Sizlerden başka hiçbir din men-

---

42 Beydâvî*, Envâru’t- Tenzîl*, Hud sûresi 17. âyetin tefsiri.

43 Kurtubî, *el-Câmi’*, Beyrut 1985, IV,175.

subu bu saatte Allah'ı zikretmemektedir. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu:[44]

"Ehl-i kitabın hepsi bir değildir. Onların içinde öyle dosdoğru bir cemaat vardır ki, gece saatlerinde Allah'ın âyetlerini okuyarak secdelere kapanırlar." (Âl-i İmrân 113)

Bu ayetin Hıristiyanlar hakkında indiği rivayet edilmektedir ki bunlar da Necranlı 40, Habeşistanlı 32 ve Rumlardan 3 kişi olmak üzere 75 Hıristiyan'dan ibarettirler.[45]

Kur'ân-ı Kerim'i anlama açısından da ehl-i kitabın aynı seviyede olmadıklarını tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz. Meselâ Necaşi Kur'ân'ı dinlediği vakit şöyle demiştir: "İşte bu, İsa'nın getirdiği ile aynı kaynaktan çıkan şeydir." Yine bir Hıristiyan âlimi olan Varaka İbn Nefvel de Peygamberimizin okuduğu ilk Kur'ân ayetlerini dinlediği vakit buna benzer sözler söylemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de kitap ehlinin güvenilir olmaları açısından da hepsinin aynı derecede olmadıkları şöylece açıklanmaktadır: "Ehl-i Kitaptan öylesi vardır ki kendisine yüklerle altın emanet bıraksan onları sana öder. Ama öylesi de vardır ki, bir altın bile versen başında dikilip durmadıkça onu sana geri vermez. Bunun sebebi, onların: "Ümmîler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız." demeleridir. Onlar bile bile, Allah hakkında yalan uydururlar." (Âl-i İmrân 75) Müfessirler bu ayette söz konusu edilen ehl-i kitabın güvenilir olanlarına Abdullah b. Selam'ı, güve-

---

44 Vâhidî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, Demâm 1991, s, 40; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkami'l- Kur'ân*, IV, 175.

45 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 187.

nilir olmayanlarına ise Kabu'l- Eşref'i ve Finhas b. Âzûra gibi Yahudileri örnek göstermişlerdir.[46]

Rivayet edildiğine göre Habeşistan'dan Cafer b. Ebi Talib ile birlikte Medine'ye gelen ehl-i kitaba mensup bir grup Hıristiyan'ı Peygamber Efendimiz (s.a.s.) İslâm'a da'vet etmiş onlar da bunu kabul ederek Müslüman olmuşlardı. Daha sonra Kur'ân-ı Kerîm'i dinleyen bu insanların gözlerinden yaşlar akmıştı. Bunun akabinde de şu ayet nazil olmuştur.[47] "Peygambere indirilen Kur'ân'ı dinledikleri vakit, onda âşinaları olan hakikate kavuşmaları sebebiyle gözlerinin yaşla dolup taştığını görür ve şöyle dediklerini işitirsin: "İman ettik ya Rabbena! Bizi de hakka şahitlik edenlerle beraber yaz! Bütün isteğimiz ve umudumuz, Rabbimizin bizi hayırlı insanlar arasına dâhil etmesi iken, ne diye Allah'a ve bize gelen bu hakikate iman etmeyelim ki?" (Mâide, 83-84) İşte Kur'ân-ı Kerîm, "ehl-i kitabın hepsi bir değildir." diyorsa yukarıda kendilerinden bahsettiğimiz kişiler ve onlar gibi düşünenlerden bahsetmekte ve onları övmektedir.

Buraya kadar anlattıklarımızın sonunda şunları söyleyebiliriz: Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Kur'ân-ı Kerîm ile gönderildiği zaman Ehl-i Kitap denen grubun içinde inatçılık yapmayıp sağduyusu ile hareket eden bir grup insan daha önce inandıkları gibi en son gönderilen Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'e inanmışlardır, ancak ehl-i kitabın büyük çoğunluğu Kur'ân'ı incelemeğe dahi tenezzül etmemişler ve hatta Onun varlığından bile rahatsız olmuşlardır. Böylece onlar bulundukları hâl üzere kalmağa razı olmuşlardır. Kur'ân-ı Kerîm de bu insanlar arasında bir ayırım yaparak hepsinin

---

46 Kurtubî, *el- Câmiu li Ahkâmi'l- Kur'ân*, IV,115.

47 Vâhidî, *Esbabu'n- Nüzul,* s.203-204.

aynı kefeye konulamayacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde Allah Resûlü (s.a.s.) de onların hepsinin bir olamayacağını söylemiştir. Aşağıda da inceleyeceğimiz üzere gerek Kur'ân-ı Kerîm'den gerekse Peygamberimizin sözlerinden anladığımız kadarıyla ehl-i kitabın inananlarına bazı vaatlerde bulunulmakta ve onlara müjdeler verilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i Kitab'a Olan Vaadi

Kur'ân-ı Kerîm, Ehl-i Kitap arasında bir ayırıma giderek onların hepsinin bir olmadığını bildirmiştir.

Allah Resûlü her ne kadar Habeş kralı Necaşi ile görüşmemiş olsa bile, onun kendisine iman etmesinden memnun olmuş ve Necâşî öldüğü zaman ashabına şöyle demişti: "Kardeşiniz için Allah'tan istiğfar dileyin." Ancak, Peygamberimizin bu sözlerinden hoşlanmayan bazı münâfıklar şöyle demişlerdi: "Habeşistan'da bulunan bir imansız için mi istiğfar dilememizi emrediyor?" Onların bu sözleri üzerine şu ayet nazil olmuştur:[48]

"*Ehl-i Kitap içinde, Allah'a iman ettikleri gibi, Hakkı tazim ederek hem size hem de kendilerine indirilen kitaba inananlar da vardır. Onlar Allah'ın âyetlerini, değersiz bir menfaat karşılığında satmazlar. İşte Rabbi nezdinde mükâfatları olanlar onlardır. Muhakkak ki Allah hesabı pek çabuk görür.*" (Âl-i İmrân 199)

Bu ayetten anlaşıldığı gibi Kur'ân-ı Kerîm kitap ehlinden ayrı tuttuğu insanların özelliklerini; Allah'a, kendi kitaplarına ve Kur'ân'a inanmak gibi hususlarla açıklamaktadır. Yani onların sadece kendi kitaplarına inanmaları yeterli gö-

[48] Vâhidî, *Esbabu'n- Nüzûl,* s. 140; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkami'l-Kur'ân,* IV, 322; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm,* Kâhire 1980, I, 443.

rülmemiştir. İşte kendi kitaplarının yanında Kur'ân'a da inanan bu insanların ecirleri Allah tarafından verilecektir.

Peygamber Efendimiz de bu meyanda kitap ehlinin iman edenleri için şöyle müjde vermiştir: “Üç grup insanın ecri iki kat olarak verilir. Bunlardan bir grubu da şudur: Kitap ehlinden olan birisi eğer kendi peygamberine inanır ve bununla birlikte bana da inanırsa onun sevabı iki kat olarak verilecektir.”[49]

Allah Resûlü’nün, bu müjdesinden de anlaşıldığı gibi, ehl-i kitabın imanlarının tekamülü için gerekli olan bir hustan bahsetmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu husus, onların Peygamber Efendimiz’e (s.a.s.) inanmaları şartıdır.

Böylece Ehl-i Kitap içinde inatçılık yapmayıp sağduyusu ile hareket eden bir grup insan, Yüce Allah'ın kendilerine gönderdiği kitaplara inandıkları gibi Kur'ân'a da inanmışlardır. Onlar bu hareketleri sonucu iki kat sevaba nail olacaklardır. Görüldüğü gibi Kur'ân-ı Kerîm ehl-i kitaba müsamahalı davranmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i Kitab'a Olan Müsamahası

Kur'ân-ı Kerîm kendi mesajını kabul edenlere olduğu gibi, bu mesajı kabul etmeyenlere de müsamahalı davranmıştır. Bu arada ehl-i kitaba da Kur'ân çok müsamahalı davranmış ve bunun neticesinde onlara birkaç maddede özetleyebileceğimiz şu ayrıcalıkları vermiştir:

---

49 İbn Mâce, *Kitabu'n-Nikah* 42.

Cizye: Ehl-i Kitaptan alınan ve bir nevi baş vergisi[50] anlamına gelen cizye, müşriklerden alınmaz. Kur'ân-ı Kerîm'in emrine (Tövbe 29) binâen alınan bu vergi aslında Ehl-i Kitap açısından bir ayrıcalıktır. Çünkü kendilerinden cizye alınan kişiler dinî yaşantılarında serbest olmuşlardır. Ayrıca onlar savaşa katılmamışlar malları ve canları da emniyette olmuştur. Bununla birlikte cizye ödeyen Ehl-i Kitap'tan birisi Müslüman olunca bu vergiden muaf tutulmuştur.[51]

Ehl-i Kitabın kestikleri hayvanların Müslümanlar tarafından yenilmesi: Bu konu İslâm'ın üzerinde durduğu çok önemli bir meseledir. Daha önceleri ehl-i kitaba bu konuda bir ayrıcalık verilmemiştir. "*Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılındı. Ehl-i kitabın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helâldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir.*" (Mâide 5)

Ancak İslâm âlimleri bu ayetin tevilinde ihtilaf etmişler ve bu ayetin yorumu ve uygulanması hususunda Müslümanları uyarmışlardır. Çünkü bu konuda çok temkinli davranmayı gerektiren şöyle bir ayet vardır: "*O size leşi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın etini haram kıldı.*" (Bakara 173) Bu ayete göre kesim işini yapan Müslüman bile olsa, eğer Allah'tan başkasının adını anarak kesim yaparsa, kestiği yenmez. Yine bu ayette, "Allah'tan başkası adına" denilirken, hiçbir kimseye, meselâ Hz. İsâ'ya bir ayrıcalık tanınmamıştır.[52] Bundan dolayı bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Eğer Ehl-i Kitap Allah'tan başkasının mesela Hz.

---

50 Schact, Prof. Dr. Josep: *İslâm Hukuku'na Giriş* (trcm. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener) Ankara 1977, s. 139.

51 Malik b. Enes: *el-Muvattâ*, Kitâbu'l-Cihâd Bab: 20.

52 el-Cassas, Ebu Bekir, *Ahkâmu'l- Kur'ân,* Kâhire, ts, I, 154-5.

İsa'nın adını anararak kesim yapıyorlarsa o kesilen hayvan yenmez.”

Kitap Ehli'nin Kadınlarıyla Müslüman Erkeklerin Evlenmesi: Kitap ehline gösterilen müsamaha konularından birisi de onların kadınlarıyla Müslüman erkeklerin evlenebilecekleri konusudur. Peygamber Efendimizin arkadaşlarından Mersed isimli birisi müşrik bir kadınla evlenmek istediğini söyleyerek Peygamberimizden izin istemişti. Bunun üzerine şu ayet nazil olmuştur[53]: “*Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin. Mümin bir cariye, çok hoşunuza giden müşrik bir kadından daha hayırlıdır. Mümin kadınları da, onlar iman etmedikçe, müşriklere nikâhlamayınız; Mümin bir köle hoşunuza giden bir müşrikten daha hayırlıdır.*” (Bakara 221)

Ancak Mâide suresinin 5. ayeti “Sizden önceki Ehl-i Kitaptan hür ve iffetli kadınlar da, mehirlerini verip nikâhladığınızda size helâldir.” mucibince kitap ehline mensup kadınların nikâhı caizdir. Bu konuda Peygamber Efendimiz (s.a.s.) de şöyle demiştir: “Ehl-i kitabın kadınlarıyla nikâhlanmanızda bir beis yoktur. Ancak Hıristiyan Arapların kadınlarıyla evlenmeyiniz.”[54] Burada Peygamberimiz (s.a.s.), aslen putperest oldukları halde ehl-i kitaba tanınan ayrıcalıklardan faydalanmak için bu şemsiyenin altında görünen kişileri kastetmiş ve onların nikâhını haram saymıştır.

Ehl-i Kitab'ın Kaplarından Müslümanların Yemek Yemeleri: Kur'ân'ın ehl-i kitaba gösterdiği müsamaha konularından birisi de onların kaplarından Müslümanların yemek yiyebilmesidir. Bu konuda sahabeden birisi Peygamber Efendimize şöyle sormuştur: “Ya Resulallah! Biz Ehl-i Kitap

---

53 Vâhidî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, s.73; Kurtubî, *el-Câmi'*, III,67.

54 Abdurrezzak, *Musannaf*, h.no. 10056, VI,78.

ile komşuyuz. Onlar kaplarında domuz eti pişirip şarap içiyorlar. Bu durumda biz onların kaplarını kullanabilir miyiz?" Peygamberimiz bu soruya şöyle cevap vermiştir: "Eğer siz başka kap bulursanız onlarınkini kullanmayınız, ancak kap bulamazsanız o zaman yıkamak suretiyle kullanabilirsiniz."[55] Burada da açıkça görüldüğü gibi Allah Resûlü'nün ehl-i kitaba tanıdığı müsamaha şarta bağlıdır. Müslümanlar mecbur kalmadıkça kitap ehlinin kaplarından yemek yiyemiyorlardı. Böylece onlara gösterilen müsamaha sınırlı bir şekilde tezahür ediyordu. Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Müslümanlara: "Eğer kap bulamazsanız, ehl-i kitabın kaplarını da kullanmayınız" diyemezdi. Çünkü bu Kur'ân'ın da ruhuna aykırı bir durum idi. Kur'ân'da açlıktan ölmek korkusu ile, yenilmesi haram olan domuz eti, leş, kan gibi şeylerden ölmeyecek dereceye gelinceye kadar yemeye müsaade edilmiştir. (Bakara: 173) Tabiatıyla bu gibi durumlar zarurî hallerdir. Bu durum ortadan kalkınca artık haram olan şeylerden istifade etmek mümkün değildir. İşte Peygamberimizin yaptığı da budur.

Kur'ân-ı Kerim'in Davetinin, Yahudi ve Hıristiyanları da İçine Alması

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) kendi davetinin bütün insanlığa şamil olduğunu bir başka hadîsinde şöylece dile getirmiştir: "Ben diğer peygamberlere altı yönden üstün kılındım: Bana Cevâmiu'l- Kelim (az söz ile çok anlam ifade etme özelliği) verildi, düşmanlarıma korku salmakla mansur kılındım, ganimetler bana helâl edildi, yeryüzü bana bir temizlik vasıtası ve mescid kılındı, insanların bütününe peygamber olarak gönderildim ve peygamberlik benimle bitiril-

---

[55] *Ebu Davud*, Kitabu'l- Et'ime 46; *Buharî*, Zebâih ve's- Sayd, 14; *Müslim*, Sayd ve'z- Zebâih 1.

di."[56] Yine Peygamberimiz (s.a.s.) çeşitli vesileler ile kendisinin herkese; kırmızıya, esmere gönderildiğini ve diğer peygamberlerden farklı olarak kendisine şefaat-i uzmâ verildiğini ifade etmiştir. [57]

Allah Resûlü (s.a.s.) çevresinde bulunan herkese olduğu gibi, ehl-i kitaba da tebliğ yapmıştır. Peygamberimizin (s.a.s.) tanıdığı genç bir Yahudi hastalanmıştı. Onu ziyaret eden Peygamber Efendimiz kendisini İslâm'a davet etti. Yahudi genç bu daveti kabul ederek şahâdet getirdi ve Müslüman oldu. Bu olaya sevinen Allah Resûlü evden çıkarken şöyle demiştir: "Onu Cehennemden kurtaran Allah'a hamd olsun."[58] Bir başka rivayette Peygamberimiz daha sonra ölen bu genç Yahudi'nin, Yahudi âdetlerine göre defnedilmesine müsaade etmemiş ve o Yahudi genci İslâmî esaslara göre defnetmiştir.[59]

Aslında Ehl-i Kitap, Kur'ân davetinin kendilerine de yönelik olduğunu biliyorlardı. Mesela bu konuda Ehl-i Kitaptan olan ve daha sonra İslâm'ı seçen Abdullah b. Selâm kendisine Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.s.) Tevrat'ta geçen sıfatlarını soran Hz. Ömer'e şöyle demiştir: "Ben, oğlumun annesinin bana ihanet etmesinden şüphelenebilirim. Ama ben Muhammed'in peygamberliğinden asla şüphe etmiyorum, o kesinlikle Allah'ın nebisidir." Bunun üzerine Hz. Ömer onun başını öpmüştür.[60] Kitap ehli, Peygamberimizin (s.a.s.) gön-

---

[56] *Müslim,* Mesâcid ve Mevadiu's- Salat 1; Ayrıca bu anlamda ancak metni değişik olarak Cabir b. Abdillah'tan gelen bir başka rivayet için bkz: *Buhârî;* Teyemmüm, 1.

[57] *Müslim,* Mesâcid ve Mevadiu's- Salat 1.

[58] *Buhari*, Cenâiz, 80.

[59] Abdurrezzak, *Musannef*, h.no. 9919, VI,35.

[60] Vâhidî, *Esbâbu'n- Nüzûl, s.* 44; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkami'l- Kur'ân,* II, 163.

derilen bir Resul olduğunu biliyor ve bunda hiç tereddüt etmiyorlardı. Ancak onlar çeşitli bahaneler ve hasetleri sebebiyle Peygamberimize iman etmemişlerdi.

Ehl-i Kitap, Hz. Muhammed'i (s.a.s.) inkâr etmekle bir yönüyle kendi kitaplarını da inkâr ediyorlardı. Çünkü Tevrat'ta Peygamber Efendimizin ahir zaman nebisi olarak sıfatları vardı. Ancak Yahudiler bu gerçekleri kendi kitaplarından çıkardılar ve inkâr ettiler. Böylece onlar Tevrat'ı yalanlamış oldular.

Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i Kitabı Ortak Bir Söze Davet Etmesi

Korunmasını Yüce Allah'ın üstlendiği Kur'ân (Hicr 9) aynı zamanda önceki vahiyler üzerinde bir koruyuculuk vazifesi yapmaktadır. (Mâide 48) O, önceki vahiylerin durumlarının ne olduğu, onların asıllarının insanlar tarafından korunup korunmadığı hususunu aydınlatmaktadır. Kur'ân bütün insanları olduğu gibi kitap ehlini de Tevhid'e davet etmiştir. Kendilerine indirilen birer kitapları olmasına rağmen Kur'ân onların ellerindeki bu kitaplarla yetinmelerine razı olmamıştır. Çünkü Kur'ân özellikle Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının kendi kitaplarında yaptıkları yanlış ve gereksiz tasarrufları hatırlatmıştır. Bunu yaparken de kendi sağlamlığını gözler önüne sermiştir.

Böylece bir taraftan ehl-i kitabın karşı karşıya kaldıkları tahrif edilmemiş bir kitap'tan yoksun olma tehlikesini hatırlatan Kur'ân, diğer taraftan onları fazla teferruata dalmadan kendilerini temel bir konu olan Tevhid'e -Ortak Söze- şöylece da'vet etmektedir:

"*De ki: "Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: "Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi şerik koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında rab edinmesin." Eğer bu daveti reddederlerse: "Bizim, Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun" deyin*." (Âl-i İmrân 64)

Görüldüğü üzere bu ayette ehl-i kitaba bir çağrı vardır. Bu çağrının ilkeleri ise önceden Allah tarafından belirlenmiştir. Bu ilkelere baktığımız zaman ehl-i kitabın yaptıkları hataların burada düzeltilmiş bir şeklini görmekteyiz. Yapılan çağrıda onların yaptıklarını kendilerine nâzik bir şekilde hatırlatma da vardır. Aslında bu ayetin iniş sebebi hususunda her ne kadar değişik rivayetler varsa da bunların hepsi de ehl-i kitabın değişik grupları olan Yahudi ve Hıristiyanlar hakkındadır.

İbn Cüreyc'den gelen bir rivayette Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Medine Yahudilerini İslâm'a davet etmiş ancak onlar bunu kabul etmemişlerdir.[61] İşte bu âyetteki hitap bu insanlara yapılmaktadır.[62] Bir kısım müfessirler ise bu ayetteki hitabın Necran halkına olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu insanlar din adamlarına yaptıkları itaati o kadar ileri götürdüler ki âdeta onları ilahlaştırdılar. Başka bir görüşe göre buradaki hitap hem Yahudilere, hem de Hıristiyanlara yapılmaktadır. Allah Resûlü (s.a.s.) Hirakl'e yazdığı mektubun sonuna yukarıda yazdığımız ayeti eklemiştir.[63] Bu ayette Ehl-i Kitap'tan istenen şeyler onlara yabancı değildir: Allah'-

---

61 *Taberî*, Tefsir, III, 302.

62 *Kurtubi*, IV,105.

63 *Kurtubi*, IV,105.

tan başkasını, meselâ: Hz. İsa'yı veya Hz. Üzeyr'i Rab edinmeyin, çünkü onlar da sizin gibi birer beşerdirler.

Ehl-i Kitap ya bu ilkeleri kabul edip, Müslüman olurlar, ya da İslâm'ın dışında kalıp inkâr ve şirkleriyle baş başa kalırlar. Peygamberimiz de Kayser'e yazdığı mektubunun sonuna şu ibareyi eklemişti: "Eğer yüz çevirirsen, halkın günahı senin boynuna olacaktır."[64] Demek ki, Ehl-i Kitap gerçekten iman etmek ve inanan birer insan olmak istiyorlarsa Kur'ân'ın yaptığı bu çağrı karşısında seçme hakları yoktur.

Aslında ehl-i kitaba daha önceden gönderilen peygamberler de onlara aynı çağrıyı, Tevhid'e gelmeleri çağrısını yapmışlardı. Meselâ Hz. İsa, kendisine indirilenin Hz. Musa'ya indirilen ile aynı olduğunu ve Hz. Musa'ya indirilen Tevrat'a iman etmeyenlerin kendisine indirilen İncil'e de iman etmemiş olacakların söylemiştir.[65] Böylece Hz. İsa kendi sözleriyle de peygamberler ve kitaplar arasında hiçbir kimsenin ayırım yapmağa hakkı bulunmadığını, hatta böyle bir ayırım yapanın hiçbir kitaba iman etmeyeceğini ifade etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ehl-i kitaba yaptığı tevhit çağrısına dönecek olursak, burada hemen şu gerçeği görebiliriz: Ehl-i Kitap Tevhit üzere değildiler, onlar müşriktiler. Eğer böyle olmasalardı kendilerine bu şekilde bir çağrı yapılmazdı. Ancak Kur'ân'ın yaptığı bu çağrıya onlar olumlu bir cevap vermeyerek bulundukları hâl üzere yani şirk içinde kalmağa devam etmişlerdir.

---

64 *Buhari*, Cihad ve's- Siyer 99.

65 *Matta*, V,46.

Hicretin altıncı yılında Resulullah Kisra'ya, Kayser'e, Necaşi'ye ve diğer birtakım hükümdarlar ile yöneticilere mektuplar göndererek onları İslâm'a davet etmiştir.[66]

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Habeş Kralı Necaşî'yi İslâm'a davet için gönderdiği mektubun bir bölümünde şöyle denilmektedir: "Meryem oğlu İsa Allah'ın ruhu ve kelimesidir. Annesi Meryem ise temiz ve dokunulmamıştır. Seni tek olan Allah'a iman etmeğe çağırıyorum. O'nun ortağı yoktur. Beni kabul et ve bana tâbi ol, bana gelen şeye de iman et. Zira ben Allah'ın elçisiyim."[67] Bu mektup Necaşîye ulaştığı zaman Peygamberimize iman etti, ona uydu ve Müslüman oldu.[68] Bundan dolayı Peygamber Efendimiz Necaşî öldüğü zaman onun gıyabında cenaze namazını kılmıştır.[69]

Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.), Kur'ân'ın mesajını sadece kitap ehlinden olanlara ulaştırmakla kalmamış aynı zamanda O, bir Mecusi olan Fars kralı Kisra'yı da İslâm'a davet etmek için bir mektup göndermiştir. Bu mektubun bir bölümünde Peygamberimiz (s.a.s.) şöyle demiştir: "Ben bütün insanlara onların hayatta olanlarını Allah'ın azabıyla korkutmak ve kafirler üzerine (azap) sözü hak olmak üzere gönderildim. (Yasin 70) Onun için İslâm'a gir ki, esenliğe kavuşasın. Davetimi kabul etmeyip yüz çevirecek olursan bütün Mecusilerin günahı senin üzerine olsun."[70]

3. Peygamber Efendimizin (S.A.S.) Gayrimüslimlere Karşı Muamelesi

66 Hamîdullah, *İslâm Peygamberi,* I. 308-416.

67 Hamîdullah, *el-Vesâîku's- Siyâsiyye, s.* 115; *İslâm Peygamberi,* I. 297.

68 Hamîdullah, *İslâm Peygamberi,* I. 300.

69 Vâhidî, *a.g.e.*, s.140; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 322; İbn Kesîr, *Tefsir*, I,443.

70 Hamîdullah, *el-Vesâîku's- Siyâsiyye, s.* 156; *İslâm Peygamberi,* I. 357.

Bu bölümde, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) söz ve uygulamalarında, diğer din mensuplarına karşı nasıl davrandığı konusunu ele alacağız. O (s.a.s.), müminler için her hususta rehber olduğu gibi, diğer dinler ve mensuplarıyla diyalogda da bizim rehberimizdir. Efendimiz (s.a.s.), diğer din mensuplarına karşı, bir insan olmaları itibariyle hep sevgi ve hoşgörü ile muamelede bulunmuştur.

İnsanlığın İftihar Tablosu'nun (s.a.s.) hayat-ı seniyyeleri, baştan sona hep af ve müsamaha yörüngelidir. O (s.a.s.), hayatı boyunca kendisine türlü türlü eziyet eden Ebu Süfyan'a bile af ve müsamaha ile davranmıştır. O kadar ki, Mekke fethedildiği sırada, Ebu Süfyan'ın "Hâlâ kafamda bir sürü şüphe var." demesine karşılık, Allah Resulü (s.a.s.), "*Kâbe'ye sığınan emniyette olduğu gibi, Ebu Süfyan'ın evine sığınan da emniyettedir*" buyurarak, Ebu Süfyan'ın evini emniyet ve sığınma bakımından Kâbe ile beraber zikretmiştir.[71] Nebiler Serveri'nin (s.a.s.) bu hoşgörülü davranışı; gururu, kendini beğenmişliği ve reislik duyguları tabiatının bir parçası haline gelmiş, 70 yaşlarındaki Ebu Süfyan için tonlarla altın vermekten daha kıymetli, daha değerli olmuştur.

Sinesi inanç ve sevgiyle coşanların, âhiret inancı olmayanlara bile af ve müsamaha ile davranıp onları sinelerine basmayı emreden, ayrıca neshedilmemiş ve dolayısıyla hükmü her zaman geçerli olan bir başka ayet-i kerimede de şöyle buyurulmuştur: "*İman edenlere söyle: Allah'ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah her topluma yaptığının karşılığını verecektir.*" (Câsiye, 14.)

Yukarıda anılan ayet-i kerimelere kendisini muhatap kabul eden ve Allah'ın has kullarından olmayı gaye-i hayal

---

[71] *Ebu Davud*, Harac 25.

edinen her muhabbet fedaisi, karşısındakine, her şeyden önce insan olduğu; şayet kelime-i tevhid söylüyorsa, mü'min olduğu ve bir adım daha ötede, yerine getirmekle sorumlu bulunduğu dinî vazifelerini yerine getiriyorsa, bu defa Müslüman olduğu için, hiçbir karşılık beklentisine girmeden hoşgörü ve müsamaha ile davranmak ve bu arada Yunus'un yaklaşımıyla, "dövene elsiz, sövene dilsiz ve kırana gönülsüz" olmakla vazifelidir. Çünkü Kur'ân'ın temeline inildiğinde, O'nun âdeta sevgi ile esip geldiği görülür. Bu bakımdan, inanmış sineler, zaten bizim olan bu güzelliklere yeniden sahip çıkmalı, bugüne kadar dünyaya pompalanmış olan menfî Müslüman imajını değiştirmeli ve İslâm'ın gerçek yüzünü medenî geçinenlere karşı "ikna" düsturuyla bir kere daha anlatmalıdırlar.

Hoşgörü ve Diyalog, Kaynakları İtibariyle Kur'ân ve Sünnet'e Dayanmaktadır

Müsamaha ve hoşgörünün kaynağı, dinimizin de kaynağı Kur'ân olduğu ve bu düşünce coşkun bir ırmak halinde Kur'ân'ın Tebliğcisi Efendimiz'den akıp geldiği için bizim bu konuda farklı düşünmemiz mümkün değildir. Zira tersi bir düşünce, Kur'ân'ı ve Resûlüllah'ı (s.a.s.) tanımama demektir. Bu açıdan hoşgörü ve diyalog, kaynakları itibariyle Kur'ân ve Sünnet'e dayandığından Müslüman'ın tabiî ahlâkıdır ve bu itibarla da kalıcıdır. Şimdilerde İngiltere'de orijinal metni de bulunan ve *Paradigmadan Enigmaya* isimli kitapta İngilizcesi ile birlikte yayımlanan, Allah Resulü'nün Medine'ye hicret buyurmalarının ardından Medine'de Yahudileri de içine alacak şekilde, Medine halkı arasında yaptığı hukûkî ve içtimaî mukavele gerçekten dikkate değer bir bel-

gedir.[72] Günümüzde ne Lahey ve Strasbourg, ne de Helsinki İnsan Hakları Sözleşmeleri, Allah Resulü'nün 14 asır önce ortaya koyduğu hukukî ve insanî esaslar seviyesine ulaşamamıştır. O en engin müsamaha insanı (s.a.s.), Medine'de Ehl-i Kitap'la iç içe yaşamış, hatta "Müslümanım" dedikleri halde sürekli nifak çıkaran, hemen her yerde temiz vicdanları birbiriyle vuruşturmaya çalışan müfsit ruhlarla bile anlaşma noktaları bulmuş ve onları nazar-ı müsamaha ile bağrına basmıştır. Abdullah ibn Übey b. Selûl gibi ömür boyu kendisine düşmanlık içinde bulunan birine bile öldüğünde gömleğini kefen olarak vermiş ve yapılan teklif üzerine cenâze namazını kıldırmayı kabul etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r), Übey b. Selûl'ün münâfık olduğunu ve hayatı boyunca Peygamberimize yaptığı kötülükleri birer birer hatırlatarak namazı kıldırmasının ve ona dua etmesinin uygun olmadığını hatırlatmıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Tövbe sûresinin 80. (Onlar için sen ister Allah'tan af dile, ister dileme. Yetmiş kere bile istiğfar etsen, Allah onları asla affetmeyecektir…) âyetine işarette bulunarak: "Rabbim bu hususta beni muhayyer kıldı. Onun için gerekirse 70'ten fazla istiğfarda bulunurum." diyerek cenazesini teşyî etmiştir.[73] Bu bakımdan, ne O'nun (s.a.s.), ne de O'nun insanlığa sunduğu mesajın eşi ve menendi yoktur. Dolayısıyla 'Üsve-i Hasene' (En Güzel Örnek) olan O Kurtuluş Rehberi'ne uymaya çalışanların, O'ndan farklı düşünmeleri de mümkün değildir.

Allah Resulü'nün (s.a.s.) İnsana Verdiği Değer

[72] Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, (trcm.Salih Tuğ), Ankara 2003, I,190.

[73] *Buhari*, Cenâiz 85; Tefsîru Berâe 12; *Müslim*, Fezâilü's- Sahâbe 25.

İnsanlığın İftihar Tablosu (s.a.s.), Rabb'inden aldığı terbiye ile Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi demeden hemen her insana değer vermiştir.

Allah Resûlü (s.a.s.), bir gün yoldan bir Yahudi cenazesi geçerken ayağa kalkar. O esnada yanında bulunan bir Sahabi, "Ya Resûlallah, o Yahudidir" der. Nebiler Serveri (s.a.s.) hiç tavrını bozmadan ve yüz çizgilerini değiştirmeden, zamana "dur ve beni dinle" dedirtecek şu cevabı verir: "*Ama bir insan*!" O'nu bu ölçüler içinde tanımayan müntesiplerinin de, O'nun (s.a.s.) insanlık adına getirdiği evrensel mesajlardan habersiz yaşayan insan hakları savunucularının da kulakları çınlasın! Bu söze ilave edilecek hiç bir şey yoktur ve eğer biz, bu sözün sahibi o şanlı Peygamberin ümmeti isek, O'ndan farklı düşünmemiz de mümkün değildir.

a. Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) Söz Ve Uygulamalarında Diyalog

Bu kısımda Peygamberimizin Mekke ve özellikle Medine döneminde Hıristiyan ve Yahudilerle olan ilişkileri ve onlara nasıl davrandığı konusunu misalleriyle ele alacağız.

1. Hıristiyanlarla Diyalog

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), İslâm Peygamberi sıfatıyla tebliğe başladığı zaman, ilk defa Mekke'de bazı Hıristiyanlarla karşılaşmıştı. Hatta, Kendisine vahiy gelmeye başladığı ilk günlerinde Hz. Hatice'yi ve Peygamber Efendimizi teselli eden Varaka b. Nevfel de İncil'in el yazmalarına sahip olan bir Hıristiyan'dı.[74]

---

[74] *Buhârî,* Bedu'l- Vahy *3*.

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) Mekke'de Ehl-i Kitab'a mensup kölelerle, hatta demircilik yapan Hıristiyan biriyle çok yakın dostluklar kurduğunu ve bu insanlara karşı oldukça olumlu yaklaştığını görmekteyiz; hatta bazı kaynaklarda Mekke döneminde Peygamberimizin, vahiy almadığı konularda Mekkeli müşriklere muhalefet ederek, Ehl-i Kitab'ın davranışlarına uygun hareket ettiği nakledilmektedir.

İslâmiyet'in beşiği olan Mekke'de daha başlangıçtan itibaren Allah Resûlü'nün (s.a.s.), Hıristiyanlarla münasebeti, dostâne hudutlar içinde başlamıştı. Henüz risâletten üç yıl gibi kısa bir zaman sonra, Bizans'ın İran'a mağlubiyeti, Mekke'de Müslümanları üzmüştü. Çünkü Ehl-i Kitap Bizans, Mecûsî İran'a mağlup olmamalıydı. Nitekim Allah da kitap ehli Rumların galip geleceği tesellisini bildiren vahyini göndermişti (Rûm, 1-5).

Peygamberimizin Hicret'ten önce ilk sempati duyduğu ve Müslümanların hicret etmelerini arzu ettiği Hıristiyan ülke, Habeşistan olmuştur. Allah Resûlü, Mekke müşriklerinin amansız işkenceleri ve tazyikleri karşısında Mekkeli Müslümanların Habeşistan'a hicretlerini arzu etmiş ve bu hislerini şu ifadelerle belirtmiştir. *"İsterseniz ve elinizden gelirse, Habeşistan'a iltica ediniz. Zira orada hüküm süren kralın topraklarında kimseye zulüm edilmez. Orası doğru ve emin bir yerdir, Allah âsân edinceye kadar orada kalın"* [75].

Allah Resûlü'nün bu isteğine, sahabelerinden bir kısmı hemen uymuştu. Bunların içinde Peygamberimizin amcazadesi Hz. Cafer (r.a.) de vardı. Burada Peygamber Efendimizin, Necâşî'ye hitaben bir tavsiye mektubu yazmış olmasını düşünmek mantıkî olur. Bu mektupta Allah Resûlü (s.a.s.),

---

[75] M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I,109.

önce İslâm'ın tevhid inancını, Allah telakkisini ortaya koymuş, sonra İslâm'ın Hz. İsa'ya bakışını belirtmek üzere *"Ve tasdik ederim ki, Meryemoğlu İsa, Allah'ın Ruhü'l- Kudüs'ü ve bakire, faziletli, kendisine dokunulmamış Meryem'e bıraktığı kelimesidir. Allah, Âdem'i (a.s.) kendi eliyle yarattığı gibi onu da rûhu ve üflemesiyle yaratmıştır."* demiştir. Ayrıca Necâşî'ye hitaben yazılan mektupta, Necâşî, İslâm'a davet edilmiş, amcazadesi ve beraberindekilere misafirperverlik yapılması istenmiştir.[76]

Necâşî'nin, kendisine gelen heyete söylediği sözler ve yaptığı muâmele ile Peygamber Efendimize yazdığı mektuptan dolayı Allah Resûlü (s.a.s.), onun Müslüman olduğu neticesine varmış, Necâşî'nin vefatında Medine'de gıyabî olarak cenaze namazını kıldırmıştır.[77]

Müslüman-Hıristiyan münasebetleri açısından Mekke devri –yukarıda anlattığımız gibi- çok fazla hareketlilik göstermezken, Medine devrinde Hıristiyan münasebetlerinde bir artış görülmektedir. Allah Resûlü (s.a.s.) Medine'de İslâm devletinin temellerini attıktan ve Medine halkını bu devlet yapısı içinde teşkilâtlandırdıktan sonra; komşu kabilelerle birtakım temaslar kurmayı hedef almıştı. Komşu kabilelerle yaptığı anlaşmalar ve savaşlar neticesinde İslâm devletinin güvenliğini iyice sağlamlaştırınca, giriştiği temasları daha da ileri götürmüş ve birtakım devlet ve kabile reislerini İslâm'a davette bulunmuştur. Peygamberimizin, komşu hükümdarlara mektuplarla yaptığı bu İslâm daveti, Bizans'ın Ninova'da

---

[76] Hamidullah, *el-Vesâikü's- Siyâsiye*, (trcm.Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997,, s.115; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,297.

[77] *Tirmizi*, Cenâiz 48.

İranlıları mutlak bir hezimete uğratışlarından sonraya rastlamaktadır.[78]

Allah Resûlü (s.a.s.) Hıristiyan reislerinden Mısır Mukavkısı'na bir mektup göndermiştir.[79] Bu mektupta Allah'ın elçisi, Mukavkıs'ı ve tebeasını İslâm'a davet etmekte ve Âl-i İmran 64. âyetin muhtevası içinde, Allah'tan başkasına tapmamaya, O'na hiçbir ortak koşmamaya, Allah'ın dışında birbirlerini Rabbler edinmemeye çağırmaktadır.[80]

Yine Bizanslıların Ninova zaferinden birkaç ay sonra Hudeybiye antlaşmasının hemen akabinde, Peygamberimizin Hıristiyan reislerine gönderdiği mektuplardan birisi de Heraklius'e yazılmış olanıdır. Allah Resûlü (s.a.s.), mektubunda "Rumların büyük reisi Heraklius"u İslâm'a davet ediyor ve Allah'tan başkasına tapmamalarını, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamalarını istiyordu.

Peygamber Efendimiz zamanında Müslüman-Hıristiyan münasebeti yönüyle dikkatimizi çeken önemli bir olay da sevgili Peygamberimizin Zağatur piskoposuna yazmış olduğu İslâm'a davet mektubudur. Bu mektubun da hedefi, İslâm'ın geçmiş ilâhî dinlerin Hak olduğunu kabul ettiğini duyurmaktır[81].

Allah Resûlünün hayatında Müslüman-Hıristiyan münasebetleri açısından en çok dikkat çeken konu, Necranlı Hıristiyanlarla giriştiği birtakım temaslardır. Bilindiği gibi, Arap Yarımadası'nda en çok Hıristiyan topluluğunun bulun-

---

78 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 308-629.

79 Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 94; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,313-324.

80 Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 51.

81 *El-Vesâik*, s.128-129.

duğu bölge; Yemen'in Necran'ındaki Mezhiç kabilesinin halkından olan Belharis kabilesinin yaşadığı bölge idi.[82]

Peygamberimiz, Necran Hıristiyanları ile ilgilenmiş, İslâm'ı tebliğ etmek üzere Muğire b. Şu'be'yi göndermişti.

Necran Hıristiyanları, Medine'ye altmış kişilik bir heyet gönderdiler. Heyetin başında kendi Midras'larının (Mektep veya Mahkeme) papazı ve reisi olan Ebû Harise b. Alkame, onun akibi Abdu'l- Mesih ve kervana reislik eden el-Eyhem vardı. Öğleden sonra geç vakitte Medine'ye ulaşan Necran heyeti, Mescid'de Peygamberimizin huzuruna çıkmışlardı, ibâdet vakitleri geldiği zaman Mescid'de ibâdet etmek istemişler, Ashâb buna itiraz etmekle beraber, Allah Resulü onlara Mescid'i bırakmıştı. Onlar da Şark'a dönerek ibâdetlerini yaptılar.[83]

Ertesi gün, Allah Resûlü, Necran heyeti adına konuşan dinî liderleri Ebû Hârise ile başkanları Abdu'l- Mesih'i İslâmiyet'i kabule çağırdı. Onlar: "Biz senden evvel Müslüman olduk." diye cevap verdiler. Peygamber Efendimiz, "Yalan söylüyorsunuz, sizi İslâmiyet'i kabulden üç şey alıkoymaktadır. Bunlar: Domuz eti yemeniz, Haç'a tapmanız ve Allah'ın oğlunun bulunduğuna inanmanızdır." Bu defa onlar, "Ya Muhammed! İsa'nın babası kimdir?" diye sordular. Peygamberimizin bu soruya hemen cevap vermeyip sustuğu, Hz. İsa'nın şahsiyeti ve Hıristiyanlıkla ilgili birçok meseleyi içine alan Âl-i İmrân Sûresi'nin baştan itibaren seksenden fazla âyetinin nazil olduğu bildirilmiştir.[84] Necran heyeti, ölüleri

---

82 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 411; M. Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mubâhele", *İlahiyat Fakültesi, İslâm İlimleri dergisi II*, Ankara 1975.

83 İbn Hişam, *es-Sire*, Beyrut ts., I,573-574; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,619-620.

84 İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 576.

diriltmesi, hastaları tedavisi, gâibden haber vermesi ve çamurdan kuş yapması gibi mucizelerden dolayı İsa'nın "Allah" olduğuna kail olmuşlardı. Yine babasız olmasından dolayı da ona, "Allah'ın oğlu" diyorlardı, Ayrıca, "yaptık, emrettik, yarattık, hükmettik" gibi Allah kelâmlarından da Allah'ın "Üçün Üçüncüsü" yani, Allah-İsa-Meryem üçlüsünden biri olduğuna kanaat getirmişlerdi.[85]

Necran heyetine karşı Kur'ân-ı Kerim'in bu kat'î emirlerini alan Peygamber Efendimiz, nihayet dâvasında haklı olduğunu daha kesin göstermek için emr-i ilâhî gereğince, Necranlıları Mubâhaleye (Lânetleşmeye) davet etmişti. Çünkü yapılan tartışmaların sonu gelmiyordu. Böylece dâvasında haksız olanın üzerine Allah'ın laneti istenecekti. Aslında böyle bir lânetleşme olayına Allah Resûlü'nü davet eden bizzat Cenâb-ı Hak'dı. Allah bu konuda şöyle buyuruyordu. *"Artık sana ilim geldikten sonra kim seninle onun hakkında çekişirse de ki: Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım. Sonra Allah'a dua ve niyaz edelim de O'nun lânetini yalancıların üstüne okuyalım. Eğer, yine yüz çevirirlerse muhakkak Allah, o fesatçıları hakkıyla bilendir.."(Âl-i İmrân, 61)*

Allah Resûlü'nün bu Mubâhale teklifi karşısında Necran heyeti, özel müşavere için çekilmişler ve bu müşaverede akib Abdu'l- Mesih: "Ey Hıristiyan Cemaati! Hepiniz çok iyi biliyorsunuz ki, Muhammed gönderilmiş bir peygamberdir ve yine biliyorsunuz ki, peygamberlerle lânetleşen bir kavmin zürriyeti kesilir. O'nunla lânetleşmeyi kabul etmeyiniz ve kendisi ile bir antlaşma yaparak dininizde kalınız." demiştir. Bu görüşe iştirak eden heyet mensupları Peygamberimize

---

85 İbn Hişam, *es-Sire,* I, 575.

gelerek “Ey Ebu'l- Kâsım, seninle lânetleşmemeye karar verdik. Seni kendi dininle baş başa bırakacağız. Biz de kendi dinimize döneceğiz. Bizim hakkımızda istediğin gibi hükmet. Biz sana istediğin şeyi verelim ve seninle antlaşma yapalım. Yalnız bize, ihtilâflarımızı halletmesi için bir Müslüman hâkim gönder.”[86]

Allah Resûlü (s.a.s.), İslâm’ın “Genel Dinî Müsamahasının” bir gereği olarak, Necranlıların tekliflerini kabul etmiş, cizye karşılığında onların can, mal ve din hürriyetlerini garanti ettiği gibi, mabetlerine ve din adamlarına da tam bir dokunulmazlık tanımıştır.[87] Ayrıca ihtilâf konularını halletmek üzere de Ebû Ubeyde'yi vazifelendirmiştir.[88]

Görülüyor ki Peygamber Efendimiz devrinde Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinde hâkim olan ruh, yine İslâm’ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhudur. Peygamberimizin yazdığı mektuplarda veya Necranlılarla bizzat karşılaşmada Hıristiyanlığa karşı tavrı, onların yanlış itikatlarını bizzat kendilerine duyurmak ve Hakk olan inancın tebliğini yapmaktır. Peygamberimizin mubâhale ile hedefi, doğru olduğunu iddia ettikleri yanlış inançları sarsmak ve onları İslâm’ın açık ve seçik itikad esaslarına çağırmaktır. Ama her şeye rağmen zorlama yoktur. O’nun (s.a.s.), Necranlıları, Mescid-i Nebevî'ye alması, onlara ibadet izni vermesi, kendi dinlerinde kalmak üzere antlaşma isteklerini kabul etmesi, sadece İslâm'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhu ile izah edilebilir.

---

86 Kurtubî, *el-Câmi’ Li Ahkâmi’l-Kur’ân*, IV, 103; Vâhidî, *Esbâbu’n- Nüzûl*, s.104; İbn Hişam, *es-Sire,* I, 583-584; M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 621.

87 M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 622.

88 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, ay.

2. Yahudilerle Diyalog

Ehl-i Kitabın diğer kolunu teşkil eden Yahudiler ile girişilmiş ilk resmî ilişkiler Allah Resûlü'nün 622'de Medine'ye gelişiyle başlamış bulunmaktadır. Müteakiben İslâm devletinin ilk merkezi olacak olan bu şehirde Arap ve Yahudi kabileleri yaşıyordu ve şehir devleti denebilecek bir idare henüz mevcut değildi. Peygamber Efendimiz, Muhacir Mekkeli Müslümanlarla yerli Arap ve Yahudiler arasında, karşılıklı hak ve vazifeleri tanzim edecek teşebbüslerde bulunma ihtiyacını duydu. Adliye, eğitim, maliye, askerlik gibi sahâlârda toplumu teşkilatlandırmak gerekiyordu. İşte bu zaruretledir ki, Peygamberimiz, Medine ileri gelenlerini toplayıp şehir devleti nizamnamesi vücuda getirmiştir. Zamanımıza ulaşan bu yazılı metin, aynı zamanda, dünyada bir devletin ortaya koyduğu ilk anayasa olarak kabul edilir.

Elli civarında maddeden oluşan bu yazılı vesikanın pek çok yerinde Yahudiler ele alınmakta, Medineli ve Muhacir Müslümanların onlarla oluşturdukları birliğe, işbu yazılı metnin 2. ve 25. maddelerinde ümmet ismi verilmekte; mesela, 25. maddesinde, Yahudilere ve bunların müttefiklerine tam bir din hürriyeti tanınmış olduğu ifade edilmektedir. Çeşitli ırk ve inançta kimselerin bir idare altında birleşebileceklerinin en güzel örneklerinden birisini işbu Medine şehir devleti teşkil ediyor olsa gerektir. (Medine Vesîkasının tam metni bu bölümün sonunda yer almaktadır.)

Allah Resûlü, bu yeni merkezde idari faaliyetle yetinmedi. Ehl-i Kitapla manevi açıdan da bütünleşme safhasına geçmek istedi. Son üç semavi dinin, esasta bir oldukları gerçeğinden hareketle, kendisine, müşrik hemşehrilerinden daha yakın gördüğü Yahudi ve Hıristiyanları inanç birliğine davet

etti, onları İslâm adı altında birleşmeye çağırdı. Zira kendisi, sadece Arapların değil, bütün beşeriyetin Peygamberiydi. Onun risâletine bu bakımdan Ehl-i Kitap da muhatap idi. (Bakara, 40-43; Mâide, 19) Onları Kur'ân-ı Kerim'in şu ayetiyle davet etti: "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiç bir şeyi şerik koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında rab edinmesin. Eğer bu dâveti reddederlerse: Bizim, Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahid olun. deyin." (Âl-i İmrân, 64)

Bu dâvet, Kur'ân'ın, Hıristiyanlar başta olarak bütün dinlere yönelttiği evrensel bir çağrıdır. Bunda muhtelif milletlerin, farklı dinlerin, çeşitli vicdanların temelli bir vicdanda, hak bir sözde nasıl birleşebilecekleri ve İslâm'ın insanlık âlemine ne kadar geniş, ne kadar açık bir hidâyet yolu, bir hürriyet kanunu öğrettiği görülmektedir.

Aynı zamanda bu ifadelerde de açıkça görüleceği üzere, Allah Resûlü'nün davetinde asla zorlayıcı bir din telkini söz konusu değildir. Onun vazifesi, Allah'ın hidayetini herkese eşit olarak bildirmek; hem cinslerinin doğru yola girmelerini istemektir. Nitekim aynı sûrenin yirminci ayetinde; "Ehl-i Kitaba ve kitapsızlara söyle: İslâm oldunuz mu? Eğer İslâm olmuşlarsa hidayete erişmişlerdir. Yüz çevirmişlerse senin vazifen tebliğden ibarettir." Buyurulmaktadır. Bu anlayış içinde Peygamber Efendimiz, Yahudilerin Medine'deki ilim ve adliye merkezi durumunda olan Beytu'l- Midrâs'larına kadar gitmiş onlara: "Ey Yahudi toplumu! İslâm olun, selamet

bulursunuz." demiştir.[89] Yahudiler bu teklife kulaklarını tıkadılar ama hiçbir zorlamayla da karşılaşmadılar.

Tarihî bir gerçektir ki, Ehl-i Kitapla inanç açısından bütünleşme arzusu her ne kadar bütünüyle gerçekleşmemiş olsa da, Peygamber Efendimiz (s.a.s.), onlarla hür bir ortamda hoşgörü anlayışı içinde bir arada yaşayabilmenin çarelerini aramak ve bulmaktan katiyen ayrılmamıştır. O (s.a.s.), Kur'ân-ı Kerim'den aldığı ilhamla, herkesle diyalog kurmaya açık bir Peygamber'di. Bu, Allah kelamının, O'na ve bütün Müslümanlara bu konuda koyduğu bu düstur, daha Mekke devrinde, Ankebût Suresi'nin 46. ayetiyle çizilmiş bulunuyordu: "Zâlimleri müstesna, Ehl-i Kitapla ancak güzel şekilde mücadele edin ve deyin ki: Bize ve size gönderilen kitaplara bizler inandık. Sizin de, bizim de ilahımız tektir. Bizler O'na teslim olmuş Müslümanlarız.".

Bu ilahî emre tâbi olarak, başta Allah Resûlü olmak üzere her Müslüman, herkese, inanç farkı gözetmeksizin, saygılı davranmış, hak ve hukuktan ayrılmamıştır. İlk Müslümanların hayatlarında bu zihniyetin sayısız tezahürleri vardır.

Bazı misaller verelim:

Mutlak, din seçme hürriyetinin ifadesi olan "La *ikrâhe fi'd-dîn* "Dinde zorlama yoktur." âyetini (Bakara, 256) uygulamakta olan Peygamberimiz, 630 senesinde, Müslüman olduklarını bildirmek üzere Medine'ye gelen Hımyer hükümdarının elçilerine şu talimatı vermektedir:

"Bir Yahudi veya bir Hıristiyan, Müslüman oldukları takdirde, müminlerden olurlar (onlarla hukuken eşittirler).

---

[89] *Buhari*, İ'tisâm 18.

Kim Yahudiliğinde veya Hıristiyanlığında kalmak istiyorsa, ona müdahale edilemez.”.[90]

Bu inanç hürriyeti, sadece manevi sahada kalmadı, hukukî sahada da geçerli oldu. İslâm idaresinde yaşayan, Yahudi, Hıristiyan vs. çeşitli toplumların kendi hukuklarını uygulama hürriyetleri Kur’ân-ı Kerim'in garantisi altında idi. Gayrimüslim cemaatler bazen bunun dışına çıkıyor, kendi aralarındaki ihtilafı Peygamberimize çözümletmek cihetine de gidebiliyorlardı. Bu durumda hâkimlik yapıp yapmaması, Kur’ân-ı Kerim'de Peygamberimizin arzusuna bırakılmış, şayet hüküm vermek isterse, adaletten ayrılmaması, Allah'ın kendisine inzal ettiği ile hükümde bulunması emredilmiştir. (Mâide, 42,48,49)

İlk İslâm devletinin vatandaşları arasında bulunan “**zimmîler”** denen Ehl-i Kitaba karşı devletin gösterdiği davranışa günümüzde bile gıpta ile bakılabileceği görülmektedir. Gayrimüslimler kendilerinden kaldırılmış vazifelere mukabil, cizye denen vergi ile mükellef tutulmuşlardı. Hz. Ömer'in bu noktada koyduğu hükümlerin ahlakî seviyesi her türlü takdirin üzerindedir.

Cizye, kadınlardan ve çocuklardan, yaşlılardan, fakirlerden, işsizlerden, özürlülerden, ticaretleri olmayan Kilise mensuplarından alınmıyordu. Mükellef olanlardan ödemeyenlere sadece hapis cezası vardı. Onlara bedenî ceza uygulamak ve hakarette bulunmak katiyetle yasaktı.

İdari sahanın dışında, Ehl-i Kitabın ibadetine ve mabetlerine gösterilen hoşgörülü davranış, ileriki asırların İslâmî devletlerinde de yaşatılmaya çalışılmıştır. Bugün İslâm ülke-

---

90 İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 586.

lerinde hâlen vazife görmekte olan sayısız Ehl-i Kitap mabedinin bulunuşunu başka sebeplere bağlamak imkânı yoktur.

İslâmî kaynaklarla ünsiyeti olanlarca bilindiği üzere, Müslümanların Ehl-i Kitapla ilişkileri, seneler geçtikçe, sosyal hayatın hemen hemen her alanında görünür olmuştur. Bizzat Allah Resûlü, gayrimüslimlerden memur, öğretmen, teknisyen, inşaatçı ve asker olarak istifade etmiştir.

Allah Resûlü'nün, insanlarla ilişkilerinde temel aldığı değerlerden birisi dürüstlüktü. Bu meziyeti gördüğü kimsenin başka dinden olması, onunla ticari ilişkilere girmesine engel teşkil etmemiştir. Bizzat kendisi Medineli Yahudi tüccarlardan gıda maddeleri ve borç almıştır. Bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

“Ehl-i Kitaptan öylesi vardır ki kendisine yüklerle altın emanet bıraksan onları sana öder. Ama öylesi de vardır ki, bir altın bile versen başında dikilip durmadıkça onu sana geri vermez. Bunun sebebi, onların: Ümmîler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız. demeleridir. Onlar bile bile, Allah hakkında yalan uydururlar.” (Âl-i İmrân, 76)

Kur’ân-ı Kerim, Ehl-i Kitaba, kitapsızlar karşısında daima ayrıcalık tanımıştır. Putperestler için yasak kılınan, mesela evlenme ve yemek meselelerinde Ehl-i Kitap imtiyaz sahibi idi. Müslümanlar, Yahudi ve Hıristiyan hanımlarla evlenebiliyorlardı ve bu hanımlar, kendi dinlerini muhafaza etmek ve onun gereğini yapmak hakkına sahiptiler.

Müşriklerden farklı olarak, Ehl-i Kitabın kestiği hayvanların etleri, pişirdikleri yemekler Müslümanlara helaldir. Tabak, tencerelerini kullanabilirler, elbiselerini giyebilirler.

Kur'ân-ı Kerim'in ışığında Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ve arkadaşlarının temellerini attıkları bu yakınlık, hoşgörü ve saygı ortamı tek taraflı kalmamıştır. Ehl-i Kitabla Müslümanlar arasında sevince ve üzüntüye ortak olunduğunu gösteren sayısız davranışlar vardır.

157/774 senesinde, Evzâî isimli büyük İslâm âlimi öldüğü zaman, tarihçi Zehebî'nin kaydettiği üzere cenazesine Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Kıbtîler iştirak etmişlerdir.

İslâm'ın ilk asırlarından aldığımız bu birkaç misal bile, son Peygamberin tebliğ ettiği dinin, bütün insanları kuşatıcı bir rahmet ve adalet kaynağı olduğunu göstermekte yeterlidir. O'nun prensiplerine hakkıyla riayet edildiği devirlerde ulaşılan mutlu hayatın devam edememiş olduğu bir gerçek olmakla beraber, kültürlü ve yüksek ahlaklı nesiller yetiştirilebildiği takdirde, böyle bir geleceğe kavuşmanın hayal olmaktan çıkacağı da şüphesizdir. Semavi dinlerin hedefi olan Yaratan'a layık kul olabilmek davasına gönül verenler, inşallah sonunda gayelerine ulaşacaklardır.[91]

b. Gayrimüslimlerle Yapılan Zimmet Sözleşmesi

Müslümanlar, kendileri ile beraber yaşamak isteyen "ötekiler"e güvence verme, onları himaye etme ve kendileriyle antlaşma yapma anlamlarına gelen "zimmet sözleşmesi" yapmak zorundadırlar. İslâm hukukçuları, *"Şayet*

---

91 Mehmet Hatipoğlu, *Hoşgörü Açısından Müslümanlar Ve Ehl-İ Kitab,* yayınlanmamış makale.

onlar barışa yanaşırlarsa sen de yanaş...” (Enfâl, 61) âyetine ve Peygamberimizin, cihada gönderdiği ordu komutanlarına verdiği, *“Onları İslâm’a davet et, kabul etmezlerse kendilerine zimmet anlaşmasını teklif et”* mealindeki direktiflerine dayanarak, devlet başkanının karşı taraftan gelen sözleşme talebini kabul etmek zorunda olduğu sonucuna varmışlardır.[92] Bu tür bir sözleşmeyi yaygınlaştırmak ve kolaylaştırmak için Peygamber Efendimiz, toplumsal ve bireysel rollerine bakılmaksızın, her Müslüman’ın vereceği bu tür bir güveni ve sözleşmeyi hukukî olarak bağlayıcı addetmiş ve devlet dahil, hiç kimsenin onu bozamayacağını ifade etmiştir. Çünkü Müslümanlar tek bir can gibidirler: *“Müslümanların zimmeti tektir.”*[93]

“**Zimmet**” kavramı Kur’ân’da iki yerde (Tevbe, 8-10) zikredilen bir terim olup, emân, güven, koruma, saygınlık ve anlaşma manalarına gelmektedir. Zimmet akdi, İslâm’ın egemenliğinde her türlü varlıklarının korunması ve bazı kamu hizmetlerinden muaf tutulmaları karşılığında, cizye denilen bir vergi ödemek şartıyla, dinî inanç, ibadet, eğitim ve şahsî hukuk özerkliğine sahip olmak için yapılan ve süreklilik arz eden bir sözleşmedir. Kendileriyle bu tür bir sosyal akdin yapıldığı gayrimüslim unsurlara da “zimmet ehli” denilmektedir.[94]

İslâm’a karşı savaşanların savaştan vazgeçmeleri, Müslümanlarla iç içe yaşayarak İslâm’ı yakînen tanımaya imkân bulmaları ve İslâm’ın adaleti altında yaşama hakkına sahip olmaları gibi hedeflerin de gözetildiği zimmet sözleşmesi, Mekke’nin fethinden sonra Hicretin 9. yılında nâzil olan

---

92 *Müslim*, Cihad, 2.

93 Suyûtî, *el-Fethu’l- Kebîr*, II,120.

94 Serahsî, *Şerhu’s- Siyeri’l- Kebîr*, I,168; el-Behûtî, *Keşşâfu’l- Kınâ*, I,704.

Tövbe 29. âyeti ile meşru kılınmış ve bir devlet geleneği halini almıştır.[95] Zimmîlerin İslâm devletine karşı en önemli yükümlülükleri de, hiç şüphesiz, devletin hâkimiyetini kabul edip kanunlarına uymaları, Müslümanların inanç ve örflerine saygı göstermeleri, kamu düzenine ve genel ahlâka aykırı davranışlardan kaçınmalarıdır. Devlete karşı malî yükümlülüklerinin başlıcaları ise, şahıs vergisi (cizye), arazi vergisi (haraç) ve bir tür ticaret vergisi (öşür) ödemektir. Zimmet akdinin zorunlu şartı kabul edilen, bazı âlimlerin küfür üzere kalmaları karşılığında ceza olarak alındığını söyledikleri; diğer birçok âlim ve çağdaş Müslüman müellifin ise can ve mal güvenliğinin sağlanması veya ülke savunmasından muafiyetleri karşılığında tahsil edildiğini belirttikleri cizye, sadece ergin ve malî gücü yerinde olan erkeklerden alınmıştır.

İslâm fıkhında, zimmet akdinin Müslümanlar tarafından bozulmasına cevaz verilmemiştir. Bu sözleşme, karşı tarafça bozulmadıkça veya suiistimal edilmediği sürece, muteberdir. Hanefî hukukçulara göre, zimmet akdi yapanların İslâm'ı din olarak tercih etmeleri halinde, bu akit kendiliğinden münfesih olur. Çünkü zimmet akdi ile gözetilen maksat, farklı inanca sahip olanların Müslümanlarla olan savaş halini sona erdirip İslâm yurdunun bireyi ve vatandaşı olmalarına[96] ve İslâm'ı daha yakından tecrübe ederek, onu içten ve muhabbetle tercih etmelerine imkân vermektir. Bu maksat hâsıl olunca, mezkur akde ihtiyaç kalmamıştır. Diğer mezheplerde ise, zimmet akdi, karşı tarafın sözleşme maddelerinden birini

---

[95] Cassâs, *Ahkâmu'l- Kur'ân,* Kâhire ts., IV,281-286; Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, Beyrut 1993, X,77.

[96] Serahsî, *Mebsût,* X,81; İbnu'l-Humâm, *Fethu'l- Kadîr*, IV, 327-328; Ahmed Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, Marifet yay., İst., 1982, s. 212-217.

ihlâl etmesi durumunda bozulur.[97]

Böylece farklılığı, sadece dinî inanç esasına göre temellendiren İslâm, diğer dinî inançlara sahip unsurları da kendi bünyesinde himaye ederek onların Müslümanlarla beraber kendi kimlikleriyle barış içinde yaşamalarına imkân vermiş ve onları İslâm yurdunun gayrimüslim vatandaşları olarak kamusal alanda Müslümanlarla eşit, özel alanda ise kendi dinî hukuklarında muhtar haklara sahip kılmıştır. Bir başka anlatımla, zimmet anlaşması, canlarını canımızla, mallarını malımızla eşdeğer kılmaktadır.[98] Bu, dinde zorlamayı ve dayatmayı yasaklayan fiilî bir düzenlemenin en reel ve insanî şeklidir.[99]

Özellikle, Allah ve Resûlü adına, bütün değerleriyle dokunulmazlıklarına saygı gösterilmek üzere kendileriyle sözleşme yapılanlar (muâhitler) ile veya himaye edileceklerine dair Allah ve Peygamber'i adına kendilerine taahhütte bulunulan zimmîlere karşı yapılacak en küçük bir haksızlık, en kutsal değerlere karşı işlenmiş bir günah ve suç kabul edilmiştir: *"Her kim, bir muâhide/zimmiye zulmederse veya onu gücünden fazlası ile yükümlü tutarsa, yahut hakkını kısarsa, ya da rızası olmadan kendisinden bir şey alırsa, onun hasmı benim. Kıyâmet günü onunla hasımlaşacağım."*[100]

Bu hadis, gayrimüslim birisinin Müslümanlarla, her türlü saygınlığının korunması karşılığında, Allah ve Resûlü

---

97 Bilmen, *a.g.e.*, III, 1250; Zeydan, Abdulkerim, *Ahkâmü'z- Zimmiyyîn*, Beyrut 1988, s. 43; Zuhaylî, *el-Âsâru'l-Harb*, s. 695.

98 Ebu Yusuf, *el-Harac*, Beyrut ts., 201 vd.; Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâiu's- Senâi' fî Tertîbi'ş- Şerâi',* Beyrut 1974, VII,111; Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdullah Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdîsî, İbn Kudâme, *el-Muğnî ,* Kâhire ts., VIII,445.

99 Orhan Atalay, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İstanbul 1999, s. 408.

100 *Ebu Davud*, Haraç ve'l- İmâre, 33.

adına yaptığı bir sözleşmenin kutsallığını çok açık olarak dile getirmektedir. Özellikle hadis yorumcularının, hadiste yer alan "hakkını kısmayı", "onu ayıplamak veya aşağılamak"; "gücünden fazlası ile mükellef tutmayı" da, "cizye ödemekle mükellef olmadığı halde, kendisinden cizye istemek" veya "ödeyebileceğinden fazlasını talep etmek" şeklindeki yorumlarına bakılırsa, hadisin zimmet ehlini öncelikle devlete karşı himaye etmeyi hedeflediği ve onların himayelerine azamî derecede ihtimam gösterilmesi gerektiği açıkça anlaşılmaktadır. Herhangi bir Müslüman'ın Kıyâmet gününde Peygamber Efendimiz'le davalaşmayı göze alacağı ise, asla düşünülemez. *"Her kim ki bir zimmîye eziyet ederse ben onun hasmıyım. Her kime de hasım olursam Kıyâmet günü kendisine hasımlık edeceğim"*[101]

Bütün İslâm hukuk mezhepleri, Müslümanların kendileriyle anlaşma yapılan veya himaye altına alınan zimmîleri her türlü haksızlıktan korumakla yükümlü oldukları konusunda görüş birliği içindedirler. Çünkü Müslümanlar, onlara zimmet veya ahit vermek suretiyle, onlardan her türlü haksızlığı önlemekle kendilerini zorunlu kılmışlardır. Bu aşamadan sonra onlar bir bakıma Dârü'l- İslâm'ın asıl sahipleri olma hakkına kavuşmuş olurlar.[102]

Tarihsel süreçte ise Müslümanlar bu yükümlülüklerine karşı oldukça hassas ve bilinçli davrandılar. Fethettikleri beldelerde zimmete dahil olanlara güzel muamele, şefkat ve hukuklarına saygıyı esas aldılar. Onlara yönelik her türlü yanlış uygulamalara ve haksızlıklara şiddetle karşı koydular.

---

101 Muhammed Abdurraûf Münâvî, *Feydu'l- Kadîr Şerhu'l- Câmii's- Sagîr*, Beyrut ts., VI, 19.

102 eş-Şafiî, *el-Umm*, Dâru'ş- Şurûk, 1968, IV,127-128; Serahsî, *Mebsût,* X,140.

Devletin, az da olsa, zaman zaman kendilerine karşı yanlış uygulamalarına, özellikle toplumun sivil önderleri olan âlimler sert tepkiler gösterdiler. Meselâ, İmam Evzâî, bazılarının devlete isyan etmesi üzerine, oradaki bütün zimmîleri Lübnan dağlarına sürgün eden Abbâsî vâlîlerinden Salih b. Ali b. Abdullah'ı, aşağıdaki uyarıları içeren mektup ile uyarmış ve kendisini bu yanlış uygulamadan vazgeçirmeye çağırmıştır: *"Bazıları sana isyan etti diye, nasıl oluyor da hepsini yurtlarından ve mallarından uzaklaştırıyorsun? Halbuki, Allah'ın hükmüne göre hiçbir can diğerinin suçunu yüklenmez. Bilesiniz ki, onlar köle değillerdir ki, kendilerini bir anda bir beldeden başka bir beldeye süresin. Fakat onlar hür zimmet ehlidirler."*[103]

c. İslâm'ın Gayrimüslimlere Tanıdığı Hak Ve Hürriyetler

Bu bölümde, İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlere / azınlıklara tanınan bazı hak ve hürriyetlerden bahsedeceğiz.

İslâm herkesi eşit sayar. Kişilerin üstünlüğü, yapacakları iyi işlere göredir. Nitekim Kur'ân'da da; "Ey insanlar! Hakikat biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki, birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz Allah katında en değerliniz, ondan en çok sakınanınızdır..." (Hucurât 13) buyurulmuştur.

Binaenaleyh İslâm'da üstünlük vesilesi yalnızca Allah korkusu (takva) ve onun derecesidir. Diğer farklılıklar birer büyüklenme ve üstünlük sebebi sayılmamıştır. Her şeye kâ-

---

[103] Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldan,* (trcm.Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 232.

dir yüce Yaratan, insanları da sâir canlılar gibi eşit seviyede yaratabilirdi. Nitekim bir ayette; "Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, size verdiğinde sizi imtihan etmek için ayırdı. Öyle ise hayırlı işlerde birbirinizle yarış edin." (Mâide, 48) buyurulmuştur.

Allah'ın verdiği aklı çalıştırıp gerçeği bulup iman eden müminler, İslâm Devleti'nin vatandaşı olmuşlardır. Bu akıl değerini kullanamayan ve küfürde kalanlar ise ya bazı şartları kabul ederek İslâm diyarında kalmışlar, zimmîlik statüsünü almışlar, yahut da kendi rejimlerini, hükümranlıklarını yaşatabilecekleri diyara; düşman ülkesine (Dârü'l- Harbe) gitmişlerdir. O zaman da Darü'l- Harb ehli (Düşman ülkesi vatandaşı) olmuşlardır. Fakat İslâm, kendi hâkimiyeti altındaki bütün insanları mutlaka Müslüman olacaktır şeklinde algılamaz. Dinin tebliğine rağmen İslâm'a girmeyen ama İslâmî yönetim altında kalmayı tercih eyleyen gayrimüslimleri de bir teb'a (vatandaş) gibi düşünerek onlarla ilgili bir kısım hükümler de içerir. Hatta daha da ileri gidilerek harp hali esas kabul edilen düşman ülkesinin vatandaşları izinle İslâm diyarına (topraklarına) girdiklerinde onlara da uygulanacak özel kurallar ne ise bunlara da yer verilmektedir. Netice itibariyle İslâm ülkesinde kişiler, aşağıdaki şekilde değerlendirilirler:

Müslümanlar; İslâm inancı sayesinde devletin asıl vatandaşıdırlar. İslâm Devleti, bu inanca sahip herkesi, aralarında hiçbir ayırım ve sınır kabul etmeksizin vatandaş sayar. Bunların hepsinin temel yükümlülüğü; dünyadaki haksızlıkların kaldırılıp insanları mutluluğa kavuşturmalarıdır. Yoksa sömürgecilik ve fesat çıkarma değildir.

Zimmîler; Bir *zimmet antlaşmasıyla* İslâm yönetiminde, İslâm hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslimler; kitap ehli

olanlardır. Onlar, Müslümanlarla karşılıklı rızalaşmak suretiyle (icab-kabul) sonucu İslâm'ı değil ama İslâm Devleti teb'alığını, Müslümanların korumasını tercih ve kabul etmişlerdir. İşte bu grup, uygulamada azınlık olarak adlandırılmaktadır. Onların hukukî statüleri, hak ve ödevleri ayrı özel bir biçimde düzenlenmektedir.

Müste'menler; bir emân sözleşmesiyle, can ve mal güvencesi verilmek suretiyle geçici bir süre için İslâm Devleti kurallarına tabi olanlardır. Bunlar temelde yabancı ülkenin (Darü'l- Harbin) vatandaşı olup kendisine, İslâm diyarına geçici olarak girme izni verilen, pasaportla İslâm ülkesine giren kimselerdir. Bunlar da izinleri süresince zimmîlerin tabi olduğu kurallara tabidirler. Oturma müddetleri içinde azınlık hukuku onlara da önemli ölçüde uygulanır. En fazla oturma süresi bir yıldan bir gün eksiktir. Aksi halde cizye vermekle yükümlü tutulması gerekir ki, o takdirde müste'men statüsünü kaybedip zimmî statüsünü ihraz etmiş olur.

Dikkat edilecek olursa *Azınlık* terimi gayrimüslimlere verilmekte, bunlardan zimmîler yarı vatandaş durumundadırlar, pasaportlular ise (müste'menler), temelde yabancıdırlar ama tabi oldukları kurallar açısından zimmîlerin hukuku söz konusudur. O nedenle de İslâm Hukuku'nda azınlık denilince; genelde hem zimmîler hem de müste'menler anlaşılmaktadırlar. Ama tarih boyunca İslâm yönetimindeki gayrimüslim unsurlar, *ekalliyetler (azınlıklıklar) ve gayrimüslim cemaatler* olarak adlandırıla gelmişlerdir.

İslâm, soy-sop, haseb-neseb, milliyet, renk ve dil farklılıklarını, bunlarla üstünlük taslamayı hep kaldırmış, temelde herkesi kişilik ve insan olma açısından eşit kabul etmiştir. Bu ilkenin uygulaması da birçok örneklerle sabittir: Her yönetici, azınlıklar hakkında şu görüştedir; "Bizim lehimize olan-

lar, onlar için de vardır; bizim aleyhimize olanlar, onlar için de aynen vardır. Bizim için hak olanlar onlar için de haktır; bizim için ödev olanlar onlar için de ödevdir... Zira onlar zimmet akdi ile böyle bir durumu kabul etmişlerdir. Sebebi de, canları ve malları ile hakları tıpkı Müslümanlarınki gibi telakki edilmesidir..."[104]

1. Gayrimüslimlere Tanınan Hukukî ve Kazâî Hürriyetler

a. Kanun Önünde Eşitlik: Genelde çoğunluk ve azınlık, Müslim ve gayrimüslim, yöneten ve yönetilen herkes özel ve kamu hukuku dallarındaki işlemlerinde, suç ve bunlardan doğan sorumluluklarda eşit muameleye tabi tutulmuşlardır. Mısır vâlîsi Amr b. el- As, bir Kıptî'yi haksız yere tokatlar. Durum Halife Hz. Ömer'e aktarılır, şikayet vaki olur. Kıptî'nin de onu tokatlamasına karar verilir. 14 asır boyunca Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında bu ilke eksiksiz uygulanmıştır.

b. Yargıda Eşitlik ve Yargı Teminatı: Bu konuda Kur'ân'da ve hadislerde yer alan temel kurallara bakıldığında herkesin eşit ve adil bir biçimde yargılanıp cezalandırılmaları emredilmektedir. Nitekim ayetlerde; "Allah size... insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." (Nisâ 58), "Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimselerden olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan bir davranıştır. Allah'a isyandan sakının. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir." (Mâide 8) buyurulmaktadır. "Adil olan kafir bir

---

[104] Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Şerhu Kitâbi's- Siyeri'l- Kebîr*, III, 150.

devletin ayakta duracağı, zalim olan mümin bir devletin ise yıkılacağı" herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Müslümanlar yargı işinde adaletten ayrıldıklarında başları felaketlerden, belalardan kurtulmamıştır.

Müslüman yönetimlerde kadı (hâkim), zimmîlerle Müslümanlar arasındaki her türlü uyuşmazlıkta yetkili olduğu halde, zimmîler kendi aralarındaki özel hukuk uyuşmazlıklarını cemaat mahkemelerinde dinî hukuk kurallarına uygun olarak halletmekte serbest bırakılmışlardır. Onlara bu yargı özerkliği verilirken Müslüman hâkim önüne kendi medeni hukuk davalarını getirmeleri de engellenmemiştir. Zimmîler bu konuda serbest iradeleriyle bir seçim yapabilmekteydiler. Kur'ân-ı Kerim'in Maide sûresi 42 ve 47'inci ayetlerinde buna dair hükümler de vardır.

Gerek Kur'ân hükümleri, gerekse Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ile halifelerinin uygulamaları, yabancıların yalnızca İslâm ülkelerinde yaşamalarına izin verilmesini değil, onlara İslâm topraklarında kendi dinî hukuk kurallarının da uygulanmasına izin verildiğini de göstermektedir. Verilen o izin peşinden adlî yönden ayrıcalığın da tanınmasına yol açmıştır. Onun için de İslâm Hukuku'nun yanı sıra başka hukuk sistemlerinin de İslâm topraklarında geçerli olması asla inkâr edilemez bir vakıadır. Arşivler arasında buna dair pek çok mahkeme kararları yer alır.

Gayrimüslimler kendileriyle ilgili bir kısım işlerde aralarında temsilciler seçerler, komisyonlar oluşturabilirlerdi. Daha İslâm'ın başlangıcından itibaren zimmîlere bu müsamahalı tavırlar takınılmış ve devletin her türlü imkânlarından yararlanmışlardır. Emevîler zamanında oluşturulan divanlar ve tercüme bürolarında çalışanların pek çoğu gayrimüslim unsurlardı.

Kısacası belirli kamu hizmetleriyle dînî nitelikli kamu hizmetleri hariç hemen her konuda zimmîler Müslümanlarla eşit haklara sahiptiler.

Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Bir zimmîyi haksız yere öldüren cennetin kokusunu duyamaz. Halbuki onun kokusu kırk yıllık yoldan duyulabilir.*"[105]

Ayrıca Peygamber Efendimizin birtakım gayrimüslim gruplarla yaptığı anlaşmalarda da canları ve mallarının güvenlikte olduğu hususu özellikle vurgulanmıştır.[106]

Gayrimüslimlerle ilgili bu dokunulmazlığın kapsamına emanla İslâm ülkesine giren kişiler de dâhildir. İbn Ebî Şeybe'nin rivayet ettiğine göre müşriklerden bir kişi hacdan dönüşünde bir Müslüman tarafından öldürülmüş, bunun üzerine Allah Resûlü ailesine diyet ödenmesini emretmiştir.[107] Bu olay Peygamberimizin, müste'menlerin can güvenliğini zimmîlerle eşdeğer kabul ettiğini göstermektedir.

Görüldüğü üzere Peygamber Efendimiz devrinde İslâm ülkesinde anlaşmalı olarak bulunan gayrimüslimlere tam bir can güvenliği ve dokunulmazlık sağlandığı ilgili delillerden net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu kişilerin dışında İslâm ülkesiyle bir anlaşması bulunmasa bile savaşlarda kadın, çocuk, hizmetçi gibi kişilerin ve İslâm ülkesine elçi sıfatıyla

---

105 *Buhârî*, Cizye, 5; *Ebû Davud*, Cihâd, 165.

106 Bk. Cüheyne kabilesi ile yapılan anlaşma Hamidullah, *el-Vesâik*, s.285; Benî Damre ile yapılan anlaşma a.mlf., *a.g.e.,* s.290.

107 İbn Ebî Şeybe, Musannef, no: 33427. (Elfiye CD) Musannifin koyduğu (*emanla İslâm ülkesine girip de öldürülen kişi*) şeklindeki bâb başlığından öldürülen bu kişinin müste'men statüsünde olduğu anlaşılmaktadır.

gelenlerin öldürülmeyeceği hususu da Allah Resûlü (s.a.s.) tarafından ifade edilmiştir.[108]

Hz. Ömer ve Hz. Ali, kendi hilafetleri dönemlerinde, zimmîleri öldüren Müslümanlara kısas cezası uygulamışlar ve gerekçe olarak da, *"Onlar bize cizyeyi; kanları kanımız, malları da malımız gibi olsun diye ödüyorlar"* şeklinde ortaya koymuşlardır.[109]

2. Din ve Vicdan Hürriyeti

Bu konuda "din hürriyeti", "ibadet hürriyeti", "inanç hürriyeti", "dinî kanaat hürriyeti" gibi kavramlar da kullanılmaktadır.[110]

Beşerî hukuk sistemleri *1789 Fransız İhtilali'nden* sonra, din ve inanç hürriyeti üzerinde durmaya başlamıştır. Oysa din ve inanç hürriyeti konusunda Müslümanlar Peygamber Efendimiz'den bu yana, 14 asırdır hemen hemen aynı toleransı karşı tarafa göstermiş ve halen de göstermektedir. Bu konuda temel kuralımız şu ayettir; "Dinde zorlama yoktur." (Bakara 256)

Din ve vicdan özgürlüğü, kişilerin diledikleri dine inanmaları ve taciz edilme korkusu olmaksızın, özgürce seç-

---

[108] Savaşta kadın ve çocukların öldürülmemesi ile ilgili hadisler için bk. *Buhârî*, Cihâd, 147-148; *Tirmizî*, Siyer, 19; *Ebû Davud*, Cihâd, 121; Serahsî, *Mebsût*, X, 29. Savaşa doğrudan ve dolaylı yollarla katkıda bulunan kadınlar bu hükümden istisnadırlar. Bundan dolayı Peygamberimiz savaşa iştirak eden bazı kadınların öldürülmesi için emir vermiştir. Bk. Serahsî, *Siyer*, IV, 1420. Yine, Allah Resûlü, savaş sırasındaki hengamede erkeklerle beraber öldürülmeleri durumunda erkeklerinin hükmünde olduklarını ifade etmiştir. Bk. *Müslim*, Cihâd, 27. Peygamber Efendimizin, elçilerin öldürülmeyeceğine dair sözleri için bk. *Ebû Davud*, Cihâd, 166.

[109] Cassâs, *a.g.e.,* I, 174-175; Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 166.

[110] Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,* Ankara 1987, s. 117

tiği dinin gereklerini yerine getirmesini ifade eder. Bu özgürlük aynı zamanda hiçbir dinî inanca sahip olmama özgürlüğünü de getirmektedir.[111] Din özgürlüğü, bir dine inanmayı, o dinin buyruklarını serbestçe yerine getirmeyi, inançları doğrultusunda örgütlenme haklarını, öğrenme ve öğretme hakkını, dinin bilgilerini yayabilme hakkını-kamu düzenine ters düşmeme şartıyla- ihtiva eder.[112]

Din ve vicdan hürriyetini böylece tanımladıktan sonra İslâm hukukunda gayrimüslimlere bu konuda tanınan hürriyeti incelemeye geçebiliriz.

Konuyu işlerken önce İslâm hukukunda gayrimüslimler için serbestçe iman etme hürriyeti bulunup bulunmadığını ayetler ve Peygamberimizin uygulamaları ışığında ele alacağız. Bunu yaparken Peygamber Efendimiz dönemine ait din hürriyetine aykırı görülen bazı rivayetler üzerinde de duracağız. Daha sonra din eğitimi, mabetler, dinî sembollerin durumu ile dinî bayramlar ve kutlamalar konularına temas edeceğiz.

a. İman etme hürriyeti

Serbestçe iman etme hürriyetine gelince; İslâm'da gayrimüslimler için bu hürriyetin tam anlamıyla sağlandığını, hiç bir gayrimüslimin İslâm'a girmeye zorlanamayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Tevbe sûresinde yer alan müşriklerle ilgili hükümler ise, o dönem müşriklerine has istisnâî bir hüküm teşkil etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de ve Peygamber

---

[111] Mehmed Akad, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul 1993, s. 179; İbrahim Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku,* İstanbul 1996, s. 186; Fevzi Demir-Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku*, İstanbul 1989, s. 192.

[112] Hasan Tahsin Fendoğlu, *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Konya 1994, s. 119; aynı müellif, "Önceki Hukukumuzda ve Batı'da Din Özgürlüğü Teori ve Uygulaması" *Türkiye Günlüğü*, sy. 21, Kış 1992, s. 110

Efendimizin sünnetinde, iman etme hürriyetinin varlığını kesin bir şekilde ispatlayacak çok sayıda delil yer almaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de inanç hürriyeti ile ilgili meşhur ayet "*Dinde zorlama yoktur.*" ayetidir. (Bakara 256) Ayet aynı zamanda konumuz açısından ilginç bir nüzul sebebine de sahiptir. Ebû Davud'un rivayet ettiğine göre, Medine'de çocuğu olup da yaşamayan kadınlar şayet çocuğu yaşarsa onu Yahudi yapacağı şeklinde adaklar adıyorlardı. Benî Nadîr Medine'den sürgün edildiğinde içlerinde Ensar çocukları da bulunuyordu. Medineliler Yahudileştirilmiş çocuklarının onlarla birlikte gitmesine razı olmak istemediler ve bunun üzerine "*Dinde zorlama yoktur.*" âyeti nazil oldu.[113] Bu nüzul sebebi açısından bakıldığında ayette Ensar'ın kendi öz çocuklarını bile zorla dinlerinden çevirmelerine karşı olumsuz bir tavır takınıldığı anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın insanların zorla iman etmelerini isteseydi bunu kolaylıkla yapabileceğini ifade eden, yine gayrimüslimlere karşı yumuşaklıkla ve güzelce mücadele edilmesini emreden daha pek çok ayet bulunmaktadır ki, bütün bunlar inanç hürriyetinin en büyük delil ve güvenceleridir.

Şuarâ sûresinin 3 ve 4. ayetlerinde *"Mümin olmuyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin. Dilesek onların üzerine gökten bir mucize indiririz de boyunları ona eğilir (inanırlar)."* buyurulmaktadır. Ayetlerden anlaşıldığına göre Allahu Teala insanların zorla değil de kendi rıza ve ihtiyarlarıyla iman etmelerini istemektedir.[114]

---

113 *Ebû Davud*, Cihâd, 126; Vâhidî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, s.48.

114 Ahmed Celâl Hammâd, *Hürriyyetü'r- re'y*, yy. 1987, s. 90-91

Ankebût sûresinin 46. ayetinde de "*İçlerinden zulmedenleri hariç, kitap ehliyle ancak en güzel tarzda mücadele edin.*" denilmektedir. Yine bu ayet de onlara karşı yapılacak mücadelenin baskıya dayanmaması gerektiğini ifade etmektedir.[115]

Konuyla ilgili bazı ayetlerin mealleri de şu şekildedir:

"Rabb'in isteseydi, yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı. O halde sen mi insanları mümin olmaları için zorlayacaksın."[116] *"Allah dileseydi ortak koşmazlardı. Biz seni onların üzerine bekçi yapmadık, sen onlara vekil de değilsin."*[117] *"Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplardı."*[118] *"Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiklerinde sizi sınamak istedi."*[119] *"(Ey Muhammed) sen öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt verensin. Onların üzerinde zorlayıcı değilsin."*[120] *"Biz bu kitabı, insanlar için, sana hak ile indirdik. Artık kim doğru yola gelirse kendi yararınadır. Kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Sen onların üzerinde vekil değilsin."*[121] "*De ki: "Gerçek Rabbinizdendir." Dileyen inansın, dileyen inkar etsin..."*[122]

Bütün bu ve benzeri ayetler kişilere iman edip etmeme konusunda serbestlik tanındığını kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

---

[115] Ebû Ubeyde, *Emvâl*, s. 91
[116] Yunus, 99
[117] En'âm, 107
[118] En'âm, 35
[119] Mâide, 48
[120] Gâşiye, 21-22
[121] Zümer, 41
[122] Kehf, 29

Konu ile ilgili olarak Peygamber Efendimiz'in söz ve uygulamalarına gelince:

Din hürriyeti konusuna ilk defa Medine Vesikası'nın maddeleri arasında temas edildiğini görürüz. Vesika'nın 25. maddesi şu hükmü içerir: "*Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir.*" Bu madde Medine'deki her topluluğun vicdan hürriyeti ve din özgürlüğüne sahip olacağını ifade etmektedir. Buna göre Yahudiler kendi dinlerini, Müslümanlar kendi dinlerini tatbik edeceklerdir.[123] Fiilî uygulama olarak da anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten son Yahudi kabilesinin Medine'den çıkarıldığı h. 5. yıla kadar olan zaman dilimi içersinde Yahudilerin dinî hayatlarına bir baskı yapıldığına ve İslâm'a girmeye zorlandıklarına dair bir bilgiye rastlamamaktayız.

Vesikada yer alan bu hükümler geçici değildir. Zira inanç hürriyetine temas eden maddelere daha sonraları gayrimüslimlerle akdedilen başka anlaşmalarda ve yine gayrimüslimler için Peygamberimiz tarafından yazılmış yazılarda da rastlanmaktadır. Hıristiyanların tam bir din özgürlüğüne sahip olacaklarına ve bu durumun Allah Resulünün himayesi altında olduğu hususuna Necranlılarla yapılan anlaşma maddeleri arasında yer verilmektedir.[124] Tebük seferi dönüşünde Himyerîlere yazılan yazıda da şu ifadeler bulunmaktadır: *"Yahudilik ve Hıristiyanlığında ısrar gösterip sebat edenler, dinlerinden (zorla) döndürülmeyecekler ve fakat cizye vergi-*

---

123 Hamidullah, "Hz. Peygamber Gayrimüslimlere Nasıl Davrandı?", (trcm. Suphi Seyf), *İlim ve Sanat*, c. 2, sy. 7, 1986, s. 14

124 *Ebû Davud*, Harâc, 29-30; Ebû Yusuf, *Harac*, s.72; Belâzurî, *Fütûh*, s. 92; Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 194; Peygamber Efendimiz (s.a.s.) anlaşma öncesi Necran Uskuflarına yazdığı mektupta da onları İslâm'a davet etmiş, kabul etmedikleri takdirde cizye ödemeleri gerektiğini belirtmişti. Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 194.

sine tâbi olacaklardır."[125] Peygamberimizin konuyla ilgili uygulamasını yansıtan bir diğer örnek de Benî Hâris b. Ka'b heyetine İslâm'ı öğretmek için gönderdiği Amr b. Hazm el-Ensârî'ye verdiği talimattır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ona verdiği yazılı talimatta Yahudi ve Hıristiyanları dinlerinden dönmeye zorlamamasını istemişti.[126] Allah Resûlü (s.a.s.), Münzir b. Sâvâ'ya yazdığı yazıda da, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta kalanlara cizye gerekeceğini ifade etmektedir. Bu ifade İslâm'a girmek istemeyenlerin durumuna açıklık getirmektedir.[127] Yemen'e gönderilen Muaz b. Cebel'e verilen talimatlardan biri de kişilerin dinlerinden döndürülmeye çalışılmamasıydı.[128] Yine Peygamberimiz'den "*Onları (gayrimüslimleri) dinleriyle baş başa bırakın.*" dediği rivayet edilmektedir.[129]

Peygamber Efendimizin gayrimüslimlere karşı gösterdiği dinî müsamahaya dair son derece çarpıcı bir örnek de –yukarıda da temas ettiğimiz- Hıristiyan Necran heyetine Mescid-i Nebevî'de ibadet imkânı tanımasıdır.[130] Necran heyeti Medine'de bulunduğu sırada Peygamberimiz ile aralarında birtakım dinî tartışmalar da vuku' bulmuş, Hıristiyanların Hz. İsa hakkındaki görüşlerinden dolayı, bu hâdiseye atfen, Âl-i İmran Sûresinin ilk seksen ayeti nazil olmuştur.[131]

---

[125] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 630; *el-Vesâik*, s. 239-240

[126] İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 593-594.

[127] Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 161-162, Peygamberimiz, Mecûsîler hakkında da Münzir'e aynı talimatı vermişti, Hamidullah, *el-Vesâik,* s. 167.

[128] Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 230-231.

[129] Seyyid Sabık, *Fıkhu's- sünne*, Kahire 1945, III, 14

[130] İbn İshak'ın naklettiğine göre Necran heyetinin mescitte ibadet etmelerine ashab müdahale etmek istediyse de Peygamberimiz buna engel olmuştur. Bk. İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 574.

[131] İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 576.

Yapılan bu tartışmalar da yine Allah Resûlünün müsamahasını yansıtmaktadır.

Bütün bu örneklerde Peygamber Efendimizin gayrimüslimlere tam bir iman etme özgürlüğü tanıdığı görülmekle beraber, bazı rivayetler bunlara taban tabana zıt bilgiler içeriyor gibi görünmektedir.

Rivayete göre Allah Resûlü (s.a.s.) Benî Tağlip'le anlaşma yapmış ve çocuklarını Hıristiyanlaştırmamaları konusunda kendileriyle sözleşmişti. Bazı rivayetlerde bu husus Tağlip heyeti geldiği zaman onlardan alınan bir söz olarak yer almaktadır.[132] Ebû Davud'daki bir rivayete göre de Hz. Ali: *"Şayet sağ kalırsam Benî Tağlip Hıristiyanlarının eli kılıç tutanları ile savaşacağım ve çocuklarını esir alacağım. Çünkü onlarla Peygamberimiz (s.a.s.) arasındaki anlaşmayı ben yazdım. Onda çocuklarını Hıristiyanlaştırmama şartı yazılı idi."* demiştir.[133] Ancak Ebû Davud bunun münker bir hadis olduğunu söylemekte, Ahmed b. Hanbel'in de kesinlikle reddettiğini ilave etmektedir. Sünen râvîlerinden Ebû Ali, Ebû Davud'un bu hadisi Sünen'in ikinci arzında okumadığı bilgisini vermektedir.[134] Ayrıca birçok kaynakta çocukların Hıristiyanlaştırılmaması istenilen bir anlaşmanın Hz. Ömer devrinde yapıldığı bilgisi yer almaktadır.[135]

Bu tür rivayetler yukarıdan beri yer verdiğimiz iman etme özgürlüğü ile de bağdaşmıyor görünümündedir.

---

[132] Ebu Bekr b. Hemmâm es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, Beyrut 1983, no: 9975.

[133] *Ebû Davud*, Harâc, 29-30.

[134] *Ebû Davud*, Harâc, 29-30.

[135] Bkz. Ebû Yûsuf, *Harac*, s.121; Belâzurî, *Fütûh,* s. 261-263.

İbn Kayyim, kaynaklarda yer alan bu tür rivayetlerin hadisçiler tarafından hem metin hem de senet kritiği yapılarak reddedildiğini söylemektedir.[136] Hamidullah, madde ile ilgili olarak; "*anlaşmada geçen imtiyaz veren bu madde ile ilgili başka bir bilgiye sahip değiliz; bu tarihî anlatım, üzerine şüpheleri davet etmektedir. Zira bir kere Kur'ân-ı Kerim, gayrimüslim ve fakat Ehl-i Kitap zimmî statüsündeki İslâm devleti tebaalarının dinleri konusunda hoşgörü prensibini kanun haline getirmiştir; diğer taraftan Resûlüllah, Yemen, Uman ve sair bölgelerdeki Hıristiyan zimmîlere karşı aynı tarzda davranmamıştır"* değerlendirmesinde bulunmaktadır.[137] Kinderman, "*...Tağliplilerin cizye ödemekten kurtulmak için bu şartları bizzat kendilerinin teklif etmiş olmaları muhtemeldir; çünkü Peygamber, hiç bir Hıristiyan'ı ihtidaya zorlamamıştır...*" demekte ve buna benzer şartların Hz. Ömer devrinde gündeme gelmesinden hareketle Allah Resûlü devrine ait rivayetin sonradan uydurulmuş olduğunu ifade etmektedir.[138] Caetani ise, Peygamberimizin cizye ve İslâmiyet şartlarından birini şart koştuğundan, bu şekilde bir isteğinin olamayacağını ifade ettikten sonra, "*...pek muhtemeldir ki bu vak'ada, Tağliplilerin Hıristiyan aileleri muahharan tasarruf ve iktisat mülahazasıyla, daha yüksek bir vergi vermemek için, çocuklarını vaftiz ettirmekten vazgeçmiş olacaklardır...*" şeklinde bir değerlendirmeye gitmekte ve bu rivayetin "uydurma" olduğu sonucuna varmaktadır.[139]

---

[136] İbn Kayyim, *Ahkâm*, I, 75-76

[137] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 396

[138] H. Kındermann, "Tağlib", *İA*, MEB, İstanbul 1993, XI, 622; Fayda, *Gayrimüslimler*, s. 123

[139] Ceatani, L, İslam Tarihi, (trcm. Hüseyin Cahid) İstanbul 1926-27, VI, 335-6; Fayda, *Gayrimüslimler,* s. 123

Benzer bir rivayet de Bahreyn ile ilgilidir. Rivayete göre Peygamber Efendimizin Bahreyn halkına gönderdiği mektupta "*...çocuklarınızı Mecûsîleştirmezseniz, Müslüman olduğunuz sırada sahip olduğunuz şeylerin hepsi size aittir...*" ifadesi yer almaktadır.[140] Mustafa Fayda rivayetle ilgili olarak: "*İbn Zenceveyh'in el-Emvâl'inden alınan bu rivayeti, diğer kaynaklar teyit etmemektedir. Hz. Ömer zamanında da çocukların Mecûsîleştirilmesine dair haberlere rastlanmaz.*", değerlendirmesinde bulunmaktadır.[141] Rivâyet, sened açısından da zayıftır.[142] Ayrıca yine İbn Zenceveyh'in aynı eserde başka bir senedle naklettiği rivayette çocukların Mecûsîleştirilmemesi hususu yer almamaktadır.[143]

Sonuç itibariyle bu rivayet için de Tağliplilerle ilgili rivayet hakkında söylenilenlerin hemen hemen aynısının söylenilmesi mümkündür.

Görüldüğü üzere her iki rivayet ile ilgili son derece ciddi şüpheler söz konusudur. Dolayısıyla bu tür rivayetlere dayanılarak gayrimüslimler hakkında böyle şartlar ileri sürülebileceği söylenilemez. Zaten bu, yukarıda yer verdiğimiz, Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla açıkça şekillenen İslâm'daki inanç özgürlüğü anlayışına da terstir.

Bütün bu söylediklerimizden çıkaracağımız sonuç; gayrimüslimlerin kendi dinlerine inanma ve onun gereklerini yerine getirme konusunda tam bir hürriyete sahip olduklarıdır.

---

140 Belâzurî, *Fütûh*, s. 114; Hamidullah, *el-Vesâik*, s.170-171.

141 Fayda, *Gayrimüslimler*, s. 121

142 Belâzurî'nin rivayetinde yer alan Kelbî, müttehemün bil-kizb'dir. İbn Zenceveyh'in rivayeti ise mürsel'dir. Zira senedde bulunan Muaviye b. Gurre tâbiîndendir. Bkz. Şâkir Zîb Feyyâd, İbn Zenceveyh'in *el-Emvâl*'inin tahkikli neşri, Riyad 1986, s. 119, 2 nolu dipnot

143 İbn Zenceveyh, *Emvâl*, I, 143

Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus da şudur ki, Resûl ü Ekrem (s.a.s.), ehl-i kitaba dinî konularda serbestlik tanımakla beraber zaman zaman onları İslâm'a davet etmekten de geri kalmamıştır. Ayrıca Muaz b. Cebel'e verdiği talimatlardan anlaşıldığı üzere O, ehl-i kitabın sadece göstermelik bir şekilde iman etmesini de arzulamıyor, aynı zamanda dinin gereklerini yerine getirmelerini de istiyordu. Peygamberimiz (s.a.s.) Muaz'a verdiği talimatlarda Yemen'deki ehl-i kitabı imana çağırmasını istemiş, iman ettikleri takdirde sırasıyla namaz ve zekât vazifeleri olduğunu hatırlatmasını söylemiştir.[144] Burada ilk olarak ehl-i kitabın İslâm'a davetinin istendiği görülmektedir.

b. Din eğitimi

Din ve vicdan özgürlüğünün önemli bir öğesi de din eğitimidir. Kişiler inandıkları dinin eğitimini yapamıyorlarsa gerçek bir inanç özgürlüğünden bahsedebilmenin imkânı da yoktur.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) devrinde gayrimüslimlerin din eğitimine özel bir şekilde temas edildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak din özgürlükleri garanti altına alındığından bu garantinin kapsamına din eğitiminin de girdiği rahat bir şekilde söylenilebilir. Peygamberimizin Medine döneminde kendileriyle temas ettiği ilk gayrimüslim toplum Yahudilerdir. Medine'de Yahudilerin ibadet ve eğitim faaliyetlerinin bir arada yürütüldüğü "*Beytü'l- Midras*" adlı bir müesseseye sahip oldukları bilinmektedir. Medine Vesikasının maddeleri arasında bu kurum ya da din eğitimi konusuna herhangi bir temasa rastlanmaz. Bu durum muhtemelen

---

[144] *Müslim*, İman, 7.

gerek duyulmamasından kaynaklanmaktadır ve Yahudilerin din eğitimi önceki şekliyle devam etmiştir. Benzer bir yaklaşım daha sonraki yıllarda kendileriyle çeşitli anlaşmalar yapılan Hıristiyanlar için de söz konusudur.

Din eğitimi din görevlileri tarafından yürütüldüğünden bunların seçimi de eğitim özgürlüğü açısından önem arz etmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) devrinde yapılan anlaşmalara ve uygulamalara baktığımızda İslâm idaresinin din görevlileri atamalarına müdahale etmediğini ve edilmeyeceğine dair garantiler sunduğunu, verdiği bu garantilere de uyduğunu söyleyebiliriz.[145] Bu meyanda Peygamberimizin Necran Hıristiyanlarıyla yaptığı anlaşma hatırlanabilir.[146]

c. Mabetler

Din ve vicdan hürriyetinin önemli göstergelerinden biri de mabetlere karşı takınılan tavırdır. İslâm tarihinde, gayrimüslimlerin ibadethanelerine dokunulmamıştır.

Bu hususta uygulamanın nasıl olacağı, bizzat Kur'ân-ı Kerîm tarafından Hac suresinin 40. ayetinde açıkça ifade edilmiştir: “Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, Manastırlar, Kiliseler, Havralar ve içinde Allah'ın adı çokça anılan Camiler yıkılıp giderdi.”

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı dinlere ait mabetlerin nasıl korunması gerektiği gayet açıktır. Bunun yanı sıra bu ayetten neler anlaşılması gerektiği Peygamber Efendimizin (s.a.s.) Hıristiyanların mabetlerini ilgilendiren uygulamalarıyla netlik kazanmıştır. Zira Hz. Muhammed (s.a.s), gayrimüslimlerin, mabetleri hususunda Kur'ân-ı Kerîm'de ortaya konulan

---

145 Levent Öztürk, *Hıristiyanlar,* s. 71

146 *Ebû Davud*, Harac, 29-30.

temel prensibe bağlı kalmış, kendileriyle sulh imzalamış olduğu Hıristiyanlara, mabetlerinin yıkılmayacağını, onlara zarar verilmeyeceğini ifade etmiştir.

İslâmiyet, dinle ilgili temaları aşırı derecede ta'zime, sembol olarak heykelleştirmeye asla müsâade etmemiş olmasına rağmen, İslâm Toplumu'nda diğer din mensuplarıyla birlikte Hıristiyanlar bu konuda hoşgörüyle karşılanmışlardır. Mabetlerinde bulunan heykeller, mozaikler ve resimlerden oluşan ikonlarına, özel merasimlerinde taşıdıkları haçlarına, mabetlerindeki çanlarına müdahale edilmemiştir. Mezarlıkları, cenaze törenleri saygı ve hoşgörüyle karşılanmıştır. Kudüs, tamamen Müslümanların hâkimiyetinde olduğu dönemlerde dahi batılı ve doğulu Hıristiyanlarca rahatlıkla ziyaret edilebilmiştir. Bayramlarını, dinî festivallerini rahatça kutlamışlardır. Bunun yanı sıra Abbasî ve Fâtimî coğrafyasında onlar tarafından kutlanan bayram ve festivallere Müslümanların da katıldığı bilinmektedir.

Puthâneler için aynı şeyin söz konusu edilmemiş olması Allah Resûlü'nün yürütmüş olduğu tevhîd mücadelesinin tabiî bir tezahürü olarak görülmelidir. Peygamberimiz tarafından Hıristiyanlara sunulan mabet garantisine dâir ilk ifadelerini Necrânlılarla yaptığı anlaşmada görüyoruz. O (s.a.s.), Necrânlılara gönderdiği emannâmede[147] mevcut kiliselerin kendilerine ait olduğunu ve onlara zarar verilmeyeceğini ifade etmişti. Ayrıca Necrân üskûfları, Beni'l- Hâris b. Ka'b üskûfü ile diğer kabile görevlilerine gönderdiği emannâmede bu garantiyi tekrarlamıştı.[148]

---

[147] Belazuri, *Fütûhu'l- Buldân*, 93.

[148] Hamidullah, *el-Vesâik*, 199-209.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) tarafından Hıristiyanlarla yapılan cizye anlaşmalarında mabetlerinin yıkılmayacağına dair garantiler sunulmuştur. O'nun (s.a.s.) döneminde, daha sonraki anlaşmalarda karşımıza çıkan kiliselerinin bir kısmına el konulduğu, yeniden kilise yapmamalarının istendiği, yıkılanlarının tamir edilmemesinin vurgulandığı şeklinde sahih herhangi bir belgeye ve ifadeye sahip değiliz.[149]

3. Fikir Açıklama Hürriyeti

Fikir açıklama hürriyeti, insanın serbestçe düşünce ve bilgilere ulaşabilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmaması ve bunları tek başına ya da başkalarıyla birlikte çeşitli yollarla serbestçe açıklayabilmesi, savunabilmesi, aktarabilmesi ve yayabilmesi anlamına gelir.[150]

Kur'ân-ı Kerim, Ehl-i Kitapla en güzel şekilde mücadele edilmesini isteyerek[151] tartışma ve fikir hürriyetinden yana tavır koymuştur.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) devrinde gayrimüslimlerin fikir açıklama hürriyetine sahip olduğuna dair Yahudilerin Medine'de Peygamberimizle zaman zaman dinî içerikli tartışmalar yapmalarıyla, Necran heyeti geldiği zaman üç semavî din mensupları arasında cereyan eden tartışmalar da örnek verilebilir. Resûlü Ekrem'in (s.a.s.) hayatı boyunca

---

149 Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.110.

150 İbrahim Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku,* s. 175; Fevzi Demir- Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku*, s. 192-193

151 "Zulmedenleri hariç, Ehl-i kitab ile en güzel olan şeklin dışında bir tarzda mücadele etmeyin ve onlara şöyle deyin: Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik. Bizim İlahımız da sizin İlahınız da bir ve aynı İlahtır ve Biz O'na gönülden teslim olduk." Ankebût, 46.

yürüttüğü mücadelede muhalif düşüncelere karşı tahkir ve baskı değil, ikna yolunu seçtiği bilinmektedir.[152]

4. Mal ve Can Güvenliği Hususunda Hak ve Hürriyetleri

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Necranlılarla yaptığı anlaşmada onları dînî inanç ve hükümleriyle baş başa bırakmıştır. Mal ve can güvenliği açısından azınlıklar, Müslümanlarla eşit muameleye tâbi tutulmuşlardır. Zimmet anlaşmalarının bir gereği olarak zimmîlerin kişiliğini korumak, onlara vaki tecavüzleri önlemek... İslâm Devleti'nin bir temel görevidir. Onların bu can ve mal güvenliklerini sağlamak muhtesiplerin görevlerindendir. Ebu Yusuf *Kitabü'l-Harac'ında,* Halife Harun Reşid'e şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Onlara zulüm ve hiçbir haksızlık yapılamaz, eza ve cefa verilemez, güçlerinin üstünde daha fazla bir yükümlülük, bir vecibe konulamaz." Şu da var ki, gayrimüslim unsurlar elde ettikleri malvarlıklarını toplum ve devlet aleyhine kullanırlarsa devlet aleyhine geçerlerse işte o zaman devletin müdahale hakkı söz konusudur. Öyle bir davranış halinde esasen söz konusu zimmet akdi (güvenlik anlaşması) da son bulmuş olmaktadır.

Can ve mal güvenliğinin bir gereği olarak yabancılar ve azınlıklar seyahat ve konut edinme haklarına da sahiptirler. Hz. Ali'nin, oğlu Hz. Hüseyin'e yaptığı nakledilen vasiyetnamesinde, zimmîler için şunları vasiyet ettiği kaynaklarda belirtilir: "Onların hayatı benim hayatım, kanları benim kanım, şerefleri de benim şerefimdir. Bu sorumluluk bize Allah'tan gelmektedir, Onun bir emridir."

---

[152] Ahmet Bostancı, *Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlerle İlişkisi,* Rağbet yay., İst., 2001, 49-129.

Hz. Ebu Bekir, Halid b. Velid ile Hire Hıristiyanları arasında yapılan anlaşmayı tasdik ederek Hire Hıristiyanlarının hayat, hürriyet ve mülkiyet haklarına (can ve mal güvenliklerine) saygılı olduklarını kabul etmiştir.

Fakihlerin bir kısmı, zimmet anlaşmasının yapılmasının sebepleri arasında Kitap Ehli gayrimüslim unsurlar ile Müslümanların bir arada bulunmalarını sağlamak, onlara İslâm'ı tanıma, görüp öğrenebilme fırsatı vermek ve bu yolla İslâm'a girmelerini gerçekleştirmeyi saymaktadırlar. Zira sırf tebliğle bu dinin yayılmasının mümkün olmadığı, Müslümanların yaşayış tarzları ve ibadet şekillerini bizzat göstermek suretiyle yapılacak tebliğin daha kolay olacağı gayet açıktır.

Şayet zimmînin can ve mal güvenliğini İslâm devleti sağlayamıyorsa, düşmanlara karşı koyamıyorsa, o zaman devletin, topladığı cizye vergilerini hak sahiplerine geri vermesi gerekmektedir. Nitekim Ebu Ubeyde b. el-Cerrah da vali olarak bulunduğu bölgede öyle yapmıştır. Hatta zimmî birisi, düşmanlara esir düşerse İslâm Devleti onun kurtuluş fidyesini ödemekle yükümlü tutulmuştur. Zira daha önce de belirtildiği gibi İslâm topraklarında yaşama haklarını kazanan bir zimmî, o Müslüman devletin koruması (himayesi) altındadır. Hayatı, namusu ve malı Müslümanlarınki kadar güvence altındadır.

5. Azınlıkların Sosyal Güvenlik Hakkı

Azınlıklarla ilgili olarak Müslüman toplumlarda bir kısım sosyal güvenlik hakları tanınmıştır. Temelde düşkün, yaşlı her kim olursa olsun herkese yardımda bulunmak İslâm'ın kesin bir emri olduğu gibi yine Müslümanlar yaşlı zimmîleri cizyeden (baş vergisi=can güvenliği vergisi) muaf

tutmuşlar, bu vergiyi affetmişler ve kendilerine hazineden maaş bağlamışlardır.

Nebî (s.a.s.), Mekke'de kıtlık olunca oranın Müslüman olmayan halkına bir kısım yiyecek maddeleri göndererek yardımda bulunmuştur. Aynı güvence çağlar boyu bütün yönetimlerce de eksiksiz sağlanılmış, yerine getirilmiştir. Ayrıca azınlıkların kendi aralarında vakıf kurmalarına da izin verilmiştir. Esasen Müslümanların kurdukları vakıflardan da Müslim ya da gayrimüslim herkes birlikte yararlanmıştır. Mesela hastaneler, hamamlar, hanlar, aşevleri gibi.

Eski sosyal güvenlik kurumlarının bugünkülerden önemli bir farkı, bugünküler gibi primli olmayışı idi. Para ve mal, hayır erbabı kişi veya devlettendi; istifade ise şartları tutan herkese aitti. Sosyal güvenlik kurumlarından yararlanabilmek için prim ödeme şart değildi. Azınlıklar ve yabancılar Müslüman toplumdaki sağlık hizmetlerinden, han-hamam gibi sosyal ve ekonomik hizmetlerden Müslümanlar gibi yararlanırlardı. Nitekim Osmanlı kayıtları ve arşivleri arasında birçok gayrimüslim cemaat vakıflarına rastlanır. Zimmî birisi kendi soyundan gelenlerin veya Müslümanların yararlanabilmesi için zürrî vakıf kurabilir, kurduğu vakıftan Müslüman soyunun yararlanmasını yasaklayabilir, bir başka ifadeyle sırf gayrimüslim nesli için vakıf kurabilirdi.

6. Ticaretle Uğraşma ve Mülk Edinme Hakkı

Bu bölümde yer alan her türlü özel haklardan yararlanmada, Müslüman toplumlarda Müslüman-zimmî ayırımı cihetine gidilmemiştir. Hepsine de eşit haklar tanınmıştır. Ortaklaşa iş yapabilme imkânları sağlanmıştır. Zira bu, "zimmet sözleşmesinin" tabii bir gereği ve sonucudur. Oysa aynı

konularda günümüz toplumlarında ve hukuk sistemlerinde böyle bir durum görülememektedir.

Müslüman tebaa ile azınlıklar her türlü ticarî ilişkilere girebilirler, işyerleri açabilirler. Ancak İslâm'ın yasakladığı malları ve gıdaları Müslümanlara satamazlar ve Müslümanlarla bu konuda bir ticari ilişki kuramazlardı. Mesela şarap veya domuz ticareti ile uğraşan, fâiz alıp veren bir zimmî, Müslüman olunca bu işleri bırakmak zorundadır. Ama İslâm'ın yasaklamadığı bir işi yaparken Müslüman olursa o işi, yine çekinmeden sürdürebilir. Bu konuda fakihlerin ortak sözleri şöyledir:

“Ticarette, günlük alış-veriş işlerinde, muamelatta ve sair borçlandırıcı işlemlerde tıpkı Müslümanlar gibidirler fakat faize gelince o, tıpkı Müslümanlar gibi zimmîlere de yasaktır...”[153]

Müslümanlar, kazançlarından nasıl zekât veriyorlarsa, ticaretle meşgul olan zimmîler de kazandığı mal karşılığı mal vergisi vermekle yükümlüdürler. Gayr-ı menkul arazi ve arsalarından da haraç vergisi verirlerdi. Birçok düzenlemelerde ve kanunnamelerde öşre bedel onların da Haraç Vergisi ödemeleri şartı ve kuralı getirilmiştir. Nitekim bir metinde; “Gayrimüslimler Cizye öderler ki amaç; malları Müslümanların malı, canları da Müslümanların canları gibi dokunulmaz ve muhterem olsun...” denilir.

7. Azınlıklar ve Aile ve Miras Hukuku'ndaki Durumları

Kur’ân'da en ayrıntılı hüküm aile yuvasıyla ilgilidir. Zira cemiyetin temeli ailedir. Bugünkü temel mevzuatta da aile

153 Cassâs, *Ahkâmu’l- Kur’ân*, II, 436.

üzerinde hassasiyetle durulmuş, toplumun temel yapı taşı kabul edilmiştir. İslâm'da aile hayatının dünyevî yönü kadar dinî yönünün de olduğu düşünülmüş, nesillerin ve ailenin dinî hayatı söz konusu olduğundan bazı ayrıntılara girilmiştir. Şöyle ki; Müslüman bir erkek, Müslüman veya kitabî (kitap ehli) bir kadınla evlenebilir. Müslüman bir kadın ise ancak Müslüman bir erkekle evlenir. Kitap ehli bir erkek ancak kitabî bir kadın ya da daha geniş bir ifadeyle gayrimüslim birisiyle evlenebilir. Ayetlerde bu konuda şöyle buyurulmaktadır; "....müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, sizden önceki Ehl-i Kitaptan hür ve iffetli kadınlar da, mehirlerini verip nikâhladığınızda size helâldir..." (Mâide 5) Ve "Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin. Mümin bir cariye, çok hoşunuza giden müşrik bir kadından daha hayırlıdır. Mümin kadınları da, onlar iman etmedikçe, müşriklere nikâhlamayınız; Mümin bir köle hoşunuza giden bir müşrikten daha hayırlıdır..." (Bakara 221) buyurulmuştur.

Kur'ân ve hadislerde evlenme konusunda bu kadar genişlikler tanındığı halde başka bir din ve rejimlerde bu esnekliği görmek mümkün değildir. Mesela; Yahudî hukuku, Yahudi olmayanlarla evliliği kesinlikle reddeder. Hindu hukukunda da yalnızca aynı kastta (sınıfa) mensup olanlar birbirleriyle evlenebilirler. Nafaka mevzuunda Müslüman kadınla ehli kitap kadın arasında bir eşitlik söz konusudur. Ehli kitap kadından doğan çocuk nesep bakımından babasına tâbidir.

8. Azınlıkların Yükümlülükleri

İslâm hukukunda azınlık terimi altında yer alan zimmîler ve müste'menler; zimmet ve eman anlaşmaları gereği İslâm Devleti'nin güvencesi altına girince başta can ve mal gü-

venlikleri olmak üzere buraya kadar anılan her türlü hakları sağlanınca buna karşı bazı yükümlülükleri de söz konusudur. Şöyle ki;

a. Cizye ödemek: Gayrimüslim tebaanın her yıl, ekonomik durumlarına göre takdir edilen cizyeyi (baş vergisini) ödemesi zorunludur. Bu vergiyi ödemekten aciz ve zayıf kalanlardan devlet vergiyi kaldırmıştır. Hz. Ömer'in Hire halkıyla anlaşması, Hire halkının zayıflarından cizyeyi hafifletmesi veya tümüyle kaldırması böyledir. Bu vergi Müslümanların farz olan zekat ve vacip olan sadakalarına denk bir işlemdi.

b. Haraç vergisi ödemek: Gayrimüslim tebaanın tarla ürünlerinden alınan vergi idi. Müslümanların öşür vergisine denk bir tür zirâî ürün vergisi idi.

c. Aşar vergisi vermek: Ticaretle uğraşanların mal vergisi (aşar) ödemeleri de zorunluydu. Zimmîler ve pasaportlular bu konuda aynı hükme tabi idiler.[154]

d. Medine Sahifesi/Vesikası

1. Metnin Sıhhat Durumu:

Hadis kritiği açısından değerlendirildiğinde, söz konusu metin, âhad haber cümlesindendir. Çünkü Medine Sahifesi veya Vesikası adıyla bilinen söz konusu metnin yer aldığı ilk dönem kaynaklardan İbn Hişam onu İbn İshak'tan senetsiz olarak aktarırken,[155] Ebû Ubeyde aynı belgeyi şu senetle veriyor: Yahya b. Abdillah b. Bekir, Abdullah b. Salih, Leys b.

---

[154] Ali Şafak, "Mukâyeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Kısa Bir Bakış" (Osmanlı Uygulamasından Örneklerle), *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 32, *Osmanlı Özel Sayısı,* II,432-444.

[155] İbn Hişam, *a.g.e.,* I, 501-504.

Sa'd, Ukayl b. Halid'den İbn Şihab rivayet etmiştir ki: *"Resûlüllah'ın bu yazıyı yazdırdığı bana bildirildi..."*[156] Son dönem kaynaklardan İbn Kesîr ise, yukarıda zikredilen Muâhât Antlaşması ile ilgili haberin senedini verirken, Yahudilerle ilgili rivayeti, o da İbn İshak'tan senetsiz olarak rivayet etmiştir.[157]

Muhammed Hamidullah, tâbiîni izleyen tabakadan, ümmetin bu metni kabul ile karşıladığını gösteren oldukça kalabalık bir râvî listesi sunmaktadır.[158] Diğer taraftan belgenin çeşitli kanallardan rivayet edilmiş olması ve önemli siyer kaynaklarının Peygamber Efendimizin Yahudilerle sulh anlaşması yaptığını ve onlarla arasında yazılı bir belgenin bulunduğunu belirtmeleri, adı geçen haberin kuvvet derecesini arttırmaktadır. Bununla beraber, vesikada kullanılan üslûpta kısa cümlelerin seçilmesi ve ifadelerde kullanılan kelime ve kavramların o günkü kullanımda yer almış olması da, Medine Senedi'nin gerçekliğini göstermekte olup, metnin uydurulmuş olduğu vehmini yok etmektedir.[159]

Kısaca belirtmek gerekir ki, Medine Senedi'nin, hadis kritiği açısından her ne kadar âhad haber olarak tanımlansa da, içerik olarak gerek Kur'ân'a, gerekse Peygamber Efendimizin "ötekilere" yönelik takip ettiği siyasî metoda ve ayrıca başlangıcından günümüze kadar süren tarihsel uygulamalara tamamen paralellik arz etmesi, metnin sıhhati konusunda hiçbir şüpheye mahal vermemektedir.

2. Medine Sözleşmesi'nin Maddeleri

---

[156] Ebu Ubeyde, Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1395/1975, s. 290-94, No:517.

[157] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye,* Beyrut 1966, III, 224.

[158] Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 63-73.

[159] Münir Muhammed Gadbân, *İslâm'da Siyasî Anlaşmalar*, (trcm. A.Kanar), İlke yay., İstanbul 1993, s. 126-127.

İlk kaynaklarda normal metin olarak yer alan söz konusu belge, Batı dillerine ilk çevirisi yapılırken Wellhausen tarafından 47 madde şeklinde düzenlenmiş, fakat Merhum M. Hamidullah, bu tanzimin eksik olduğunu düşünerek, aynı metnin 52 madde olarak düzenlenmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir. Söz konusu vesikanın maddeleri şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm

1- Bu kitap, Peygamber Muhammed (s.a.s.) tarafından Kureyşli ve Yesribli Müminler ve Müslümanlarla, onlara tâbi olanlar ve sonradan kendilerine katılanlar ve onlarla beraber cihad edenler arasında (tanzim edilmiştir).

2- Şüphesiz ki bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmettirler.

3- Kureyş'ten olan Muhacirler, kendi aralarında âdet olduğu şekliyle kan diyetlerini ödemeye ortak olurlar ve onlar savaş esirlerinin kan diyetlerini, müminler arasındaki iyi ve makul esaslara ve adalet prensibine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

4- Avf oğulları, kendi aralarında âdet olduğu biçimde, kan diyetlerini ödemeye ortak olurlar ve her grup, savaş esirlerinin kan diyetlerini (fidyesini), müminler arasındaki iyi ve makul esaslara ve adalet prensibine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

5- 11-Hârise, Sâide, Cüşem, Neccâr, Amr b. Avf, Nebit ve Evs oğulları kendi aralarında âdet olduğu şekliyle kan diyetlerini ödemeye ortak olurlar ve her grup, savaş esirlerinin kan diyetlerinin fidyesini, müminler arasındaki iyi ve makul esaslara ve adalet prensibine göre, ödemeye iştirak edeceklerdir.

12/a- Müminler, kendi aralarında ağır malî yükümlülükler altında bulunan hiç kimseyi kendi haline terk etmeyecek, kurtuluş fidyesi veya kan diyeti gibi borçlarını maruf esaslara göre ödeyeceklerdir.

12/b- Hiçbir mümin başka bir müminin mevlâsı (karşılıklı antlaşma ile arkadaş olanlar) ile kendisi aleyhine bir anlaşma yapamayacaktır.

13- Takva sahibi müminler, kendi aralarında mütecavize ve haksız bir eylem hazırlığı tasarlayan yahut bir suç veya bir hakka tecavüz ya da müminler arasında herhangi bir fesat (kaos) çıkarmak amacında olan kimseye karşı duracaklar ve bu kimse kendilerinden birisinin çocuğu da olsa, hepsinin eli onun aleyhine kalkacaktır.

14- Hiçbir mümin, bir kâfir için, bir mümini öldüremez ve bir mümin aleyhine hiçbir kafire yardım edemez.

15- Allah'ın zimmeti (himayesi ve emânı) tektir; (müminlerin en sıradan olanının tanıdığı himaye) onların hepsi için (bağlayıcı) hüküm ifade eder. Çünkü müminler, diğer insanlardan ayrı olarak, birbirlerinin mevlâsı (kardeşi)'dirler.

16- Bize tâbi olan Yahudiler, hiçbir haksızlığa uğramaksızın ve düşmanlarıyla da yardımlaşmaksızın, yardım ve desteğimize hak kazanacaklardır.

17- Barış, müminler arasında tektir (aynıdır). Hiçbir mümin Allah yolunda girişilen bir savaşta, diğer müminleri dışarıda bırakarak, bir barış akdi yapamaz; barış, ancak onlar (müminler) arasında eşitlik ve adalet esasları üzere yapılacaktır.

18- Bizimle beraber savaşa katılan bütün askerî birlikler, birbirlerini takip edeceklerdir.

19- Müminler, birbirlerinin Allah yolunda akan kanlarının intikamını alacaklardır.

20/a- Takva sahibi müminler, en iyi ve en doğru hidayet üzeredirler.

20/b- Hiçbir müşrik, bir Kureyşli'nin mal ve canını himayesi altına alamaz ve hiçbir mümine bu konuda (Kureyşliye saldırmasına) engel olamaz.

21- Herhangi bir kimse, bir müminin ölümüne sebep olduğu kesin delillerle sabit olur da maktulün velisi rıza göstermezse, kısas hükümlerine tâbi olur; bu halde bütün müminler ona karşı, (kanunun yanında) olurlar. Bu durumda, kendilerine sadece (bu hükmü) uygulamak helâl olur.

22- Bu sahifenin içeriğini kabul eden, Allah ve Âhiret Günü'ne inanan bir müminin bir kâtile yardım etmesi ve ona sığınak bir yer temin etmesi helâl değildir; ona yardım eden veya kendisini barındıran kimse, Kıyamet Günü Allah'ın laneti ve gazabına uğrayacaktır ve o zaman artık kendisinden ne bir para ödemesi, ne de bir bedel kabul edilmeyecektir.

23- Üzerinde anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah ve Muhammed (s.a.s.)'e götürülecektir.

24- Yahudiler, müminler gibi, muharip oldukları müddetçe, savaş masraflarını karşılamak zorundadırlar.

25/a- Benî Avf Yahudileri, müminlerle birlikte bir ümmettirler. [İbn Hişam'da "ma'a" = "ile, beraber" edatı kullanılmış, ancak Ebu Ubeyde'nin rivayetinde "min"= (den) edatı kullanılmıştır. İkinci rivayete göre anlam: "Onlar müminlerden (sayılan) bir ümmettirler" şeklinde olur.] Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri de kendilerinedir. Buna hem kendileri, hem de mevlâları dâhildirler.

25/b- Her kim ki haksız bir fiil irtikap eder veya bir suç işlerse o sadece kendisine ve aile fertlerine zarar vermiş olur.

26-34- Neccar oğulları, Hâris oğulları, Sâide oğulları, Cüşem oğulları, Evs oğulları Sa'lebe oğulları, Sa'lebe'nin bir batnı olan Cefne ailesi ve Şuteybe oğulları (Yahudi kabileleri de), Avf oğulları Yahudileri gibi, aynı haklara sahip olacaklardır. Sa'lebe'nin mevlâları da Sa'lebe gibi değerlendirilecektir. Şüphesiz ki (bu esaslara) riayet edilecek ve bunlara aykırı davranılmayacaktır.

35- Yahudilere sığınmış olanlar (bitâne) da, Yahudiler gibi mülahaza olunacaklardır.

36/a- Onlardan (Yahudilerden) hiç kimse Muhammed'in (s.a.s.) izni olmadan savaşa çıkamaz.

36/b- Herhangi bir yaralamanın intikamının alınması (ödetilmesi) yasaklanmayacaktır. Şüphesiz ki, herhangi bir kimse bir adam öldürecek olursa, neticede kendisini ve ailesini sorumluluk altına sokar; ancak kendisine zulmedilen müstesnadır. Allah, bu sahifeye (yazılı anlaşmaya) en iyi riayet edenle beraberdir.

37/a- Yahudilerin (savaş) giderleri kendilerine ait olup, Müslümanların giderleri de kendilerine aittir. Hiç şüphesiz ki, bu sahifede yer alan kimselere savaş açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında kötülük değil, hayırhahlık, nasihat ve iyilik esas olacaktır.

37/b- Hiç kimse müttefikine yönelik bir cürüm işleyemez. Muhakkak ki, zulmedilene yardım edilecektir.

38- Yahudiler, Müslümanlarla birlikte savaştıkları müddetçe, (kendi savaş) masraflarını karşılayacaklardır.

39- Bu sahife ehli için Medine vadisi haram (dokunulmaz) bir bölgedir.

40- Himaye altında olanlar, kendilerini himaye edenler gibidirler; ne zarara uğratılırlar, ne de kendileri bir suç işleyebilirler.

41- Himaye verme hakkına sahip olanların izni olmaksızın, herhangi bir himaye hakkı verilemez.

42- Bu Sahife'de yer alanlar arasında, karışıklık çıkarmasından endişe edilen bütün olay ve ihtilaflarda başvurulacak makam Allah ve Allah'ın elçisi Muhammed'dir (s.a.s.) Şüphesiz ki Allah, bu Sahife'de yer alan prensipleri en iyi koruyan ve onlara en iyi riayet edenlerle beraberdir.

43- Şüphesiz ki, Kureyşliler ve onlara yardım edenler de himaye altına alınmayacaklardır.

44- Onlar (bu Sahife'de yer alan kimseler) arasında, Yesrib'e saldıracak kimselere karşı dayanışma olacaktır.

45/a- Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine katılmaya davet edilecek olurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya o akde katılımda bulunacaklardır. Kendileri de aynı şeyleri (Müslümanlara) teklif edecek olurlarsa, şüphesiz ki, onların da müminler üzerinde aynı hakları vardır; ancak din konusunda girişilen savaşlar müstesnadır.

45/b- Her bir zümre, kendilerine ait bölgeden sorumludur.

46- Bu Sahife'de yer alan kimseler için vaz' edilen şartlar, bu Sahife'de yer alanlarca, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani onların mevlâlarına ve bizzat kendi şahıslarına,

sıkı ve tam bir doğrulukla uygulanır. Esaslara mutlaka riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Ve haksız bir şey yapanlar, sadece kendilerine zarar vereceklerdir. Allah, bu Sahife'de yer alan hususlara en doğru ve en iyi riayet edenlerle beraberdir.

47- Bu kitap, bir haksız fiil veya suç işleyen (ile cezası) arasına engel olarak giremez. Savaşa çıkan da, Medine'de kalan da güvenliktedir; ancak, zulmeden ve suç işleyen müstesnadır. Allah ve Muhammed'in (s.a.s.) himayesi (bu sahifedekilere) tam bir sadakat gösteren ve onları koruyan kimselerin üstünde olsun."[160]

Bu toplumsal yapıda din özgürlüğü tamamen teminat altına alınmış, federasyona katılan her topluluğun, en geniş çerçevesiyle (ibadet, eğitim, yargı vb.) dinî hürriyeti teminat altına alınmıştır: *"Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri de kendilerinedir."* (mad. 25/a). Bu madde aynı zamanda oluşmuş bu yeni toplum modelinin çoğulcu karakterini açıkça yansıtmaktadır.

Bugün için Müslümanların bu tür bir yapılanma arzu ve girişmelerinde veya böyle bir yapıda yer almalarında hiçbir sakınca yoktur. Yeter ki söz konusu sözleşme, dünya barışını, güvenliğini, genel hürriyetleri, hak, adalet, eşitlik ilkelerini gerçekleştirmeyi hedeflesin.[161] Çünkü Medine Sözleşmesi'nin maddelerini zaman ve mekân açısından sınırlayan bir durum mevcut değildir. Bunlar evrensel hakikatler olup, Kur'ân'ın mesajını oluştururlar. Nitekim, sözleşme metninde yer alan maddelerin, esasen, dayanakları Kur'ân'da mevcut

---

[160] İbn Hişam, *a.g.e.,* I, 501-504; Hamidullah, *el-Vesâik,* s.63-73; *İslâm Peygamberi,* I, 206-210.

[161] Zuhaylî, *a.g.e.,* s. 354.

olduğu için, bu sözleşmenin büyük bir kısmı daha sonraki dönemlerde de aynen uygulanmıştır.[162]

3. Medine Sözleşmesi'nin ve Beraber Yaşamanın Kur'ânî Delilleri

Yukarıda zikredildiği üzere, Medine Sözleşmesi'nde farklı dinî grupların ortak iradeleri sonucu fiilen uygulanan çoğulcu özel hukuk, esasen, Kur'ân referanslıdır. Çünkü, Peygamberimizin önderliğinde gerçekleştirilen bu düzenleme, başlangıçta, vahyin konu hakkındaki sükûtu ile onaylanmış, daha sonra da açıkça desteklenmiştir. Konu ile ilgili Kur'ânî deliller şu âyetlerdir:

"...Şayet, onlar (Yahudiler) *sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir şekilde zarar veremezler. Ve eğer aralarında hüküm verirsen, aralarında adaletle hükmet... Yanlarında, içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat olduğu halde, nasıl oluyor da seni hakem tayin ediyorlar, sonra da* (verdiğin hükümden) *yüz çeviriyorlar. Hakikaten onlar inanmış değillerdir." (Mâide, 42-43); "İncil ehli Allah'ın onda indirdikleri ile hükmetsin..." (Mâide, 47)*

Yukarıdaki usûlden hareketle, konumuzla ilgili nassın tarihî arka planını aydınlatan olayı belirtmek yararlı olacaktır. Kaynaklara baktığımızda, konu ile ilgili birden fazla rivayet vardır: Ebu Hureyre'den gelen rivayette, Yahudilerden bir erkekle bir kadın zina suçu işlemişlerdi. Kendilerine verilecek cezanın daha hafif olmasını ümit ederek, cezanın Peygamberimiz (s.a.s.) tarafından tayin edilmesini istediler. Şayet Peygamber, Tevrat'taki recm cezasından daha hafif bir ceza takdir ederse kabul edecek; aksi takdirde yüz çevirecek-

---

[162] Fayda, Mustafa, *Gayr-ı Müslimler* s. 115.

lerdi. Bir başka rivayet ise, Berâ b. Âzib'den gelmektedir: Buna göre Peygamber Efendimiz (s.a.s.) yüzü dağlanmış ve celdelenmiş bir Yahudi ile karşılaşınca, Yahudilere yönelerek *"Zinanın kitabınızdaki cezası bu mudur?"* diye sordu. Onlar da *"Evet"* dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.s.) de Yahudilerden bir âlim çağırttı ve yemin verdirerek kendisine, zina suçunun Tevrat'ta yer alan hükmünü sordu. Yemin ettiği için doğruyu söylemek zorunda kalan Yahudi bilgin: *"Zina suçunun Tevrat'taki hükmü recmdir. Ancak bu suç, şereflilerimiz (üst tabakadakilerimiz) arasında yaygınlaşınca onları recm ile cezalandıramadık. Recmi sadece alt tabakadakilere uyguladık. Bu çifte standart da, aramızda huzursuzluğa ve kavgalara neden oldu. Bunun üzerine ortak bir ceza ölçüsü üzerinde anlaştık. Böylece recmi celde ve dağlamaya çevirdik"* dedi. Peygamber Efendimiz de: *"Ey Allah'ım! Onu (recm hükmünü) öldürdüklerinde senin hükmünü ilk ihya eden benim"* buyurdu ve recm ile hükmetti.[163]

Başka bir rivayete göre ise, âyetin nüzûl sebebi, her ikisi de Yahudi olan Kureyza oğulları ile Nadîr oğulları arasındaki diyet ihtilafı idi. Nadîr oğulları Kureyzalılara yarım diyet öderken, Kureyzalılar onlara tam diyet öderlerdi. İşte, öteden beri süregelen bu eşitsizlikten rahatsız olan Kureyza oğulları, bunu ortadan kaldırmak amacıyla, Peygamberimizin hakemliğine başvurdular. Bunun üzerine, canlar arasında eşitliği içeren, *"Ve biz onlara, orada* (Tevrat'ta) *cana can, göze göz, dişe diş.... yazdık..." (Mâide, 45)* âyetinin de içinde bulunduğu ayetler nazil oldu.[164]

Sonuç olarak:

---

163 el-Vâhidî, *a.g.e.*, s. 195-196; es-Suyutî, *Lübâbu'n- Nükûl fî Esbâbi'n- Nüzûl*, Beyrut 1990, s. 91-92; ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l- Beyân,* VI.cüz, s.248-249, Mâide sûresi 44. âyetin tefsiri..

164 et-Taberî, *Câmiu'l- Beyân,* VI.cüz, s.248-249.

Asrımızda, Batı Katolikliğinin, özellikle II. Vatikan Konsili'nden sonra başlattığı Dinlerarası Diyalog teşebbüsünü 15 asır önce İslâm'ın başlatmış olması düşündürücüdür. Asırlar boyunca İslâm'ın bayraktarlığını yapmış tüm İslâm devletleri ve özellikle Türk-İslâm devletleri, hep İslâm'ın temeldeki bu dinî toleransını, politikalarının hareket noktası yapmışlardır. Batıda tarih boyunca halklar, kralın dininde görülmek istenirken, Türk-İslâm dünyasında daima çokluk içinde birlikte yaşamak prensibi kabul edilmiştir. Bu dinî politikanın temelleri ise Kur'ân-ı Kerîm ve Allah Resûlü'nün yüce beyanları ile atılmıştır.[165]

İslâm toplumunda gayrimüslimler zimmet akdi sayesinde; -yukarıda misalleriyle zikrettiğimiz gibi- can ve mal güvenliği, inanç ve ibadet, ikamet ve seyahat, çalışma hürriyetine sahiptirler. Evrensel bir dinin bütün insanlığı kucaklaması, hoşgörülü olması, insanlara temel hak ve hürriyetlerini vermesi en tabii niteliğidir. İslâm bütün insanları bir olan Allah'a kulluğa, insana saygıya, başkalarının hakkına riayete davet etmekte, kul hakkından sakındırmakta; özellikle kitap ehlini kendi kitaplarındaki emirleri uygulamaya çağırmaktadır. İslâm'ın uyguladığı ve geliştirdiği bu tolerans iklimi, İslâm toplumlarında yaşayan azınlıkların kendi hür iradeleriyle Müslüman olmalarını sağlamıştır.

Yahudi kutsal kitabında "Komşunu kendin gibi seveceksin." (Levililer 19/18) ve "Komşunun hiç bir şeyine tamah etmeyeceksin." denilmekte (Çıkış 20/17), "Garibe, öksüze, yetime haksızlık edilmemesi gerektiği, suçsuz kanı dökülmemesi vurgulanmakta, bir insanı kurtaranın herkesi kur-

---

[165] Mehmet Aydın, "Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerine Bir bakış", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, s.81-93.

tarmış olacağı, birini öldürenin de bütün insanları öldürmüş olacağı” belirtilmektedir.

Kur’ân, İncil ehlinin, Allah'ın onda indirdiği ile hükmetmelerini istemektedir. İncil'de ise “Düşmanlarınızı sevin.”, “Hükmetmeyin ki hükm olunmayasınız.” denilmektedir.

Müslüman olarak, Yahudi ve Hıristiyanlardan, kendi kutsal kitaplarını hayata geçirmelerini dilemekteyiz. O takdirde yeryüzünde barış hâkim olacaktır.

Müslümanlar da kendi kutsal kitaplarını iyi anlarlarsa kendilerinin ve başkalarının en tabiî insan haklarına daha da saygılı olacaklardır. Zira Kur’ân'ın mesajı, kavga ve ayrılık değil, selamet ve barıştır.[166]

---

[166] Ö. Fâruk Harman, “İslâm ve Diğer Dinler”, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, s. 79-88.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TARİHİNDE

DİNLERARASI DİYALOG ÖRNEKLERİ

İSLÂM TARİHİNDE DİNLERARASI DİYALOG ÖRNEKLERİ

İslâm dünyasının öbür dinlere karşı müsamaha ve hoşgörüsünün temeline indiğimizde birinci unsur olarak din faktörünü görüyoruz. Yani Kur'ân'ı ve Resûlullah'ın uygulamalarını. Kur'ân, Ehl-i Kitaba öteki toplumlardan farklı bir muamele yapmış ve Ehl-i Kitabla ilgili münasebetlerin düzenlenmesi konusunda detaylı bilgiler vermiştir.

İbrâhimî üç dinin, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslâm'ın tecrübelerini göz önüne alırsak, hoşgörünün, diyaloğun ve bir arada yaşamanın dinî temellerinin hemen hemen her üç dinin kaynağında da mevcut olduğunu görürüz. Gerek Tevrat'ta, gerek İncil'de, gerekse Kur'ân-ı Kerim'de teorik olarak insanları sevme, barış içerisinde yaşama ve insanlara karşı hoşgörülü davranmayı öngören pek çok ahkâm ve pek çok ayet bulunmaktadır. Bunun tarihsel süreç içerisindeki gelişmesine baktığımızda -yani teoriden pratiğe intikal ettiğimiz zaman- bu noktada bu üç dinin aynı olumlu örnekleri sergilediklerini söylememiz mümkün değildir.

Aşağı yukarı 15 yüzyıllık tarihinde İslâm dünyası, kendinden olmayanlara, yani ötekilere karşı hoşgörülü davranmış ve onlara karşı engin bir müsamaha göstermiştir. Bu arada tarihsel süreç içerisinde (bazı) karanlık noktalar bulunması gayet tabiîdir. İslâm Dünyası, kendinden önceki her iki dinin devamı olduğunu iddia eden ve onların getirdikleri kutsal metni tashih etmek üzere geldiğini ifade eden Kur'ân'ın ve Resûlullah'ın getirmiş olduğu prensipler çerçe-

vesinde, gerçekten mümkün olabildiğince en güzel hoşgörü ve diyalog anlayışını sergilemiştir.

Bu çerçeve içerisinde özellikle Abbasîler Dönemi Bağdat'ında Hıristiyan cemaatler arasındaki ilişkiler ve Hıristiyanlara karşı Müslümanların tavrında gördüğümüz hoşgörülü yaklaşım, -o kadar ki, sarayın en üst makamlarına kadar ulaşıp diyaloğu kurabilen ve onlardan çeşitli imkânlar elde edebilecek duruma gelen özellikle Süryaniler ve Nesturiler için söz konusu olan- bir hoşgörü ortamının mevcut olduğunu görüyoruz. Keza aynı anlayışın ikinci bir örneğini Emevîler devri Endülüs'ünde görüyoruz ki, burada gerek Yahudi cemaati, gerekse *mu'arreb* diyebileceğimiz birtakım Araplaşma sürecini yaşayan yerli halkların devlet kademesinde gördükleri hoşgörüyü nezaretin en üst makamına çıkararak devleti yönetecek bir kuvvete ulaşacak safhaya varmasıyla görmekteyiz. Nihayet bunun en yakın ve en son örneği, Osmanlı toplumu ve pâyitahtı olan İstanbul'da tarihin uzun asırlarında devletin egemenliğini tam olarak sağlayabildiği, görevini tam olarak yapabildiği, toplumsal yapının canlı, dinamik ve yeterli olduğu en sıkıntılı dönemlerde bile, Batı'daki veya dünyanın başka yerlerindeki ortamlarla mukayese ettiğimiz zaman fevkalâde mükemmel bir örnek teşkil ettiğini görmekteyiz.

Genelde farklı inanç ve kültürler üzerinde hâkimiyet tesis eden devletlerin, diğer milletleri kültür ve medeniyet bakımından kendilerine tâbi kıldıkları, inanç ve değerlerini zorla değiştirmeye çalıştıkları tarihin sık sık kaydettiği bir olgudur. Hatta bazen bir dinin diğer bir dine bile hiç müsamaha göstermediği ve ona sadece zulüm penceresinden baktığı bilinir. Hıristiyanlık tarihinin başlangıcında putperest Romalıların Hıristiyanlara yaptığı zulümler, Sasânîlerin Ermenileri ateşe tapmaya zorlamaları, Yahûdî Himyer Krallığı'nın Hı-

ristiyanlara dinlerini değiştirmeleri için uyguladığı elîm baskılar zulüm tarihinin sadece birkaç sayfasıdır.

İslâmiyet tarih sahnesinde görülen bu zulüm perdelerini kapatmak için çaba göstermiştir. Öncelikle diğer din ya da kültürlerin hâkimiyet altına alınması durumunda, Müslümanların nasıl bir yol izleyecekleri temel prensiplerle ortaya konulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm tarafından ortaya konulan bu yeni durum, gayrimüslimlerin zimmî statüsünde İslâm hâkimiyetini benimsemelerini ve ödeyecekleri cüz'î bir vergi karşılığında hak ve hürriyetlerini sağlamayı temin etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in bununla gayrimüslimleri kendi kültürü içinde eritmeyi ya da onlara zulmetmeyi hedeflediğini söylemek mümkün değildir. Onların varlıklarını ve inançlarını garanti altına alan prensipler ve kendilerine sağlanan hürriyetler bunu açıkça göstermektedir.

Bunun yanı sıra İslâmiyet'in başka bir gayeyi hedeflediği de söylenmelidir. Şöyle ki, İslâmiyet fethettiği yerlerde insanları yok ederek ya da sürerek o topraklarda sadece kendi hâkimiyetini tesis etmeyi değil, bilakis olabildiğince fazla sayıda insanın İslâm gerçeğini tanımasını hedeflemiştir. Dolayısıyla ilk etapta İslâm gerçeğini reddeden gayrimüslimlere zamanla İslâmiyet'i daha iyi tanıyabilecekleri bir ortamın hazırlandığını ve hür iradeleri ile din seçiminin kendilerine bırakıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Zira Hz. Muhammed'in (s.a.s.) gayrimüslimlere yönelik uygulamaları bunu göstermektedir. O dönemde bir yandan zimmî statüsü yerleştirilmeye çalışılırken bir yandan da gayrimüslimlerden tebliğ faaliyetlerine engel olmamaları isteniyordu. Râşid halifelerin gerçekleştirdiği fetih hareketleriyle hâkimiyet altına alınan geniş coğrafyada, haklar ve hürriyetler konusunda dünya tarihinin en güzel örnekleri sunuldu ve kısa sürede

büyük kitleler İslâmiyet'i kabul etti. Kendi dininde kalmak isteyenlere ise asla baskı uygulanmadı.[167]

İslâm Tarihi'nin Asr-ı Saadet kesiti, gayrimüslimlerle ilişkilerin temellerinin atıldığı ve ana prensiplerin ortaya konduğu bir dönem olarak her zaman dikkatleri çekmektedir. Asr-ı Saâdet'in vahiy-sünnet çizgisinde şekillenen, zaman zaman kendi içinde değişebilen ve ana hatlarıyla belirleyici bazı nihaî hükümler içeren yönü, tarih çalışmalarında sebep-sonuç ilişkilerinin kurulması bakımından önem arz etmektedir. Asırlar içinde gayrimüslimlere yönelik farklı telakkilerin oluşması ve Kur'ân'dan bu anlayışlara delil bulma gayretleri, üzerinde tartışılması ve çözümlenmesi gereken, tarih sosyolojisinin en temel problemlerinden birisi olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu noktayı tartışmaya girmeksizin Asr-ı Saadet için şu temel çerçevenin ortaya konulması mümkündür:

İslâm'ın teşekkülü ve yayılışı aşamasında tedricî olarak gayrimüslimlerle ilgili farklı mahiyet ve üslûpta âyetler gelmiştir. Bu grubun içinde yer alan Hıristiyanlar ise, bir yandan Habeş hicretleri öncesinde Müslümanların kendilerine en yakın bulacakları bir dinî grup, öte yandan kendileriyle en güzel yöntemlerle mücadele edilmesi gereken bir cemaat olarak Müslümanların zihninde yerini almaktadır. Bu dönem için meseleye bir başka açıdan bakılacak olursa hem Müslümanların akidelerinin kontrol altına alınmaya çalışıldığı, hem de -ileride iç içe yaşamaları kaçınılmaz olan- farklı dinler ve inananlarla ilgili bilgilerin sunulduğu dikkatleri çekmektedir.

Son aşamada ise Ehl-i Kitaba İslâmiyet'in teklif edilmesi, kabul etmedikleri takdirde eğer İslâm topraklarında yaşamak istiyorlarsa Allah ve Resûlü'nün zimmetinde (garantisi altın-

---

[167] Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar,* İstanbul 1998, s.471-476.

da) varlıklarını sürdürebilecekleri şeklinde yeni bir oluşum karşımıza çıkmaktadır. Burada şu hususun altını çizmek gerekir ki, İslâm tarafından ne başlangıçta ne de sonraları diğer din mensupları düşman olarak görülmemiştir. Sadece geniş halk kitlelerinin İslâm'la tanışmaları hedeflenmiş, hu hususta zorlayıcı tavırlar söz konusu olmamıştır. Cizye âyetinin nüzulü ile gelişen (Hicrî 9. yıl, Tövbe Sûresi 29) yeni durum ve buna bağlı olarak Resûlullah'ın örneklendirdiği zimmet anlaşmalarının özüne bakıldığında her türlü hak ve hürriyetin sunulduğu sonsuz bir hoşgörü *ve* saygı ilkesi hemen dikkatleri çekmektedir. Bundan sonraki aşamada Müslümanların, Kur'ân'da çoğu zaman dinlerini tahrif etmeleri sebebiyle olumsuz tanımlamaları yapılan gayrimüslimlerle, yine Allah'ın bir emri olarak bir arada yaşama, onlara tahammül etme, hoşgörüyle muamele etme tecrübesini yaşayacakları bir süreç başlayacaktır. Şimdi bu tarihsel tecrübede karşımıza çıkan ana temaları ve bazı örnekleri ele almaya çalışalım:

1. Dört Halife Ve Sonrası Dönemde Dinlerarası Diyalog Ve İslâm Toplumu'nda Diğer Din Mensuplarına Gösterilen Hoşgörü Örnekleri

a. İnanç ve Fikirlerine Gösterilen Hoşgörü

İslâm'ın temel prensiplerine göre, "dinde baskı ve zorlama yoktur" ve Peygamber Efendimiz (s.a.s.) tarafından ortaya konulan ilk örneklerde bu temel prensip gayet net bir şekilde uygulanmıştır. Peygamberimizden sonra, Râşid halifeler döneminde kitap ehli zümreler ile gerçekleştirilen anlaşmaların tamamında, İslâm idaresini benimsemiş olan toplulukların hepsine de din özgürlüğü tanınmıştı. Bunun tarih boyunca prensip olarak benimsendiği ve genel hatlarıyla uy-

gulandığı söylenebilir, İslâm halifelerinin genel yaklaşımı, diğer dinlere saygı şeklinde tezahür etmiş ve zimmîlere hoşgörüyle bakılmıştır. Hıristiyanların dinlerini değiştirmeleri için uygulanan bir baskı, asimilâsyon ya da İslâmlaştırma politikası görülmemektedir. Müslümanlar tarafından asırlarca hâkimiyet altında bulundurulan coğrafyaların bugün dahi pek çok farklı din ve mezhep mensuplarını bünyesinde bulundurması, kanaatimizce bu iddianın doğruluğuna şahitlik etmektedir. On beş asır birlikte yaşanan ve geneli İslâm hâkimiyeti altında geçen bu uzun tarihsel sürece rağmen, bölgede Hıristiyan ve Yahudi nüfusunun mevcudiyeti ve hatta bazı bölgelerdeki kesafeti, "dinde zorlama yoktur." prensibinin bir tezahürüdür.

Gayrimüslimlerin kendi kültürlerini devam ettirdikleri okullar, İslâm idaresi altında da eğitimlerine devam etmişler ve buralardan başta patrikleri olmak üzere dinî teşkilatları için gerekli olan din adamlarını yetiştirmişlerdir. İncelediğimiz dönem içinde Hıristiyanlara karşı çıkarılan zorlayıcı emirnamelerin hiç birisinde onlara ait din okullarını denetim altına alıcı, kısıtlayıcı bir hükme rastlanmaz.

İslâmiyet'in gayrimüslimlere tanımış olduğu din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde onlar, ibadetlerini istedikleri gibi icra ediyorlar ve ibadet şekilleri ne olursa olsun kendilerine karışılmıyordu.

b. İbadetlerine ve Kutsal Değerlerine Gösterilen Hoşgörü

Allah Resûlünün vefatından kısa bir süre sonra başlayan fetih hareketleri sırasında şehirlerin büyük bir kısmı sulh yoluyla ele geçirildi. Cizye ödemeleri şart koşularak kendileriyle sulh imzalanan gayrimüslimlere, bir ahitname ile yüküm-

lülükleri ve hakları sunuldu. Bu dönemde gerçekleştirilen fetihlere bağlı olarak sunulan ahitnamelerde yer alan maddeler arasında fethedilen beldede mevcut bulunan kiliselerin yıkılmayacağına dair garantiler bulunuyordu.

Kudüs'ün fethi üzerine barış anlaşmasını imzalamak için bu şehre gelen Hz. Ömer, halka, her türlü teminâtı vermiştir. Patrik Sofranyus'un namazını büyük Kıyâme (Ba's) Kilisesi'nde kılması teklifi üzerine Hz. Ömer, ileride camiye çevrilir düşüncesiyle reddetmiştir.[168]

Halife el-Velîd b. Abdülmelik tarafından Dımeşk Mescidi'nin genişletilmesi gayesiyle yıkılan Yohanna Kilisesiyle ilgili hatalı bir uygulama, Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır. O, kiliseyi iade etmek üzere, -her ne kadar Hıristiyanlar buna rıza göstermemişlerse de- caminin yıkılması kararını vererek hukuka ve anlaşmalara riâyetin önemli bir örneğini sergilemiştir.

İslâm'dan önceki zamanlarda mevcut olan ve günümüze kadar korunan pek çok mabet bulunmaktadır. Miladî 3. asırda yapılmış olan Tur Dağı'ndaki Sina Manastırı (St. Catherina Manastırı) bugün de ziyaret edilen önemli bir mekândır. Hıristiyanlık tarihinde ilk mabetlerden olması hasebiyle manevi yeri yüksek olan bu Manastır, camiye çevrilmemiş, sadece bir hatıra olmak üzere küçük bir odası namaz kılınmak üzere seçilmiştir. Dışarıdan bakıldığı zaman küçük minaresi ve çan kulesiyle Tur Dağı'nın eteklerinde yer alan bu tablo, İslâm'ın farklı din mensuplarının mabetlerine bakış açısını ve gerçek diyalog anlayışını ispat etmek üzere zamanımıza kadar ayakta kalmayı başarmıştır. İslâm fetihleri sıra-

---

[168] Bkz. el-Akkâd, *el-Abkariyyâtül'l- İslâmiye*, Beyrut 1968, 427-428; Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Fârûku Ömer*, Kahire 1963-1964, 1, 258-260.

sında (bugünün Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır, Irak ve Anadolu coğrafyasında) mevcut olan bazı manastırların XXI. yüzyıla kadar ulaşabilme imkânını elde etmiş olması Müslümanların hoşgörülerinin ötesinde saygılarının ve himayelerinin bir ifadesidir.

Özet olarak şunları söyleyebiliriz: Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Hıristiyanlara mabetlerinin yıkılmayacağı garantisini verdi. Onun bu garanti dışında herhangi bir şartı ileri sürdüğüne dair ilk dönem kaynaklarında bilgi yoktur. Daha sonra fetihler neticesinde yapılan anlaşmalarda bazı yeni durumlar ortaya çıkmıştı. Bunlar fethedilen kentlerde bazı kiliselerin camiye tahvili ya da bazı kiliselere el konulması idi. Zira Müslüman fatihler ele geçirdikleri yerlerde ilk önce mabetlerini tesis etme cihetine gidiyorlardı. Mabetlerin tesisi Müslümanların o şehirdeki hâkimiyetlerini, onların dini kimliklerini ortaya koymalarını göstermesi bakımından önemliydi. Bunun için, şehirlerde duruma göre, bazen geçici olarak bazı kiliselerin Hıristiyanlarla paylaşıldığı da olmuştur.[169]

c. Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasında Ortaya Çıkan Dinî Tartışmalar Ve Gösterilen Hoşgörü

İslâmiyet, Ehl-i Kitap hakkındaki genel politikasını Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyet-i kerîmesinde ortaya koydu. Onun en güzel yorumcusu ve uygulayıcısı Peygamber Efendimiz (s.a.s.) de buna bir çerçeve kazandırdı. İslâmiyet, Allah tarafından gönderilmiş, lâkin zamanla tahrif edilmiş Hıristiyanlık ve Yahûdîliği, ne başlangıçta, ne de sonraları

---

[169] Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.118-119.

düşman olarak görmedi. Sadece onlara karşı belli bir siyaset izledi.

Ehl-i Kitap, öncelikle yanıldıkları noktalarda uyarıldı, ilâhî dinlerin özünde mevcut olan aynı inanca davet edildi. Onların ısrarlı yönelişleri ve kasıtlı düşmanlıklarına karşı Müslümanlar uyarıldı ve buna bir üslûp kazandırılarak onlarla en güzel yöntemlerle mücadele edilmesi, tebliğin ustaca yapılması gerektiği vurgulandı. (Ankebût 46) Bunun yanı sıra, İslâmiyet, her türlü düşünceye saygı duyulması, insanlara fikirlerin zorla kabul ettirilmemesi gibi prensipleri savunuyor ve bunu kendi toplumunun bir parçası saydığı zimmîler için de geçerli görüyordu.

Bu prensipler çerçevesinde bir başka inancın yönetiminde yaşamayı tercih etmiş olan gayrimüslimler, İslâmiyet'in sunduğu din ve vicdan hürriyetinden, olabildiğince istifade etmişlerdir. İslâm toplumunda yaşayan zimmîlere pek çok hususta -kıyafet, vergi, mabet vb. konularda- baskı uygulandığını iddia eden batılı ilim adamlarının hiç birisi, bir hayli ilginçtir ki, fikir hürriyeti açısından hiç bir hususa işaret etmemişlerdir. Dolayısıyla İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimler kendi inanç ve değerlerini savunma, tartışma gibi özgürlükleri rahatlıkla kullanmışlardır.

Asıl önemle zikredilmesi gereken yön, dinler arası inanç tartışmalarını açık bir şekilde başlatanın Kur'ân-ı Kerîm olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in sürekli olarak, Hıristiyanları -ve tabiî ki diğer din mensuplarını da- dinî tartışmalara davet edişi ve gerek ilk dönemlerde, gerekse daha sonraki dönemlerde, hatta Haçlı Seferleri sonrasında bile mevcut olan fikir hürriyeti göz önüne getirilirse İslâm hâkimiyetinde yaşayan farklı dinlere mensup kişilerin bir baskı altında kaldığını ve

tartışma ortamı bulamadıklarını söylemek mümkün olmayacaktır.[170]

Kur'ân-ı Kerîm'in diğer dinler hakkında verdiği bilgiler ile olgunlaşan Müslümanların fethedilen memleketlerde farklı din ve ekollerle özellikle Hıristiyanlar ile karşılaştıklarında zorlandıklarını söylemek mümkün değildir. Zimmîlerin de o toplumun bir parçası olduğu İslâm yönetiminde, başlangıçtan itibaren karşılıklı tartışmaların, sözlü tenkitlerin, kaleme alınan tenkit ya da savunma türü eserlerin mevcut olduğu tartışmasız bir gerçektir. Zaten, bu sözlü tartışmaların bile bir kısmı, zaman içinde nâkiller tarafından, hatta nadir olarak ta bizzat kendileri tarafından yazıya aktarılmıştır.[171]

Din ve vicdan hürriyeti bakımından hoşgörüden de öte saygı ikliminde Hıristiyanlar her zaman fikirlerini tartışabilmişler, dinlerini, inanç ve değerlerini savunma noktasında engellenmemişlerdir. Onlar tarafından bu hususlarda pek çok kitap ve risale kaleme alınmıştır.

Antakya Ya'kûbî Patriği Jean I'in İslâm ordusu komutanıyla, Mısır Ya'kûbî Patriği Benjamin'in Amr b. el-As ile, Nastûrî bir rahibin bir Müslüman'la yaptığı ve kaleme aldığı tartışmalar burada hemen hatırlanabilir. Emevîler döneminin önde gelen Hıristiyan teologlarından Yahya ed-Dımeşkî ve onun takipçisi Ebû Kurre, İslâm'ı eleştiren fikirler ileri sürmüşler ve hoşgörüyle karşılanmışlardır. Nastûrî patrik Tîmasâvûs'un Halife el-Mehdî ile yaptığı muhavereler, el-Me'mûn'un huzurunda yapılan farklı din ve mezhep mensupları tarafından gerçekleştirilen tartışmalar artık bugün bilin-

---

[170] Ignaz Goldziher, *Ehl-i Kitaba Karşı İslâm Polemiği*, (trcm.Cihat Tunç), AÜİİED, Ankara 1982, V,154.

[171] Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.261-263.

mektedir ve bu tartışmaların bir kısmını içeren risaleler günümüze kadar gelmiştir.

Ayrıca pek çok savunma ve reddiye türü eser de günümüze ulaşmıştır ki onlardan birisi *Tafnidü'l- Kur'ân (Kur'ân'a Reddiye)* adını taşımakta olup Hıristiyan Ebû Nuh el-Enbârî'ye aittir. Bu arada Hıristiyanların diğer din mensuplarıyla (özellikle Hıristiyan-Yahûdî) olduğu kadar kendi mezhepleri arasındaki tartışmaları da özgürce yaptıkları tarihi kayıtlarda görülmektedir.

Özellikle kültürün canlı olduğu Basra, Bağdat gibi büyük kentlerde farklı inanç ve fırkalardan pek çok kişinin bir araya geldiği ilmi toplantılar yapılırdı. Bunlardan birisi, Halife Ebû Cafer el-Mansûr zamanında Basra'da toplanan ve on kişiyi aşkın farklı din ve mezhep mensubunun katılımıyla gerçekleştirilen entelektüel bir meclisti.

d. Bürokraside Gösterilen Hoşgörü

Hıristiyanların (genel olarak gayrimüslimlerin), İslâm'ın ilk dönemlerinde kendilerine ihtiyaç duyulmasına rağmen istihdamlarının düşünülmemiş olduğu dikkatleri çekmektedir. Fakat, Emevî Devletinin, Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı Şam topraklarında iktidara gelmesinden itibaren, Hıristiyanların devlet kademelerinde geniş çerçevede istihdam edildikleri bilinmektedir. Özellikle geniş halk kitlelerinin desteğini görmüş Abbasî Devleti'nde de pek çok farklı grup yanında Hıristiyanlar da hoşgörü ile karşılanarak devlet kademelerinde çalıştırılmışlardır. Onlara gösterilen bu hoşgörüye tahammül edemeyen kesimler de olmuştur. Halkın yanlış duygulara sürüklenmesinin en önemli sebeplerinden birisi, kanaatimizce, hoşgörü eğitimi noktasında eksik kalışlarıdır. Halifelerin de bu hususta günlük siyasî çözümleri ter-

cih ettikleri akla gelmektedir. Bürokraside gayrimüslimlere yer verilmesi bir ihtiyacın sonucu olarak cereyan etmiş olsa bile bu aynı zamanda bir hoşgörünün sonucu da sayılır.

Abbasî bürokrasi hayatında vezirlik makamında dahi birçok Hıristiyan görevlendirilmiştir. Bilindiği üzere el-Mâverdî, vezirlik görevini tefvîd-tenfîz (karar-uygulama) şeklinde iki ana gruba ayırmakta ve tenfîz makamında gayrimüslimlerin istihdam edilebileceğini belirtmektedir. Ancak, asırlar içindeki uygulamada gayrimüslim vezirlerin tefvîd (karar) makamında bulundukları da olmuştur. Hıristiyan kökenli vezirler devlet kademelerinde zaten Abbâsîlerin iktidara gelişlerinden itibaren görevlendirilmekteydi. Bununla birlikte Halife el-Müttakî Billah ile Büveyhî hükümdarı Adudüddevle tarafından tefvîd makamında Hıristiyan bir vezir iş başına getirilmişti. el-Maverdî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan el-Müttakî Billah dönemi fakihlerinden el-Hırakî'nin bu konuda olumlu görüş sahibi olduğu da bilinmektedir. Bundan sonraki tarihlerde Müslümanların kurmuş olduğu pek çok devlette Hıristiyanların vezirlik makamında görevlendirilmesine devam edildiği dikkatleri çekmektedir.

İlk beş asırda kurulan devletlerin pek çok döneminde Hıristiyanlar; Köy Reisi (Mevâzît), Cehbez, Kâtip, Tabip, -her ne kadar cizye verdikleri için askerlik görevinden muaf tutulmuş sayılıyorlarsa da- İslâm ordusunda; asker, Divânü'l-Ceyş Başkanlığı, Kahramâne (özel vekil), Hâzinülfurûş, Zimâm, Sâhibü'ş- Şurta gibi görevlerde bulunmuşlardı. Bunlardan başka valilik, Nil Nehri'nin ölçüm memurluğu, ıktâ idareciliği ve hatta zekât memurluğu gibi görevler de zaman içerisinde kendilerine verilmiştir.

Özellikle birikimleri ve üstün kabiliyetleri sebebiyle tıpla ilgili hususlarda saray tabipliği ve hastanelerin oluşturul-

ması gibi önemli alanlarda ihtiyaçların karşılanması düşünülmüş ve kendilerine saygı duyulmuştur. Yine tercüme faaliyetlerinin temelleri onlar tarafından atılmıştır. Beytü'l-Hikme'nin belkemiğini onlar oluşturmuşlardır. Ancak bu noktada hoşgörü bir yana daha ziyade takdir ve saygı, imrenme duygularının hâkim olduğunu söylemek gerekecektir. Onların sosyal yaşantıları ise her zaman için hoşgörüyle ve saygıyla karşılanmıştır. Özellikle sarayda görev yapan tabiplerin kullandıkları içkiye karışılmamış, ailenin bir bireyi olarak kabul edilmiş, izinsiz halife ve yakınlarının odalarına girebilmişlerdir, ibadetlerini hem evlerinde hem de sarayda rahatlıkla yapabilmişlerdir. Cemaatleri adına kilise inşa müsâadesi talepleri de hoşgörüyle karşılanmıştır.

Emevî sarayında önemli bir yeri olan ve saray şairi olarak kendisine önem atfedilen Ahtal'ın saray toplantılarına özel kıyafetiyle, boynunda haçıyla katıldığı, hoş görülmek bir yana Arap muhaliflere karşı söylediği mısralarla baş tacı edildiği bilinen bir husustur. Abbasîler döneminde de pek çok Hıristiyan şair saraya gelerek eserlerini sunmuş ve mükâfat almıştır. Sanatın desteklenmesi fikri bir yana her kültürün ortaya koyduğu esere hoşgörü ve saygı ile yaklaşabilmek belki de ondan daha önemli sayılmalıdır.

e. Sosyal Hayatla ilgili Bazı Kesitler ve Hoşgörü:

İslâmî hoşgörünün belki de en çarpıcı örneklerinden birisi herhangi bir şekilde gayrimüslimlerin tecrit edilmek üzere belirlenmiş mahallelerde oturtulmamış olmasıdır. İlk dönem fatihlerinin ele geçirdikleri yerlerde çoğu zaman Hıristiyanlara ait evlere ve mahallelere yerleştikleri, Hıristiyanlar-

la Müslümanların asırlarca aynı kentleri paylaştıkları bilinmektedir.

Tarih boyunca pek çok devlet diğerlerini hâkimiyet altına aldığında, genelde onların kültürlerini, inanç ve değerlerini değiştirmeye çalışmıştır. Târih, İslâm'dan önce aynı menşee sahip din mensuplarının çoğu zaman birbirlerine zulmettiğini, diğer inanç sahiplerinin mabetlerini bile tahrip ettiğini kaydetmiştir. İslâmiyet'in, vurguladığı temel prensiplerle buna yol açabilecek kapıları kapattığı, hoşgörü ve saygıya dayalı olarak bir arada yaşayabilmenin mümkün olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir. Bunun en güzîde örnekleri bizzat Resûlullah ve Hulefâ-i Râşidîn tarafından sergilenmiştir. Daha sonraki tarihlerde de -üzerinde düşünülerek ibret alınması gereken bazı hatalar bir kenara bırakılacak olursa- Hıristiyanlarla bir arada yaşanan toplumsal örgünün, hoşgörü ve saygı ilkesine dayalı karşılıklı sevgi ve anlayışa yönelik bir birliktelikten oluştuğu söylenebilir. Bunun da ötesinde pek çok husus tabiî haklar olarak görülmüş ve saygıyla bunların yerine getirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bugün dahi tarihin kadîm sayfaları arasında kaldığı düşünülen bu yaklaşımlardan çıkarılabilecek sonuçlar bulunmaktadır. Yirmi birinci yüzyıla adım attığımız şu günlerde güzel örneklerin yaşatılmasına ve ziyadeleştirilerek sürdürülmesine daha fazla ihtiyacımız olduğunu düşünüyoruz.[172]

f. Gayrimüslimlerin Hukukî Statüleri:

Zimmet akdinin temelleri, cizye âyetine bağlı olarak, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) tarafından ortaya konan uygulamalara dayanır. Allah Resûlü, Kur'ân-ı Kerîm'in buyruğu

---

[172] Levent Öztürk, *İslâm Toplumu'nda Hıristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri (İlk Beş Asır)*, Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, 4/2001, s. 25-37.

üzere kendilerine savaş ya da cizye seçeneklerinin sunulması istenilen Ehl-i Kitap halklarına elçiler gönderdi ve kendileriyle anlaşmalar yaptı.

O'nun halefleri olan Hulefâ-i Râşidîn döneminde zimmî statüsü aynen uygulanmıştır. Kendileriyle anlaşma yapılmış olan kitap ehline zimmî statüsünün uygulanması dışında Hz. Ömer, kendi döneminde gerçekleştirilen fetihlere bağlı olarak, savaş yoluyla ele geçirilmiş olan bölge insanlarını esir statüsüne değil, zimmî statüsüne tâbi kılmış ve gayrimüslimlere büyük bir insaniyetperverlik göstermiştir. Dolasıyla da gerek anlaşma yoluyla gerekse savaş yoluyla ele geçirilmiş olan bu insanlar, zimmî statüsüne alınmışlardır.

Zimmî statüsünün özü, bir miktar vergi ödemek suretiyle İslâm hâkimiyetinin tanınmasına dayanır. Cizye ödeyerek İslâm topraklarında yaşamayı tercih eden zimmîler öncelikle hukukî bir statü kazanıyorlardı. Buna bağlı olarak can ve mal emniyeti, din ve vicdan hürriyeti, askerden muafiyet, gerekirse cizyenin iadesi, kendi hukuklarını uygulama imkânı ve devlet hazinesinden tahsisat gibi haklar elde ediyorlardı. Bunun karşılığında ise Müslümanlardan daha az vergi ödüyorlardı.

Arnold'un da haklı olarak zikrettiği üzere cizye, Hıristiyanları ezmek için değil onları korumak için alınan bir katılım payı idi.[173]

Bütün bunlar karşılığında zimmîlere kendilerini koruma garantisi veriliyordu. İlk fetih hareketleri sırasında Bizanslıların İslâm ordularını geri püskürtmek için bir saldırı düzenlemek istedikleri esnada korumayı yerine getiremeyecekleri-

---

173 Thomas W. Arnold, *The Preaching of Islam*, London 1913, s.60-61.

ni anlayan Müslümanlar, topladıkları vergileri geri iade etmişler ve bu davranış bölge halkında derin tesirler bırakmıştır.[174]

Hz. Ali'nin "zimmet akdi, malları mallarımız, kanları kanlarımız olsun diye akdedilir." şeklindeki sözleri İslâmiyet'e göre zimmîlerin statüsünü belirleyen önemli bir sözdür.[175]

İslâm hâkimiyetindeki zimmîlerin statülerini belirlemesi bakımından şu noktalara da değinmek yararlı olacaktır. Bilindiği üzere yaşlanan zimmîlere tahsîsatta bulunuluyor ve kendileri gözetiliyordu. Hz. Ömer'in, yaşlı bir zimmîye söylediği, "gençliğinde senden cizye alıp da, ihtiyarlığında seni terk etmek olmaz." sözleri pek meşhurdur.[176] Hz. Ömer'in cüzzamlı Câbiye Hıristiyanlarına zekât gelirlerinden pay ayırdığı ve kendilerine yardımcı olduğu da bilinmektedir.

Bu ve benzeri uygulamalardan dolayı Hanefîlerin genelde gayrimüslimleri dâr ehli (bir nevi anlaşmalı vatandaş) kabul ettikleri görülür.

g. Hukukî Problemler ve Zimmîlere Uygulanacak Ahkâm

Kur'ân-ı Kerîm'de, İslâm idaresinde yaşayan dinî toplulukların, hayatlarının bütün safhâlârında kendi dinî esaslarını tatbikte serbest oldukları, problemlerini İslâm mercilerine getirdikleri takdirde Müslümanların onların davalarına bakıp bakmama-hususunda muhayyer oldukları, şayet davalarına

---

174 Bkz. Ebu Yusuf, *Kitâbu'l- Harac*, s.139; Belazuri, *a.g.e.*, s.187.

175 Serahsî, *Şerhu Siyeri'l- Kebîr*, III,250.

176 İbn Kayyim, *Ahkâm*, I,38; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut 1957-1960, I,380.

bakma yolunu tercih ederlerse Allah'ın (onlara ya da Müslümanlara) indirdiği hükümlerle karar vermeleri gerektiği beyan edilmektedir.

h. Diğer Sosyal İlişkiler Ve Hıristiyanların Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Bilgiler

Evlilikler: Kurân-ı Kerim'e göre Ehl-i Kitap kadınlarıyla evlenmekte bir mahzur yoktur. Kurân-ı Kerîm tarafından sunulan bu müsaadenin temelinde, daha fazla sayıda insanın İslâmiyet'i tanımasına ve İslâm gerçeğini görmesine bir zemin hazırlama gayreti aranmalıdır. Sosyal hayatta genelde erkeğin sahip olduğu değerlerin aile ve çevre kültürüne tesirlerinin daha güçlü olduğu düşünülür. Bu bakımdan da Kur'ân'ın hedeflediği iyi bir Müslüman'ın çevresine güzel örnek olmasının İslâmlaşma sürecini hızlandıracağı hususu göz önüne getirilirse, bunun en güzel yolunun hayatı birlikte yaşamak olduğu görülecektir. Bu bakımdan da kitap ehli ile evlenilmesinde böyle bir hikmet arayışı ağır basmaktadır.

İlk fetihlerden itibaren onlarla gerçekleştirilen evlilikler dinî hoşgörünün belki de en orijinal yönü sayılmalıdır. Gayrimüslim-Müslüman münasebetlerinin temelinde yatan eğer insanî davranmak, birbirine iyi davranmak meselesi ise, dinimiz bu konuda zaafsız olduğu gibi çok fazla da müsamahakârdır. Çünkü biz Yahudi ve Hıristiyanlarla evlenip evimize bile alabiliyoruz. Zira bu durumda Müslüman erkek, karısının dinî uygulamalarına ve kültürüne saygı gösterecek, kendi inancıyla çatışan (meselâ şarap-ekmek ayini ve içki alışkanlığı, domuz eti yemesi, kilisede ibadet etmesi vb.) hususlara tahammül edecektir.

Alış verişler: Peygamberimiz (s.a.s.) yaşadığı toplumda bulunan zimmîlerle alışveriş yapmış, bunda bir beis olduğuna dair bir söz söylememiştir.

İslâm toplumunda, gayrimüslimlerle yapılan alış verişler, borç alıp vermeler gibi sosyal hayatın en canlı alanlarında hoşgörü ve saygının en berrak örnekleri yaşanmıştır. Ehl-i Kitap'tan borç alan pek çok Müslüman bulunmaktadır. Yahudi ve Hıristiyanların toplumda hem ticareti hem de bazı önemli sektörleri ellerinde bulundurmaları tahammülün bir ifadesidir ve onlardan bu hakkı geri alan bir örneğe şahit olunmamaktadır.

Gerek Emevîler döneminde gerekse Abbasîler zamanında özellikle büyük kentlerin ticaret hacimlerinin oldukça yüksek olduğu kabul edilmelidir. Buralarda yaşayan zimmîlerin bir kısmı çeşitli sanat ve ticaret işlerini yürütüyorlardı. Oldukça geniş ülke sınırları içinde her bölgenin kendisine has üretim alanları vardı ve bunların bir kısmı Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. O halde ticari ilişkilerin, belki de hayatın en devamlı ve en zorunlu ilişkisi olması hasebiyle diğer ilişkilerden daha iyi olduğu söylenebilir.

Kestiklerinin yenmesi: Sosyal hayatta, bir yandan birlikte yaşamanın ve yardımlaşma gereğinin tabiî bir gereği olarak, diğer yandan da toplumların kaynaşmalarını sağlamak için olsa gerektir ki, Kur'ân-ı Kerîm'de ehl-i kitabın kestiği hayvanların Müslümanlara helâl olduğu bildirilmiştir.[177] (Mâide, 5)

---

177 *Buhari*, Zebâih ve's-Sayd 22.

Genel çerçevede ilk dönem Müslümanları, ehl-i kitab'ın kestiği hayvanları rahatlıkla yemişlerdi. Onlar âyet-i kerîmeyi mutlak olarak anlamışlar ve şart arama, kayıtlamalara gitme ihtiyacını hissetmemişlerdi.[178]

İmam Muhammed'e göre de, Hıristiyanların yaptığı yiyecekleri -ekmek, peynir vb.- yemede bir mahzur yoktu.[179]

i. İç karışıklıklar Esnasında Gayrimüslimlerin Durumu

Genelde devletler, gerek kendi vatandaşlarının gerekse anlaşmalı olarak ülkelerinde bulundurdukları zimmîlerin ya da yabancıların hak ve hürriyetlerini, her zaman temin etmek, onları her türlü tehlikeden korumak vazifesini üstlenmişlerdir. Bununla birlikte, her devletin tarihinde istisnasız görülebilecek olan iç savaşlar, isyanlar ve tabiî afetler gibi kaçınılmaz bazı hâdiseler, bu temel prensibin her zaman aynı şekilde işlemesini güçleştirmiş ve hatta pek çok zaman tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu karışıklık dönemlerinde zimmîlerin karşılaştıkları zorluklar ve haksızlıklar bir açıdan devletin güç ve otoritesiyle, diğer açıdan da halkın kazandığı sosyal değerlerle ters orantılı bir şekilde mülahaza edilmelidir. Öte yandan, böyle durumlarda anlaşmalı vatandaşlar bir yana, bizzat o ülke insanlarının dahi önemli ölçülerde zarar gördükleri bilinen bir husustur.

İslâmiyet'e göre hem kendi vatandaşlarının hem de zimmîlerin hak ve hürriyetlerini temin etme hususu, oldukça önemli görülmüş ve bununla ilgili düzenlemelerin pek çoğu bizzat Kur'ân-ı Kerim tarafından öngörülmüştür. Râşid halifeler tarafından, dinî bir vecibe olarak telakkî edilen bu hu-

---

178 İbn Kayyim, *Ahkâm*, 251-252.

179 Serahsî, *Şerhu Siyeri'l- Kebir*, I,146,148.

sus, adaletin yerine getirilmesinin yanı sıra, sağlıklı bir toplumun oluşmasını sağlayan bir unsur olmuştur.

Râşid halifelerin gerçekleştirdikleri fetihler sonrasında Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında ortaya çıkan iç savaş sırasında halifeliğin tabiî üyeleri olan Müslümanlar pek çok zarar gördükleri halde, zimmîlerin bu dönemde herhangi bir haksızlıkla karşılaştıklarına dair gerek Yahudi ve Hıristiyan yazarların kayıtlarında, gerekse İslâm tarihi kaynaklarında bir bilgiye rastlanmaz. Bunda devletin gücünün hâlâ hissedilmesi bir yana, iç düzenin sarsıldığı dönemlerde fırsatlardan istifade ederek korumasız kimselere tasallut etmemeyi kendisine şiar edinmiş bir toplumun mevcudiyetini göz ardı etmemek gerekecektir.[180]

j. Düşman ülke baskınları ve Hıristiyanlar

İslâm Hukuku'na göre, zimmet akdi verilerek İslâm topraklarında yaşamalarına müsaade edilen gayrimüslimler, Dârü'l- İslâm ehlinden kabul ediliyordu. Kendilerine verilen zimmet, onlara yapılacak olan herhangi bir zulüm ve haksızlığı engellemeyi garanti ediyor, mallarını ve canlarını korumayı taahhüt altına alıyordu. İslâm topraklarında yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimler, kendilerine gelebilecek zararlara karşı eşit koruma haklarına sahipti.[181] Tövbe sûresinin 60. âyetinde geçen zekât verilecek zümreler arasında yer alan "er-rikâb" "boyunduruktan kurtarılacak olanlar" teriminin kapsamına, harpte düşman eline düşen Müslim-gayrimüslim vatandaşların da alınması ve kurtuluş fidyelerinin devlet ta-

---

[180] Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.308-309.

[181] Serahsi, *Siyer*, I,209.

rafından sarfa mecbur giderler arasında gösterilmesi, bu hassasiyetin anlaşılabilmesi için oldukça calibi dikkattir.[182]

İslâm Hukukunun önde gelen simalarından İmâm Muhammed'in aşağıya özet olarak aldığımız fikirleri, gayrimüslimlere sunulan teminatın yerine getirilmesine ilişkin İslâm'ın temel görüşlerini en güzel şekilde sunar: "Harbîler, İslâm topraklarına girerek zimmîlerin ailelerini, çocuklarını, mallarını alıp götürseler, güçleri yeten bir grubun, İslâm toprakları sınırları içinde onları takip etmesi gerekir. Harb ehli, kendi topraklarına girseler, eğer götürdükleri insan unsuru ise, takip etmeleri güzel olur. Güçleri yetmediği takdirde dönmelerinde ise bir mahzur yoktur. Eğer götürülenler mal cinsinden şeyler ise, İslâm toprakları dışında onları takip edip etmemekte muhayyerdirler. Ancak takip etmeleri ise güzel bir davranış olur."[183]

2. Osmanlı Döneminde, Din Mensupları Arası Diyalog Ve Diğer Din Mensuplarına Gösterilen Hoşgörü Örnekleri

Osmanlı Devleti, kendinden önceki İslâm ve Türk-İslâm devletleri gibi, Müslüman olmayanlara karşı iyi niyetli, müsamahalı davranmış; dinî değerlerine saygılı olmuştur. Devlet-i Âliye'nin bu şekilde davranmasının sebeplerinden biri "insanî duygular" olmakla beraber, asıl sebep "dinî"dir. Zira milletçe mensubu bulundukları "İslâm Dini", kendi dışındaki diğer dinlere en çok tolerans ve serbestlik tanıyan; o dinlerin mensuplarının inançlarına, ibâdetlerine, her türlü haklarına saygı gösterilmesini, adaletli davranılmasını emreden bir dindir. Osmanlı'nın kurduğu bu sistem, hiçbir zaman bir hükümdarın, bir vezirin veyahut da yüksek bir memurun gelip

---

182 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II,692.

183 Serahsi, *Siyer,* I,207-209.

geçici bir iyi niyetinden çıkmamıştı. Bu sistem, kaynakları İslâm dininde bulunan diğer dinleri eşit görmeye ve onları semavî din kabul etmeye dayanan bir sistemdir. Osmanlı Devleti gayrimüslimler gibi Müslümanların da temel hak ve hürriyetlerini zaten temelden Allah'ın bir ihsanı olduğunu kabul etmekte, yoksa Batı hukukundaki gelişmede olduğu gibi kralın veya idarecilerin ihsanı olarak görmemektedir. Avrupa'da, 17. yy.'da bir felsefî sistem olarak beliren "lâiklik" prensibi ve onun sonucu olan "din ve vicdan hürriyeti", İslâm âleminde çok daha önce, bir uygulama sahası bulabilmiştir.

İslâmiyet, dünyayı 'dâru'l- harb' ve 'dâru'l- İslâm' olarak ikiye ayırmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde hâkim olan genel düşünce, 'dâru's- sulh' düşüncesidir. Dâru's- sulh ise, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan kimselerin haklarının garanti edilmesi ve onların diğer vatandaşlar gibi o ülkenin bir parçası sayılması neticesini doğurur. Yani dâru's- sulh kavramının Osmanlı'da çok köklü bulunması, Müslüman olsun olmasın herkesin aynı idare altında yıllarca barış ve huzur içinde yaşamasını sağlayabilmiştir.

İslâm'ın, "adalet" konusunda koyduğu prensipler ise, gerçekten çok dikkate değer bir durumdadır. Allah Resûlü (s.a.s.) zamanından beri (Dört Halîfe de dahil), hükümdarlar "Meşrutî" bir devlet başkanıdırlar ve devletin sıradan bir uyruğu gibi, memleketin kanunlarına tâbidirler. Peygamber Efendimiz tarafından ihdas edilen gelenek, İslâm devlet başkanının "kanun üstü" olmamasını garanti eder. Tarih, o zamandan itibaren en hakir tebaa, hatta bir gayrimüslim'in, hükümdarı mahkemeye verebildiğini göstermektedir.[184] (Fâtih-

---

[184] Hamîdullah, *el-Vesâik*, s.83.

'in, bir Hıristiyan Rum tarafından dâva edilip, mahkûm olması tarihî gerçeği, pek çok örnekten sadece bir tanesidir.)

Kur'ân, Hadîs ve bütün zamanların örnekleri, Müslüman olmayanların kendi hukuk (kanûn)larına sahip olmalarını, Müslüman otoritelerin müdâhaleleri olmadan ister dinî, ister içtimaî (sosyal) hususlarda kendi hâkimleri tarafından, kendi mahkemelerinde yargılanmalarını ister[185]. (ilerde görüleceği gibi- Fâtih, patrikhaneye mahkeme kurma yetkisi vermiş; hükümet, bu mahkemenin kararlarını uygulamaya kendini mecbur saymıştır).

Osmanlı Devleti'nin, devlet yapısı içinde gayrimüslimlere tanınan haklar, daima İslâm'ın genel din politikası içindeki tutumu istikametinde olmuştur. Bu politikada, İslâm dışı unsurlara Peygamberimiz (s.a.s.) döneminden başlayarak, insan hakları açısından gerekli hakların verildiği görülmektedir. Bu hakların başında, din ve vicdan hürriyeti, nesli koruma hürriyeti, canı koruma hürriyeti, malı koruma hürriyeti ve aklı koruma hürriyeti gelmektedir. İslâmî otoriteler, tarih boyunca fetih hareketlerinde bu hakları daima göz önünde bulundurmuşlardır. Böylece bu ince ve nazik politikanın İslâm peygamberinden itibaren, dört halife, Emevîler Abbasiler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devletinde aynen uygulandığını görüyoruz.

a. Osmanlı Öncesi Türklerde Hoşgörü ve Diyalog Örnekleri

Türkler, kendi toplumları içerisinde yaşayan diğer toplumlara karşı dâima hoşgörülü davranmışlar, onların din ve

---

185 Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 66-72.

âdetlerine dokunmamışlar, işlerini tam bir güvenlik içinde yapmaları için onları serbest bırakmışlardır.

Selçuklu idaresi, çeşitli dinden olan toplumların din işleriyle ilgili konularda özel bir hürriyete sahip olmaları esasını kabul etmişti.

Ermeni ve Gürcü kaynakları, "Melikşâh'ın kalbinin, bütün Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, geçtiği memleket halkları için baba gibi davrandığını ve bu sebeple de birçok ülkelerin, kendi istekleriyle onun idaresine girdiklerini" yazar.[186]

Kaynaklar Melikşâh'ı, insanların en seçkini olarak gösterir ve Hıristiyanlara karşı adalet, iyilik ve yüksek özelliklerini belirtir. Bu seçkin şahsiyeti ve tesiriyledir ki, ölümünde yasına Müslümanlar gibi, Hıristiyanların da katıldığını kaydeder.

Türk hükümdarları, Hıristiyan mukaddesatına saygı gösterilmesini, kendi vazifeleri icâbı olarak biliyorlardı. O kadar ki, Emir Karaca'nın 1182'de, "haç"a tecâvüz ettiği için, Ahlat Şâh'ı tarafından idam edildiği rivayet edilir. Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dinî anlayış ve hoşgörü o dereceye varmıştır ki, Düveyn şehrinde cami ve kiliseler, "hilâl" ve "haç" yan yana bulunuyor; Müslüman hükümdarları, Ermeni ve Gürcü prensesleriyle evleniyorlardı.

1071'den sonra Anadolu'da yaşamaya başlayan Selçuklu Türkleri, dinî hoşgörünün yanı sıra Hıristiyanların mal, can emniyetlerini de azamî derece korumaya dikkat etmekteydiler. Mesela 12. yüzyılda Erzurum, Erzincan gibi Anadolu şehirlerini ticaret maksadıyla dolaşan Latin tüccarların ibadet-

---

[186] Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İst. 1979, I,288-289.

leri için bile buralarda özel kiliseler yapılmıştı. Hatta Selçuklu sultanlarının birçoğu kiliseleri, manastırları ziyaret edip rahiplere bağışlarda bulunurken, bazıları da manastırlardan vergileri kaldırmıştı.

Bu müsâmahacılık, Türk Devletleri'nde, İslâm'ı kabullerinden önce de vardır. Fetih seferlerine çıkan komutanlara olduğu gibi, eyâletleri idare eden valilere de verilen eski tâlîmâtnâme'lerde, inkıyat etmiş kitap ehli'ne, serbestçe ibâdet edebilme izniyle birlikte, kendilerine insanî muamelede bulunulması emrediliyordu.[187]

b. Osmanlılarda Hoşgörü ve Diyalog Örnekleri

600 yıl dünya siyasetine yön vermiş olan Osmanlı Devleti, bugün hemen her ülkenin yakından ilgisini çekmekte ve özellikle çokuluslu devletlerin bir tecrübe kaynağı olarak gördükleri ibret alıcı bir hüviyet taşımaktadır. Onun bu kadar ilgi çekmesi, sadece Avrupa, Asya ve Afrika'da sahip olduğu geniş stratejik topraklar değil, aynı zamanda Doğu Roma gibi bir devletin varisi olarak yönetiminde çok farklı milletleri ve dinleri bir araya getirmesidir. Zira Osmanlı Avrupa'sında ve Anadolu'da o günün Batılı devletlerini gerek etnik, gerekse dinî açıdan yakından ilgilendiren önemli bir nüfus bulunmaktaydı. Aslında Osmanlı Devleti'nin 624 yıllık bir ömre sahip olmasında Türk ve Müslüman olmayan bu nüfusun önemli bir yeri vardır. Gerçekten de Osmanlıların kendi dinlerinden olmayan pek de azımsanamayacak bu topluluklara uyguladıkları hukuk ve hoşgörülü yönetim, Rumeli topraklarında Osmanlıların beklendiğinden daha fazla yayılmalarına ve kalmalarına zemin hazırlamıştır. Nitekim İspanya'da baskı altında kalan Yahudilerin Osmanlı topraklarına getirilerek

[187] I. Goldziher, *İslâm Ansiklopedisi,* "Ehlü'l- Kitâb" md.

koruma altına alınması ve yerleştirilmesi, ülkedeki gayrimüslimlere hoşgörünün ve güçlü bir devlete tâbi olmanın avantajını göstermiş ve devlete bağlılıklarını artırmıştır.[188]

1. Din, inanç ve düşünce alanında tanınan hak ve hürriyetler

Kur'ân'ın ifadesiyle İslâm, hiç kimsenin zor ve güç kullanılarak dine girmesine müsaade etmez. O, herkesi inanç ve buna bağlı olan hareketlerinde serbest bırakır. İslâm'dan aldıkları anlayış sebebiyledir ki Osmanlılar, idarelerinde bulundurdukları gayrimüslim unsurların din ve vicdan hürriyetlerine müdahalede bulunmadılar.

Bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlılarda da başka dinden olanlara karşı hoşgörü sahibi ve onların hareketlerini müsamaha ile karşılamak, devlet politikasının en önemli özelliği idi. Bu politikaya devletin kuruluşundan itibaren riâyet ediliyordu.

Osmanlıların dinî müsamahası o kadar geniştir ki, başka ülkelerden kendi memleketlerine gelen gayrimüslim din adamlarına bile her türlü kolaylığı göstermekten çekinmiyorlardı.

Osmanlı Padişahları, Kudüs patriklerine ve Tûr-i Sînâ piskoposlarına verdikleri fermanlarla Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.), Hz. Ömer ve Salâhaddin Eyyûbî zamanlarında tâyin edilen durumu aynen kabul ettiklerini açıkça belirtmişlerdir.

---

[188] Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Vakıf ve Dinî Teşekküllerin Statüsü", *Osmanlı'da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s. 127-129.

Osmanlı Devleti, hiç bir zaman İslâmlaştırma politikası da takip etmemiştir. Eğer takip etmiş olsaydı, Balkan'ları bütünüyle İslâmlaştırmak mümkündü. Tam aksine, Hıristiyan tebaa'yı sadece dinde değil, dil vb. diğer kültür unsurlarında da serbest bırakmış ve onlar, yüzyıllar süren Türk hâkimiyetine rağmen bu sayede birer millet olarak devam etmişler, hatta bu durumlarıyla Devlet'in parçalanmasında büyük çapta müessir olmuşlardır.

Konuyu daha fazla uzatmadan şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar Müslüman olmayan tebaasının inanç ve bunun gerektirdiği hak ve hürriyetlerine herhangi bir kısıtlama getirmediği gibi, onların, bu haklarını daha rahat bir şekilde kullanmalarına zemin hazırlıyordu.

2. Ekonomik ve Sosyal Hak ve Hürriyetler

Osmanlı idaresi, vatandaşı bulunan gayrimüslimlerin sadece din, gelenek, örf ve eğitim gibi konulara hasredilen hürriyetlerini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onların, ekonomik bakımdan da refah düzeyi yüksek bir yaşantıya sahip olmalarını hedeflemişti. Hatta bu sebepledir ki, Hıristiyanlar çalışmıyor ve alış veriş yapmıyorlar diye Pazar gününe tesadüf eden semt pazarının gününü, başka bir gün ile değiştirmek suretiyle onların mağdur olmalarını önlemeye çalışıyordu.[189]

3. Hukukî Hak ve Hürriyetler

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler de, evlilik akdi, boşanma, çeyiz, mehir, nafaka gibi bugün için özel hukuka dâ-

---

[189] Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu,* İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.110-113.

hil konuların[190] dinî alan kapsamında olması hasebiyle, bu konularda tamamen özerk idiler. Bu alana ilişkin davalarına kendi cemaat mahkemeleri bakardı. Ancak bu konudaki sorunları da, isterlerse, İslâmî mahkemelere götürebilirlerdi. Aynı dinî topluluğa bağlı kişiler, patrik ya da hahambaşı tarafından kurulan cemaat mahkemelerinde yargılanırlardı. Ayrı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar ise, ilgili cemaat başkanları tarafından hakemlik yoluyla çözülemezse şeriat mahkemelerine getirilirdi. Ancak, şer'iyye sicillerinden, zimmîlerin özel hukuka ilişkin davalarını ve noterlik işlerini tercihen kadı önüne getirdiklerini görüyoruz. Dinî şefler veya cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümler, onlar adına devlet tarafından infaz ve icra olunurdu.[191]

4. Osmanlı Milletler Sistemi

Osmanlı Milletler Sistemi ile zirvesini yaşayan bu tür yapılarda, sivil hayatın düzenlenmesi doğrudan dinî cemaatlerin inisiyatifine terk edilmişti. Müslümanların yanı sıra, Ermeniler, Yahudiler ve Ortodoks Rumlar, kendi kültür ve özel hukuklarında tamamen muhtar milletler olarak yaşadılar. Devlet, onların sosyo-ekonomik, kültür, din, ibadet, eğitim-öğretim sistemlerine ve geleneklerine müdahale etmiyordu. İslâm'ın koruduğu bu çoğulcu sivil hayata karşılık, siyasî iktidarın idarî ve bürokratik ilişkilerini de örfî hukuk düzenliyordu. Modern devlet proje ve uygulamasıyla karşılaştırıldığında, Osmanlı toplum yapısının çok daha sivil ve hukukî bir çoğulculuğa dayandığında kuşku yoktur.[192]

---

[190] Fındıkoğlu, Fahri, *Hukuk Sosyolojisi*, İÜY, İst., 1958, III/55.

[191] Bkz. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, *Şer'iyye Sicilleri*, İst., 1989, II/56-57; Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTKY, Ank., 1989, s. 23-24.

[192] Bulaç, Ali, *İslâm ve Fanatizm*, İst., 1993, s. 86-88.

5. Diğer Misaller

Çok uzun bir süre ayakta kalan Osmanlı Devleti'nin, sınırları dâhilinde bulunan Gayrimüslimlerle olan münâsebetleri, onlara karşı davranışları hakkında çok geniş bilgi sunmak mümkündür; ancak, konunun hacmini fazla arttırmamak için, bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

- Devletin kurucusu Osman Bey, uygulamalarında ve verdiği kararlarda, Hıristiyanların dînî haklarına dokunmamıştı.

- İlk Osmanlı hükümdarları zamanında çeşitli memuriyet sahiplerinin, hatta bazı komutanların Hıristiyan oldukları düşünülecek olursa, hakan ve idarecilerin, onlara ayrıca ne gibi izinler ve siyâsî haklar vermiş oldukları hususunda bir fikir elde etmiş oluruz.

- Fâtih Sultan Mehmed, 29 Mayıs 1453'de İstanbul'a girip, Ayasofya'ya kadar geldi. Âyîn yapmakta olan halk, korkudan dehşete kapılarak birbirlerine sarıldılar. Onlar, her şeylerini yitirecek ve yok edileceklerini sanıyorlardı. Fâtih, rahip'e, "evlerine dönmelerini; herkesin can, mal ve namusunun emniyet altına alındığını; iş ve sanatlarına devam etmelerini" söylemesini emretti. Şehrin düzenini temin etti ve halkın, Türklerle beraber kendi âdet, anane ve dinlerine göre serbestçe yaşayabileceklerini ilân etti.

- Fâtih, Ortodoks Rumlarını yeniden teşkilâtlandırdı ve patriklik makamıyla ilgilendi. Boş olduğunu öğrenince, kendi örf ve âdetlerine göre yeni bir patrik seçmelerini emretmiştir. Bunun üzerine toplanan kilise başkanları, ruhban ve halk, Georgios (Kortesios) Skolarios'u "Gennadios" adıy-

la, ittifakla patrik seçtiler. Böylece Gennadios, Türk hâkimiyeti altında ilk İstanbul Patriği oldu.

- 2. Mehmed, seçimden sonra Patriği yemeğe davet etmiş, kendisine özel bir saygı ve resmen iltifat edilmek üzere yaşlı vezirlerini karşılamaya göndermiştir. Kendisi de yerinden kalkarak on adım ilerleyip Patriğin elinden tutmuş ve yanına oturtmuştur. Onunla uzun sohbetten sonra, ruhanî hükümet ve mezhep işlerinde ona haklar takdim etmiştir. “Millet Başı” unvanını da vererek onu, bütün dindaşlarının meseleleri üzerinde yetkili kılmıştır. Sonra da hürmetkâr bir şekilde sarayın kapısına kadar uğurlamış; kendisi, beyaz bir ata bindirilmiş, Patrikhâne'ye kadar bir hükümdar gibi uğurlamak üzere bütün saray erkânı ve Devlet Ümerâsına emir vermiştir.

Fâtih, Patriğe bir de ferman (berât) verdi. Bu “berât'a göre Patrik ve büyük papazları rahatsız edilmeyecek; genel hizmetler (vergi vb.)'den muaf tutulacaktır. Ayrıca kiliseleri de ellerinde kalacak yani camie çevrilmeyerek, dînî âyinleri serbest olacaktır. Nikâh ve cenaze işleri, törenleri, eskisi gibi yapılacaktır. Patrik, vezîr ile aynı derecede tutuluyordu. Kendisine, bir de “muhafız birliği” verilmişti.

“Din imtiyazları” denebilecek olan bu haklara, Fâtih'ten sonraki padişahlar zamanında da birtakım yenileri eklenmekle beraber, genellikle eskileri teyit edilmiş ve netleştirilmiştir.

- Kanunî Sultan Süleyman, Fransa Kralı F. François'nun, Kudüs’teki bir kilisenin camiye çevrilmesi sebebiyle yazdığı

rica mektubuna gönderdiği cevapta, önceki imtiyazların devam edeceği belirtilmiştir.[193]

- Osmanlı Ülkesinde din hürriyeti, en geniş bir şekilde tanınmıştır ki, bu duruma tanık olan, Kânûnî'nin çağdaşı, Protestanlığın kurucusu *Luther* bile, *"Türkler gelip de Almanya'da âdilâne idarelerini acaba kuramazlar mı?"* diyerek düşüncesini ve beslediği ümîdi belirtmiştir.[194]

- Ayrıca, Avrupa devletlerindeki azınlıkların zor bir hayat sürdüklerini gören Volter (Voltaire) de, Türkiye'deki azınlıklar hakkında şunları yazmak zorunda kalmıştır: *"Küçük dünyâmızdan çıkalım ve kıtanın kalan kısmını inceleyelim; Türkler, çeşitli dinlere mensup yirmi milleti huzur içinde yaşatıyorlar. İstanbul'da iki yüz bin Rum güven içindedir. Türk tarihçileri, bu milletlerin hiçbirinin isyanından söz etmiyor. Demek oluyor ki, Osmanlı İdaresi, gayrimüslim unsurlara tam bir hürriyet ve adalet sağlamıştır."*[195]

- Devlet'in sağladığı tam hürriyet ve uyguladığı adalet sebebiyle gayrimüslimlerin ruhanîleri ve bizzat kendileri Devlet'e şükranlarını sunmuşlardır. Meselâ, "Patrik-i İstanbul-ı Rûm ve Âsitâne'de mukîm Cemâat Metropolidân" imza ve mührünü taşıyan belge, bunlardan bir tanesidir.

Verilen örnekler ve insaflı Batılıların ifadelerinden, İslâm devletlerinin İslâm'ın buyruğu istikametinde, Müslüman olmayanlara karşı nasıl âlicenap, âdil ve müsamahalı davrandıkları açıkça görülmektedir.

---

[193] Süreyya Şahin, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, İst. 1980, s. 48.

[194] Tarih. III, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Yeni ve Yakın Zamanlarda Türk Tarihi, İst. 1931, s. 52.

[195] E. A. Murat, *Millî Işık*. Sy. l, s. 31.

- İspanya Kralı Ferdinant'ın, Yahudileri yok etmek istemesi üzerine Sultan II. Bâyezid, onu kınamış ve bir "kanun" çıkararak onları Türkiye'ye getirip kurtarmıştır.[196]

- Fatih'in 1463'te papazlar için gönderdiği fermandan bir cümle:

"Ben *ki Sultan Mehmed Han'ım. Cümle avam ve havassa malûm ola ki, bana gelen Bosna ruhbanlarına mezid-i inayetim meydana gelip buyurdum ki, mezburlarına ve kiliselerine kimesne mani ve müzahim olmaya, ihtiyatsız memleketlerinde duralar."* Yani ben bir Müslüman ülkedeyim. Acaba komşum benim karşıma çıkıp da "Ne arıyorsun bre gavur burada der mi?" Hayır, nitekim böyle diyen bir Mehmed Efendi, hanımı ve çocukları Beşiktaş İshak Paşa mahallesinden Avcılar karyesine sürgün edilmiştir. "Ve *kaçıp gidenler dahi emn u emânda olalar, gelüp bizim hassa memleketimizde korkusuz sakin olup kiliselerinde mütemekkin olarak yüce hazretimden, vezirlerimden, kullarımdan, reayamdan, cemi memleketim halkından kimesne, mezburlara dahl ve taarruz edip incitmeyeler. Canlarına, mallarına, kiliselerine dahi yabandan hassa memleketimize âdem gelürler ise yemin-i muhallasa ederim ki, yeri göğü yaradan perverdigâr hakkı içun, mushaf hakkı içun, ulu Peygamberimiz hakkı içun, 124 bin peygamberler hakkı içun, kuşandığım kılıç hakkı içun bu yazılanlara hiçbir ferd muhalefet etmeye.."*

- Osmanlı Devletinin din hürriyeti konusunda gösterdiği önemli bir müsamaha misali: Sırp kralı Brankoviç'in Macar İmparatoru'na yazdığı "Osmanlı bizi güneyden, siz de ku-

---

[196] M. Süreyya Şahin, "Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarla Münasebetleri", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İSAV, İst., 1993, s.111-120.

zeyden sıkıştırıyorsunuz. Biz Hıristiyan olan sizlere itaat etmek istiyoruz. Acaba Ortodoks kiliseler konusunda nasıl bir muamelede bulunacaksınız?” sorusuna verilen cevap çok enteresandır: “Bütün Ortodoks Kiliseleri yıkılacak, yerine yeni kiliseler inşa edilecektir.” Bunun üzerine aynı heyet Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmiştir. Fatih'in cevabı şudur: “Herkes kendi Hâlikına, kendi mabedinde ibadet etmeye devam edecektir.” Eğer bugün Kumkapı'da, özellikle Cumartesi ve Pazar günleri çan sesleri duyulurken, ikindi namazında Allahuekber sesleri yükseliyorsa, eğer Mihrimah Sultan Camii’nin hemen yanında kilise inşasına müsaade edilmişse, bu ruhun önemli bir tezahürüdür. Daha da enteresanını, yine Halil İnalcık’ın neşrettiği Arnavutluk Defteri gösteriyor. Osmanlı Devleti yeni fethettiği Rumeli'de Hıristiyan veya Yahudi vasıflı insanları en yüksek makamlara getirmekte hiçbir beis görmüyor. Gayrimüslimlere, Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık, valilik, sancakbeylik, belli yerlerde kadılık ve devlet başkanlığı dışında bütün görevler verilmiştir.[197]

d. 18. Yüzyılda Osmanlı Dinî Hoşgörüsünün Konya’daki Gayrimüslimlere Yansıması

Şer’iye sicillerinin ve cizye defterlerinin bildirdiğine göre sadece Konya'nın merkezinde 2500 ile 3000 arasında gayrimüslim unsur yaşamaktadır. Bu gayrimüslim unsurlar, İslâm’ın insan haklarına karşı gösterdiği saygıdan bol bol nasiplerini almışlardır. Can ve mal güvenlikleri, toplumda daima korunmuştur. Şimdi bunları belgeler ışığında kısaca görelim:

---

[197] Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Devleti’nde Barış ve Hoşgörünün Hukukî Temelleri”, *Osmanlı’da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s. 64-73.

Can Güvenlikleri: 18. yüzyılda Konya'da gayrimüslimler can güvenlikleri, yaşama hakları, hayatlarına yönelik herhangi bir zarar karşısında daima haklarını şer'î mahkemede aramışlar, kendilerine yönelik haksızlıkları gidermeye çalışmışlardır.

Ekonomik Durumları ve Mülkiyet Hakları: Bu dönemde gayrimüslimler, ekonomik yönden de Müslümanlar kadar mülkiyet edinme ve satma haklarına sahip oldukları gibi mülkiyetlerine herhangi bir zarar verildiği zaman da, haklarını rahat bir şekilde arama hakkına sahip bulunuyorlardı…

18. yüzyılda Konya'daki gayrimüslimler özel mülkiyet haklarını korumuş ve özel mülkiyete tecavüz edildiği zaman da şer'î mahkemeden haklarının savunulmasını talep etmişlerdir. Bu hak talebi, bir Hıristiyan'ın bir başka Hıristiyan'dan talebi olduğu gibi bir Hıristiyan'ın bir Müslüman'dan hakkını ödemesini talep etmesi şeklinde de olmuştur. Böylece, insan hak ve hürriyetleri konusunda en önemli insanî hak olan yaşama ve mülkiyet hakkını gayrimüslimler en iyi şekilde korumuşlar ve toplum içinde saygın bir sosyal unsur olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gayrimüslim unsurlar, Müslüman halk ile aynı mahallede yaşama şansını elde etmişlerdir. Bu, sadece İslâm ülkelerinde görülen bir durumdur. Sadece bu bile, gayrimüslimlere tanınan en önemli insanî bir haktı.

18. yüzyılda Konya'da yaşayan Gayrimüslim unsurlar, 15 asırdan beri devam eden önce Müslüman, sonra da Türk yönetimlerinin "çokluk içinde birlikte yaşama" prensibinden bol bol nasiplerini almışlardır. Bu şekliyle Osmanlı yönetimi, çoğulcu demokrasinin en canlı modelini meydana getir-

miş ve özellikle çağımız toplumlarına örnek bir birlikte yaşama modeli sunmuştur.[198]

Sonuç olarak: Osmanlılar, kendilerinden önceki Müslüman ve Türk devletleri gibi Müslüman olmayanlara karşı iyi niyetli ve toleranslı davranmışlar ve dinî değerlerine saygılı olmuşlardı. Osmanlı Devleti, idaresi altındaki Hıristiyanların dinlerini yaşamaları için onları koruma altına almıştı. Bu konuda Şer'iyye Sicilleri, Piskopos Mukataaı Kalemi Defterleri, gayrimüslim cemaatlere ait devlet defterleri ve en önemlisi Hıristiyan azınlıkların kendi özel arşiv belgeleri şahitlik yapmaktadır. Öyle ki Osmanlı Devleti, *22* değişik millet ve dinden oluşan etnik bir mozaik olarak, farklı dinlerden insanların birlikte yaşamayı başarabildikleri tarihteki en büyük Müslüman devlet tecrübesi olarak karşımızda bulunmaktadır. Günümüzde bile farklı iki dinden toplumun bir arada yaşamasının pek çok problemlere yol açtığı düşünülürse, bu kadar dinî veya etnik kimliği ve bu unsurların getirdiği sosyal ve kültürel yapıyı bir arada tutabilmeyi Osmanlı Devleti'nin engin hoşgörüsünde aramak lazımdır. Çünkü Osmanlılar, farklı dinî cemaatlerin işlerine müdahale etmemiş; onların din, dil ve milliyetlerini korumalarına, ekonomik ve sosyal hürriyetlere sahip olmalarına izin vermişlerdi.[199] Öyle ki Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda dünya politikası üzerinde hâkimiyete ulaşmasından 19. yüzyıldaki dağılmasına kadar hem Müslüman hem de Müslüman olmayan vatandaşlarının birlikte barış içinde yaşadıkları bilinen bir tecrübedir. Os-

---

[198] Mehmet Aydın, "18.Yüzyılda Osmanlı Dinî Hoşgörünün Konya'daki Gayrimüslimlere Yansıması", *Osmanlı'da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s. 121-126.

[199] Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyıumu,* İstanbul 1998, 106-109.

manlılara türlü iftiralar atan bazı Batılılar bile bu uzun dö-neme "Osmanlı Barışı" adını vermektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE DİNLERARASI DİYALOG ÇALIŞMALARI

GÜNÜMÜZDE DİNLERARASI DİYALOG ÇALIŞMALARI

Bu bölümde, asrımızda, özellikle Türkiye merkezli dinlerarası Diyalog çalışmalarında bulunan ilim, fikir ve din adamlarının görüşlerine ve bu konuda çalışma yapan müesseselerin çalışmalarına yer vereceğiz

1. Bediüzzaman Said Nursî'ye Göre Hıristiyan-İslâm Diyaloğu

Hıristiyan-İslâm diyaloğunun hedeflerinden birisi de, her iki dinin bütün dünyada Ateizme, Materyalizme ve Komünizme karşı ortak hareket etmeleridir.

Bediüzzaman Said Nursî Hıristiyan-İslâm diyaloğu ile ilgili olarak, "Hatta hadis-i sahihle, âhir zamanda İsevilerin hakiki dindarları ehl-i Kur'ân'la ittifak edip müşterek düşmanları olan zındıkaya karşı dayanacakları gibi, şu zamanda dahi ehl-i diyanet ve ehl-i hakikat, değil yalnız dindaşı, meslektaşı, kardeşi olanlarla samimi ittifak etmek, belki Hıristiyanların hakiki dindar ruhanileri medar-ı ihtilaf noktaları muvakkaten medar-ı münakaşa ve niza etmeyerek müşterek düşmanları olan mütecaviz dinsizlere karşı ittifaka muhtaçtırlar"[200] demektedir.

[200] Bediüzzaman Said Nursî, *Kaynaklı, İndeksli, Lügatli Risale-i Nur Külliyatı,* Nesil Basım Yayın, İstanbul 1996, I,663, hâşiye.

Bugün dünyada 1 milyarın üzerinde Müslüman, bir o kadar da Hıristiyan vardır. Her iki din mensupları olarak eğer biz dikkatlerimizi ortak vazifeye teksif edersek; yani dünyada adaletin yanında, haksızlığın karşısında yer alırsak, dünyada iyiliğin hâkim olması için çok şeyler yapabiliriz.

Bizler tarihteki düşmanlıkları eski bir deri gibi üzerimizden atmalıyız. Geçmişin hata ve yanlışlıklarını maziye gömüp gözlerimizi geleceğe çevirmeliyiz. Çünkü dünyanın problemleri gittikçe büyümekte ve girift bir hal almaktadır. Bu problemleri ancak beraberce çözebiliriz.

Bunun yanında bizi birbirimize yaklaştıran pek çok ortak değerimiz vardır: Dindarlık, doğruluk, komşu hakları, karşılıklı dayanışma, muhtaçlara yardım, fakir ve hastaları görüp gözetme, aile fertlerinin birbirine sevgisi, saygısı ve bağlılıkları, misafirperverlik v.s.

Evet, dünyada nerede savaş ve açlık varsa, bunlara çare bulmak için insanların dinine ve rengine bakmadan çalışmaya mecburuz.

Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ortak değerler sadece sosyal yardım sahasında kalmamalıdır. Bunun daha da ilerisine gitmelidir. Çünkü Ehl-i Kitap olarak bir Allah'a inanır ve Ona ibadet ederiz. Bununla birlikte gerçek dinin ve vahye dayalı ahlâki esasların hayat sahasına çıkarılmasına ihtiyaç vardır. Said Nursî de bu gerçeği görmüş ve eserleri olan Risale-i Nur Külliyatında bunun lüzumuna işaret etmiştir.

Ehl-i Kitap olarak birbirimizi kendi dinimize çevirme gayreti içinde olmamalıyız. Hele hele zorla, asla! "Çünkü

dinde zorlama yoktur."[201] Bunun yerine dinden uzak olan insanlara, inandığımız gibi yaşayarak birer canlı örnek olmalıyız. Dinlerimiz arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmak yerine, ortak meseleler üzerinde fikir birliği yapmalıyız.

a. Bediüzzaman Hıristiyanlığa nasıl bakıyor?

Bediüzzaman Said Nursî'nin diğer din mensuplarıyla ilgili detaylı görüşlerini, bilhassa Hıristiyanlarla olan kısmını üç ana noktada özetleyebiliriz:

Birinci nokta:

Bediüzzaman'a göre insanlığın büyük kısmının İslâm'ı kabul edeceği görüşü hâkimdir. Meşhur "Ehl-i Kitaba davetiye"sinde ve Risale-i Nurun çeşitli yerlerinde bu meseleyi işlemektedir.

"Kur'ân-ı Kerim ehl-i kitabı imana teşvik etmekle, onlara bir ünsiyet, bir suhulet gösteriyor. Şöyle ki:

"Ey Ehl-i Kitab! İslâmiyet'i kabul etmekte size bir meşakkat yoktur. Size ağır gelmesin! Zira size bütün bütün dininizi terk etmenizi emretmiyor. Ancak itikadınızı ikmal ve yanınızda bulunan esasat-ı diniye üzerine bina ediniz diye teklifte bulunuyor. Zira Kur'ân, bütün kütüb-ü sâlifenin güzelliklerini ve eski şeriatların kavaid-i esasiyelerini cem etmiş olduğundan, usulde muaddil ve mükemmildir. Yani tadil ve tekmil edicidir. Yalnız, zaman ve mekânın tegayyür etmesi tesiriyle tahavvül ve tebeddüle maruz olan füruat kısmında müessistir... Bu sırdandır ki Kur'ân fer'î hükümlerden bir

[201] Bakara Sûresi, 256.

kısmını neshetmiştir. Yani vakitleri bitti, nöbet başka hükümlere geldi diye hükmetmiştir."[202]

İkinci nokta:

Said Nursî'ye göre; gayrimüslimler, İslâm ülkelerinde Müslümanlarla aynı haklara sahip olmalı ve onlar gibi muamele görmeliler. Tâ ki, Müslümanlara da gayrimüslim devletlerde aynı şekilde davransınlar.

Bu meseleyi Safa Mürsel, Bediüzzaman Said Nursî ve Devlet Felsefesi isimli eserinde, Münazarat'ı kaynak vererek enteresan bir şekilde tespit etmektedir. Bediüzzaman'ın da, 1911 yılında Rum ve Ermenilere Meşrutiyette aynı hürriyetleri vermeyi "İslâm'a uygun olarak" kabul ettiğini görüyoruz:

"Onların hürriyeti, onlara zulmetmemek ve rahat bırakmaktır. Bu ise şer'îdir…"[203]

Bu husus Hıristiyanlar için de geçerlidir. Eğer Müslümanlar bulundukları yabancı ülkenin Anayasasına uyar, Hıristiyan dinine ve kültürüne zarar vermezse, Said Nursî'nin İslâm devletinde Hıristiyanlara verdiği hakların aynısına burada da Müslümanlar sahip olurlar.

Yine Bediüzzaman Said Nursî Münazarat isimli eserinde, Müslüman kalarak, Yahudi ve Hıristiyanlarla dost olunabileceğini ifade etmektedir. Dini farklılıklara zarar vermeden politik, sosyal ve ekonomik sahâlârda dostluklar kurulabileceğini belirtmektedir. Hıristiyanlar ve Müslümanlar bu şekilde karşılıklı olarak devletler hukuku üzerinde anlaşabilir-

---

[202] Bediüzzaman Said Nursî. *a.g.e.*, II,1175.

[203] Bediüzzaman Said Nursî, *a.g.e.*, II,1942.

ler. Birlikte yaşayışa zarar vermeyecek bir ölçüde dinî farklılıklar kabul edilebilir.

Bu görüş iyi bir İslâmî geleneği ifade etmektedir ve tarihte de değişik defalar uygulama sahası bulmuştur. Bediüzzaman bu görüşü, zamanımız için gerçek bir beraber yaşamanın gerçekleşmesinde çok önemli bir prensip olarak tespit etmiştir. Bu görüş, toleranslı bir beraberliğin ötesine geçmemektedir.

Üçüncü nokta:

Hıristiyanlık-İslâmiyet diyaloğuna Risale-i Nur noktasından baktığımızda, her şeyden önce her iki dinin ortak noktaları ortaya çıkar. İşte bu ortak noktalar, İslâm'ın ve Hıristiyanlığın bütün dünyada ateizme, materyalizme, komünizme v.s. karşı ortak hareket etmeleri imkânını vermektedir. Bediüzzaman Said Nursî bu dâvaya delil olarak Mâide sûresinin ikinci âyetini delil olarak göstermektedir. Semavi dinlerin hayırlı işlerde yarışması, bilhassa dinsizliğe karşı ortak mücadele etmesi önemlidir.

b. Said Nursî ve Ehl-i Kitap

Mektubat isimli eserinde Said Nursî, bazı Hıristiyanların Hz. İsa'ya (a.s.) muhabbette ifrata düştüklerini, hatta meşrû sınırı aşarak onu (hâşâ) "Allah'ın oğlu" kabul ettiklerini söyler. Bunun ardından Yahudilerin, tefrîte düşerek Hz. İsa'ya (a.s.) düşmanlık beslediklerini, onun peygamberliğini ve yüksek derecesini inkâr ettiklerini ifade eder. [204]

Said Nursî, Hıristiyanlık hakkında şöyle der:

---

[204] Said Nursî, *Kaynaklı, İndeksli, Lügatli Risale-i Nur Külliyatı*, I,557.

“Nasraniyet ya intifâ veya ıstıfâ edip İslâmiyet’e karşı terk-i silâh edecektir. Nasrâniyet birkaç defa yırtıldı, Protestanlığa geldi. Protestanlık da yırtıldı, tevhide yaklaştı. Tekrar yırtılmaya hazırlanıyor. Ya intifâ bulup sönecek veya hakikî Nasrâniyet’in esasını câmi olan hakâik-ı İslâmiyeyi karşısında görecek, teslim olacaktır.” [205]

Ona göre Hıristiyanlık ve İslâmiyet dinsizlik cereyanına karşı tek başlarına duramazlar. Dinsizlik cereyanının “pek kuvvetli göründüğü bir zamanda, Hz. İsa Aleyhisselâmın şahsiyet-i maneviyesinden ibaret olan hakikî İsevîlik dini zuhur edecek, yani rahmet-i İlâhiyenin semâsından nüzûl edecek, halihazır Hıristiyanlık dini o hakikate karşı tasaffî edecek, hurâfattan ve tahrifattan sıyrılacak, hakâik-ı İslâmiye ile birleşecek, mânen Hıristiyanlık bir nevi İslâmiyete inkılâp edecektir ve Kur'ân’a iktidâ ederek, o İsevîlik şahs-ı manevîsi tâbi ve İslâmiyet metbû makamında kalacak, din-i hak bu iltihak neticesinde azîm bir kuvvet bulacaktır.”[206]

Sonuç hakkında Bediüzzaman’ın tespiti şöyledir:

“Şahs-ı İsa Aleyhisselâmın kılıncıyla maktul olan şahs-ı Deccalın, teşkil ettiği dehşetli maddiyunluk ve dinsizliğin azametli heykeli ve şahs-ı manevîsini öldürecek ve inkâr-ı ulûhiyet olan fikr-i küfrîsini mahvedecek ancak İsevî ruhanîleridir ki, o ruhanîler din-i İsevînin hakikatini hakikat-i İslâmiye ile mezcederek o kuvvetle onu dağıtacak, manen öldürecek.”[207]

Avrupa’daki medeniyetin dinle bağlantısı ve İslâm âlemine etkileri konusuna Said Nursî eserlerinin birçok yerinde

---

205 Said Nursî, *a.g.e.*, I,571.

206 Said Nursî, *a.g.e.*, I,372.

207 Said Nursî, *a.g.e.,* I,887.

temas etmiştir. Ona göre Avrupa ikidir: Birincisi, "İsevîlik din-i hakîkîsinden aldığı feyizle hayat-ı içtimâiye-i beşerîyeye nâfi san'atları ve adalet ve hakkaniyete hizmet eden fünunları takip eden", diğeri ise, "felsefe-i tabiiyyenin zulmetiyle, medeniyetin seyyiatını mehâsin zannederek beşeri sefahate ve dalâlete sevkeden"[208] Avrupa'dır.

Açıktır ki, Avrupa'daki din, gerçek Hıristiyanlıktan alabildiğine uzaklaştırılmış bir dindir ve birçok tahrifata uğramıştır. Hatta dinin ıslah edilmesi çerçevesindeki çalışmalar Protestanlık gibi bir mezhebin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Said Nursî bu gelişmeyi şimdiki Hıristiyanlığın İslâmiyet'e doğru bir adım atması şeklinde değerlendirmiştir. Bu gelişmeler karşısında Protestanlığın gördüğü şiddetli tepkileri şöyle değerlendirir:

"Çünkü âhirzamanda madem fetret derecesinde din ve din-i Muhammediye (s.a.s.) bir lâkaytlık perdesi gelmiş ve madem âhir zamanda Hz. İsa'nın (a.s.) din-i hakîkisi hükmedecek, İslâmiyet'le omuz omuza gelecek. Elbette şimdi, fetret gibi karanlıkta kalan ve Hz. İsa'ya (a.s.) mensup Hıristiyanların mazlumları, çektikleri felâketler onlar hakkında bir nevi şahadet denilebilir."

Said Nursî şöyle devam eder:

"Elbette o musibet onlar hakkında medeniyetin sefahatinden ve küfranından ve felsefenin dalâletinden ve küfründen gelen günahlara keffâret olmakla beraber, yüz derece onlara kârdır diye hakîkatten haber aldım."[209]

---

208 Said Nursî, *a.g.e.*, I,642.

209 Said Nursî, *a.g.e.*, II,1615.

Said Nursî, *Kastamonu Lahikası* isimli eserinde, İkinci Dünya Savaşı esnasında çocuk ve kadınların düşman tarafından uğradıkları eza ve cefalara ve öldürülmelerine, fıtratındaki şefkat dolayısıyla fevkalâde acımıştır. Sonra mânevî gözüyle, öldürülen masum çocukların ve insanların Cenab-ı Hakkın rahmetiyle Cennete girdiklerini, hatta o masumlar kâfir de olsalar Cenab-ı Hakkın rahmetinin onları bile içine aldığını ifade etmekte ve devamla "Hatta o mazlumlar kâfir de olsa, âhirette kendilerine göre o dünyevî âfattan çektikleri belalara mukabil rahmet-i İlâhiyenin hazinesinden öyle mükâfatları var ki, eğer perde-i gayb açılsa o mazlumlar haklarında büyük bir tezahür-ü rahmet görünüp, 'yâ Rab, şükür elhamdülillah' diyeceklerini bildim" demektedir.[210]

c. Bediüzzaman Said Nursî'nin Düşüncesinde Müslüman-Hıristiyan Diyaloğu Ve İşbirliği

Bediüzzaman Said Nursî, Hıristiyanlarla uzlaşma ve dostluk inşası yönünde kendi kişisel gayretlerini ortaya koymuştur. 1950'de, Roma'ya, Papa XII. Pius'a, Risale-i Nur Külliyatını göndermiş ve cevaben, 22 Şubat 1951'de, şahsî bir teşekkür mektubu almıştır. Bir gözlemci, bunun, İkinci Vatikan Konsülünde Katolik Kilisesinin Müslümanlara duyduğu saygı ve hürmeti ilan ve de İslâm'ın gerçekten bir selamet ve necat yolu olduğunu beyan etmesinden yalnızca on yıl önce vuku bulduğunu belirtir.[211] Said Nursî, aynı şekilde, bundan birkaç yıl önce, 1953'te, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında mütecaviz dinsizliğe karşı işbirliği te-

---

[210] Bediüzzaman Said Nursî. *a.g.e.*, II,1599.

[211] Şükran Vahide, *Bediuzzaman Said Nursi*, İstanbul, 1992, s. 344.

mini için, İstanbul'da Patrik Athenagoras'ı ziyaret etmiştir.[212]

Said Nursî, Müslüman-Hıristiyan diyaloğu ve işbirliği üzerine orijinal ve insanı üzerinde düşünmeye sevk eden görüşler sunar. Onun merkezî tezi, Müslümanlar ile Hıristiyanların beraberce, Allah'ın planına göre, beşerî izzet, adalet ve dostluğun esas olacağı gerçek bir medeniyet inşa edebilecekleridir. Bu, Müslümanlar ve Hıristiyanlar birbirleriyle ilişkilerini sevgi üzerinde temellendirmenin yollarını arar ve bulurlar ise, mümkün olacaktır. Said Nursî, meşhur *Hutbe-i Şâmiye*'sinde, medeniyetin üzerinde inşa olunacağı dördüncü kelimenin muhabbet (sevgi) olduğunu söyler. "Muhabbete en lâyık şey muhabbettir ve husumete en lâyık sıfat husumettir. Yani hayat-ı içtimaiye-i beşeriyeyi temin eden ve saadete sevk eden muhabbet ve sevmek sıfatı en ziyade sevilmeye ve muhabbete lâyıktır."[213] O, "Husumet ve adavetin vakti bitti" hükmüne ulaşmıştır.

Bu sevgi çağrısı, kişinin kendi dinî cemaatinin sınırları etrafında bile, bugün hâlâ geçerli gibi gözüküyor. Nitekim, Said Nursî'nin Şam'da meşhur hutbesini verdiği 1911 yılından beri dünyamızda vukua gelen olaylar, bu mesajın önemini açıkça göstermiştir: İki Dünya Savaşı, Hindistan ve Pakistan arasındaki çatışmalar, Ruanda ve Burundi'deki katliamlar, Filistin halkının yerinden yurdundan edilmesi, önce Bosna'nın ve sonra da Kosova'nın mahvedilmesi, ve dünya çevresindeki böylesi başka birçok kanlı çatışma, bize, kardeşin kardeşi kırdığı bu tahribata karşı yegâne çözümün sevgi olduğunu hatırlatır. Dünya, Müslümanların ve diğer din

---

[212] Necmettin Şahiner, *Son Şahitler,* IV, 307, 344; Bediüzzaman Said Nursi, *Mufassal Tarihçe-i Hayat*, Abdülkadir Badıllı.

[213] Bediüzzaman Said Nursî. *a.g.e.*, II,1968.

mensuplarının Vedûd ve Rahîm bir Rabbe iman temeline dayanan müminler cemaati olarak, öfke ve savaşa karşı ilâhî alternatif olarak sevginin yolunu göstermesini hâlâ bekliyor.

2. M. Fethullah Gülen Hocaefendi'nin Dinlerarası Diyalog Faaliyetleri[214]

Fethullah Gülen Hocaefendi'nin, Türkiye tarihinde ilk defa başlattığı hareketlerden biri de, hoşgörü ve diyalog hareketini Türkiye içinde ve dışında, özellikle İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi İlâhî dinler mensupları arasında diyaloğa taşıma teşebbüsü olmuştur. Hakkında pek çok polemik yapılmış olan bu teşebbüs, özellikle Müslümanlar tarafından, ayrıca oto-kritik adına çok iyi değerlendirilmesi gereken bir adımdır.

Fethullah Gülen Hocaefendi, hoşgörü ve diyalog çağrısını, tarihin çok önemli bir noktasında yaptı. Bu noktanın bir yüzünü yükselen dinî değerler ve bu değerlerin barış, huzur, sükûn, karşılıklı saygı ve anlayış üzerine kurulması özlenen bir dünyanın yoğurulmasında oynayacağı önemli rol oluşturuyordu. Diğer yüzünde ise, düşman kutup olarak algılanan ve takdim edilen İslâm ve İslâm dünyası, bütün İslâm coğrafyasını, özellikle Müslüman ülkeler Rusya sınırını medeniyetler arası çatışma alanı olarak sunan bir Huntington raporu ve Müslümanları demokrasinin, temel insan hak ve özgürlüklerinin, insanî değerlerin düşmanı olarak göstermeye yönelik terör hareketleri yer alıyordu. Hocaefendi, hem İslâm ülkelerinde, hem de dünya üzerinde önemli ölçüde söz sahibi olan birtakım güç merkezleriyle, onlarla içli dışlı olan menfaat ve sermaye gruplarının, özellikle dinî değerlerin deste-

---

[214] Bu bölüm, Ali Ünal'ın "*M. Fethullah Gülen, Bir Portre Denemesi*" Nil yay., İstanbul 2002, isimli kitabından özetlenerek alınmıştır s. 374-392.

ğinde genişleyecek bir hoşgörü, diyalog, uzlaşma ve karşılıklı saygı atmosferinden rahatsızlık duyacaklarının farkındaydı ve bu kaygılarını, yukarıda geçtiği üzere, Türkiye içinde başlattığı ve dünyaya da yayılabilme istidadı gösteren bir hoşgörü ve diyalog hareketinin daha ilk adımında dile getirmişti. Nitekim, Cezayir'de ve daha başka yerlerde Müslümanların üzerine yıkılan dehşet verici cinayetler, Türkiye'de bazı mahfillerin Hocaefendi tarafından başlatılan diyalog ve hoşgörü teşebbüsünü daha ilk adımlarında boğmaya teşebbüs etmesi, son olarak, New York'taki terör saldırısının ardından gelen ve dünyaya neye mal olacağı şimdiden kestirilemeyen savaş, onun kaygılarındaki haklılık kadar, bu teşebbüs veya hareketin esasen ne ölçüde önemli ve hayatî olduğunu da ortaya koymuştur.

a. Niçin diyalog?

Hocaefendi'nin hoşgörü ve diyalog hareketinin çok önemli bir ayağını oluşturan dinler veya dinlerarası diyalog, şüphesiz onunla başlamamıştı. 1960'lara gelindiğinde, Roma Katolik Kilisesi, hem Yahudilik'le hem de İslâm'la bir diyaloğa girmek için önemli bir adım atmış bulunuyordu. Şüphesiz tek bir sebebe bağlanması mümkün olmayan bu adımda; dinin her türlü tezahürünü ortadan kaldırmak isteyen mutlak inkâr cereyanlarına karşı, Tevhid'in atası Hz. İbrahim'i (a.s.) ortak otorite kabul eden İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin işbirliğini sağlama düşüncesi ve Roma Katolik Kilisesi'nin Yahudilikle barışma temayülü de etkili olmuş olabilir. Kilisenin bu teşebbüsündeki gaye ne olursa olsun, bunlar, yapılması gereken bir şeyi Müslümanların yapmasına mani olmamalıdır.

Ne var ki, bilhassa İslâm'a karşı asırlarca girişilen saldırıların tesiriyle, kaynağını Batı'dan ve Kilise'den alan her teşebbüse şüpheyle yaklaşmaya alışmış ve hem bu saldırıların, hem de onların yol açtığı şüphenin tesirinde sürekli savunma pozisyonunda kalmayı, kendi dışlarında gelişen hâdiseler ve oluşan şartlar karşısında tavır alıp, tavır değiştirmeyi İslâm'ı koruma ve İslâm'a hizmet olarak algılamış, dolayısıyla İslâm adına inisiyatif sahibi olmayı çoktan unutmuş bulunan bir takım Müslüman çevreler, yukarıda arz edildiği üzere, Fethullah Gülen Hocaefendi kaynaklı hoşgörü ve diyalog hareketinden son derece ürken bir takım güç merkezlerinden daha fazla dinlerarası diyalog teşebbüsüne şiddetle karşı çıktılar. Oysa bu, son derece önemli bir teşebbüstü; çünkü:

Mesele sadece İslâm'ı anlatma, tanıtma ve tebliğ etme noktasında ele alındığında bile, karşımıza çıkan tablo şudur:

Bugün yeryüzünde İslâm'ın anlatılabileceği sağlam bir zemin yoktur. Modern dünya, günümüz insanının birinci derecede önem verdiği ekonomi ve siyasette Müslümanların çok çok önündedir ve Müslümanların bu alanlardaki üstünlüğü tarihte kalmış bir vakıa olup, onlar, İslâm'ın bu sahâlârdaki üstünlüğünün günümüzde müşahhas misal ve temsilini ortaya koyacak durumda değillerdir. Dolayısıyla İslâm'ı anlatmada, tanıtmada ve takdimde, günümüz dünyasının en çok muhtaç olduğu İslâm'ın manevî-ahlâkî değerleri, ibadet sistemi, varlığa ve kâinata bakış açısı, Batı'nın son asırlarını kapsayan din-bilim çatışmasına son verebilecek, en azından bunun anlamsızlığını ortaya koyacak doktrinleri ön planda olmak durumundadır. Bunların takdimi ve temsille bizzat gösterilmesi ise, bir uzlaşma, barış ve diyalog ortamının varlığını zaruri kılmaktadır. Savaş ve çatışma ortamında hiçbir

şey anlatılamaz. Diyaloğa şuurla karşı çıkan çevreler bunu bildikleri içindir ki, böyle bir ortamın oluşmasını hiçbir zaman istemememektedirler.

Bilhassa 1990'dan sonra bütün dünyada İslâm adına ortaya konan ve her türlü vasıtayla desteklenen imaj, onun özüne bütünüyle ters olarak öldürme, terör, cinayet, geri kalmışlık olmuştur. Yukarıda temas edildiği gibi, İslâm coğrafyasında bunu destekleyici olarak sahneye konan terör ve cinayet sahneleri, ne yazık ki, İslâm'ın pak yüzüne vurulmaya çalışılan imajı sürekli koyulaştırmış ve karartmıştır. Oysa günümüzün dünyasında, uygulamada öyle olmasa, en azından öyle olduğu sorgulanmaya çok rahat açık bulunsa bile, temel insan hakları ve özgürlükleri, demokrasi, özel teşebbüs, sevgi, hoşgörü, diyalog, ferde verilen önem gibi değerler, bunların bazı yanlarıyla ilgili olarak kendine has bir takım rezervleri bulunsa dahi, hiç birine İslâm'ın tümden karşı çıkmayacağı değerlerdir. Bu değerleri, hem teoride, daha doğrusu akide olarak, hem tarihteki uygulamalarda, hem de getirdiği hükümlerde birinci derecede vaaz ve temsil eden İslâm'ın tam tersi yönde takdim ve tanıtılması, feleğin ters döndürülmesi demektir. Kavga ve çatışma üzerine kurulu bir dünyada Müslümanların aksini ispata güçleri yoktur. Dolayısıyla, İslâm'ı sahip bulunduğu ve günümüz insanına son derece cazip gelecek aslî değerleri ve gerçek kimlik ve mahiyetiyle ortaya koymak, bugün dünyanın her tarafında bir uzlaşma, hoşgörü, diyalog ve barış ortamının varlığına bağlıdır.

Karşımızda bir realite durmaktadır. Bu realitede Batı, ekonomik, siyasî ve askerî açıdan İslâm dünyasının kat kat önündedir. İman, ibadet ve Müslümanlık çok önemlidir; fakat, sebepler ve hikmet diyarı olan dünyada gücün ve onu sağlayan ekonomi gibi faktörlerin de varlığının hikmeti var-

dır. Sözünü ettiğimiz realitenin bir diğer yüzü de, artık ne Batı'nın, sahip bulunduğu onca güçle İslâm'ı bırakın yeryüzünden, zihinlerden ve kalplerden de silemeyeceği, Müslümanların ise, Batı'nın üzerine maddî güçlerle gitmesinin mümkün olmadığı gerçeğidir. Dolayısıyla, haberleşme ve seyahat vasıtalarının olabildiğince gelişmesiyle neredeyse küçük bir köy haline gelmiş ve herhangi bir köşesindeki bir gelişmenin tamamını etkilediği, dolayısıyla bütün münasebetlerin interaktif (karşılıklı etkileşim içinde) bir hal aldığı günümüz dünyasında değerler paylaşımı ile bir arada bulunmak, herkesin kendi inanç ve dünya görüşüne bağlı, başkalarınınkine ise saygılı olarak yaşaması ve buna dayalı bir ortamın oluşması hem bir zarurettir, hem de Müslümanların lehinedir.

İslâm'ın en az on bir asırlık hakimiyet dönemlerinde Müslümanlar, diğer din mensupları ile bir arada yaşamayı öğrenmişlerdi ve tarih, bunun en üst seviyede nasıl mümkün olabileceğini bu dönemlerde gördü. Buna karşılık, ev sahipleri olarak Batılıların, Müslümanlarla bir arada yaşamaya başlamalarının tarihi üç çeyrek asır öncesine gitmez. Üç çeyrek asır öncesine kadar İslâm'ı bir din olarak bile kabul etmeyen, Peygamberimizi en küçültücü sıfatlarla tanıyan Batı insanı, artık en azından toplum ve vatandaş seviyesinde İslâm'ı, Kur'ân'ı ve Peygamberimizi tanımaya başlamış, kendi şehirlerinde Müslümanlarla komşuluk ilişkileri içine girmesi neticesinde bu tanıma arzusu daha da artmış ve neticede yer yer sıcak sayılabilecek ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Artık önemli aydınlar, Hıristiyan ruhanîler veya din adamları içinde gerçeği görme, İslâm'a karşı yumuşama, hatta yakınlık duyma gibi gelişmeler söz konusudur. Önceki bölümde, kendisinden iktibaslarda bulunduğumuz *Muhammad: A*

Biography of the Prophet adlı son derece önemli kitabın yazarı İngiliz yazar ve araştırmacı Karen Armstrong'tan başka, Massignon, Charles J. Ledit, Y. Moubarac, Irene-M. Dalmais, L. Gardet, Normal Daniel, Michel Lelong, H. Maurier, Olivier Lacombe, Thomas Merton, Sidney Griffith, Thomas Mitchell, John Esposito ve Dale F. Eickelman gibi aydınları, din adamlarını ve daha pek çoklarını bunlar içinde sayabiliriz. Bunlar, İslâm ve Peygamberimiz (s.a.s.) için gerçekten sıcak duygulara sahip oldukları gibi, dinlerarası diyaloğun da samimî taraftarlarıdırlar. Bu atmosferin devamı, dünyanın, insanlığın, ayrıca İslâm'ın ve Müslümanların da hem bugünü, hem yarını adına çok önemlidir. Bu da, sıcak bir diyalog, hoşgörü ve barış ortamını gerektirmektedir.

Kısaca, çok önemli bir mütefekkirimizin ifade ettiği gibi, bilgi çağına kayan ve gelecekte daha büyük ölçeklerde bilimin hükmedeceği bir dünyada, bütün hükümlerini akla ve bilime ispat ettiren İslâm'dan ve İslâm'a olan inanç ve bağlılığından şüphesi olmayan bir Müslüman'ın, başka din mensuplarıyla diyaloğa girmesi, o dinler için bir lütuf değil, veya yapılsa da yapılmasa da olur kabilinden bir iş değildir. İslâm'ın anlam, fonksiyon ve yeryüzündeki vazifesinin şuurunda olan bir Müslüman için olmazsa olmaz bir zarurettir. Şu ana kadar şuuraltı bir kompleksle hep "insanların kendilerini kapıvereceği" korku ve endişeleriyle yaşamış ve düşmanlarla sarılı olma psikozu içinde sürekli savunmada kalmayı âdeta Müslümanlığın altıncı şartı gibi görmüş Müslümanların, içine kendi kendilerini hapsettikleri zindandan çıkıp, dış dünyada ne olup bittiğinin farkına varmalarının zamanı çoktan gelmiştir. Aynı mütefekkirimizin ifadeleriyle, dünya uzun asırlardır başkalarına terakkî, bize tedennî dünyası oldu. Neden hep böyle olmaya devam etsin ve neden

İslâm, vîrânelerin, düşünmez başların, donmuş kalplerin, başka ülkelerde geçim arayan horlanmışların, kurulan yepyeni dünyalardan dışlanmışların, mezelletlerin, hasaretlerin dini olsun? Bütün bunlardan kurtulmak için çok önemli bir şart var. Yeter ki Müslümanlar, İslâm'ı nefsî ispat-ı vücut heveslerinin bir vasıtası, ona mensubiyet duygusuyla gurur ve başkaları karşısında üstün görünme sebebi yapmasın, dünyevî veya siyasî maksatlarına ulaşmada bir basamak yapmadan, onu her şeyden önce bir 'din' olarak keşfedip, bir din olarak temsille, yine bir din olarak takdim etmesini bilsinler. Bu da, şüphesiz, her şeyden önce şu anda oluşmuş bulunan İslâm imajını, önce kendi zihinlerinde değiştirmelerinden geçmektedir. Ki bu imaj, hiçbir zaman İslâm'a ait bir imaj değildir ve olamaz.

Hocaefendi, diyalog teşebbüslerini doktriner düzlemde Kur'ân, Sünnet ve İslâm tarihinden uygulamalarla da desteklemekle birlikte –bunlar, Kudret Ünal ve Selçuk Camcı tarafından hazırlanan *Fethullah Gülen'in Sohbetlerinde ve Yazılarında Hoşgörü ve Diyalog İklimi* adlı kitapta toplanmıştır– o, bir dergiye, kendisini diyaloğa sevk eden hususlar konusunda şunları söylemiştir:

İnsan, kerim yaratılmıştır ve daima iyi şeylerin, güzel şeylerin peşinde koşar. Fakat bazen elinde olmadan veya farkına varmayarak, başına istemediği, beklemediği taşlar düşer. Fakiri, dünya çapında bir diyaloğa şevklendiren, işte insanın bizzat yaratılışında var olan bu kerem ve güzelliktir. Mayası iyilik ve güzellikle yoğrulmuş olan insanlığın, bir gün bu mayanın gerektirdiği, zorladığı çizgiye geleceğine inancım da, ümidim de tamdır. Şu anda, savaşlardan, çatışmalardan, akan kanlardan, işlenen zulümlerden bıkmış olan insanlığın evrensel bir diyaloğa ve barışa hazır olduğuna ve

böyle bir diyalog için konjonktürün müsait bulunduğuna, bu kutlu gaye için, *eğer biz yanlış adım atmazsak*, tam bir kader-denk noktasında bulunduğumuza inanıyorum.

Kur'ân-ı Kerim, sulhun, silmin, barışın yanındadır. Kutub merhum bu konuda 'Cihan Sulhu ve İslâm' isimli bir kitap da yazmıştı. Kur'ân-ı Kerim'in önümüze koyduğu hedef, yeryüzünde fitne ve fesadın olmamasıdır. Dikkat edilirse, Allah katında kabul gören amellere de Kur'ân-ı Kerim'de 'sâlih amel' denir. Sulh ve sâlih aynı kökten gelen iki kelime olup, sâlih, sulhe götüren, bizatihî sulh eksenli olan demektir. Esasen, İslâm'da 'küçük cihat' olarak tavsif edilen savaş da ârızî bir durumdur. Sulh, aynı zamanda tevhidin de bir neticesidir. Dolayısıyla, bir tevhid dini olan İslâm, birliği, beraberliği ve evrensel sulhu, huzur ve barışı âmirdir.

Fethullah Gülen Hocaefendi, din mensupları arasında dünya çapında bir diyalog hareketiyle kendine siyasî ikbal yolu açtığı iddiaları karşısında ise şu cevabı vermektedir:

Biz, hiçbir zaman bir dünya nimeti paylaşımı kavgasında olmadık. Sürekli alan değil, veren olma, yaşatmak için yaşama zevkinden vazgeçme, başkalarını kendimize tercihle, mükâfatı sadece Allah'tan bekleme ve en büyük mükâfat olarak O'nun rızasını kazanma çizgisinde hareket etmeye çalıştık. Bazıları, yaptıklarımızdan kuşku duyuyor. Halbuki, eğer ömrüm olursa, 40 yıl sonra bile beni arayanlar, ya bir ders halkasında veya sohbet meclisinde bulurlar. Dünyevî hiçbir şeyde gözümüz yok. Uhrevî menfaatler ise, ışık gibidir, manevîdir, paylaşmakla asla tükenmez. Güneşten altı milyar dünyalı istifade ediyor ve birinin istifadesi başkasına mani olmuyor. Manevî kazançlar da böyledir. Dolayısıyla, bugün siyasî ihtiraslarla hareket edenler, dünyevî en küçük bir beklenti içinde olmadığımızı görecek ve inşa-Allah, siya-

sî ihtirasların kimseye bir şey kazandırmadığı anlaşılacak ve gerçek zenginlik keşfedilecektir. (*Aksiyon*, 14-20 Şubat 1998, S: 167)

b. Fethullah Gülen Hocaefendi'nin Diyalog faaliyetleri

Fethullah Gülen Hocaefendi, hem Türkiye içindeki hoşgörü ve diyalog teşebbüsü adına, hem de din mensupları arasındaki diyaloğun ilk ayağı olarak, Fener Rum Patriği Bartholomeos'la bir araya geldi. Bu bir araya gelişin yankıları şüphesiz büyük olacaktı ve öyle de oldu. Çünkü Türkiye'de gerek resmî, gerekse Müslüman ve milliyetçi çevreler Fener Rum Patrikhanesi'ne Hıristiyanlık, özellikle Ortodoks dünyası adına bir casus gibi çalıştığı ve ekümenlik kazanıp, Pontus Rum Cumhuriyeti'ni diriltme gibi bir gaye güttüğü endişesiyle daima şüphe ile bakıyorlardı. Türkiye Cumhuriyeti 'idarecileri'ndeki, tıpkı Müslümanlarda görülen ve kanaatimizce politika gereği yine bu idarecilerce pompalanan, düşmanlarla çevrili bulunma ve içten-dıştan saldırıya uğrama psikozu ve bu psikozun hasıl ettiği sürekli savunmada kalma, aktif ve inisiyatif sahibi olamama tavrı, Hocaefendi'nin Patrik Bartholomeos'la yaptığı görüşmenin üzerine de aynı endişe bulutunu örttü. Oysa bu tür görüşmelerin sağlayacağı çok büyük yararlar vardı.

Her şeyden önce, Patrik'le Müslüman bir mütefekkir olarak Fethullah Gülen Hocaefendi'nin görüşmesi, bazı kesimlerce yanlış algılandı…

Gülen-Bartholomeos görüşmesi, Fethullah Gülen Hocaefendi'nin din mensupları arasında diyalogla ilgili yaptığı diğer görüşmeler gibi, Türkiye adına daha başka çok büyük kazançlara aday bir teşebbüstür. Çünkü Fener Patrikhanesi

her ne kadar Türkiye içinde üyesi az bir cemaate ait bir kurum ise de, gerek patrikhanenin, gerekse bizzat Patrik Bartholomeos'un Batı'daki etki ve itibarı oldukça fazladır. Bunun yanında, yukarıda temas edildiği üzere, Batı'nın iç ve dış politikalarında dinin önemli bir yeri vardır. Ülkeyi düşünen basiretli bir idare, bu etki, itibar ve önemden faydalanmasını bilen bir idaredir. Dünyanın gittiği yönü iyi kavramış bulunan ve yaptığı görüşmeleri devletin bilgisi, hatta izni dâhilinde yapan Fethullah Gülen Hocaefendi'nin bu teşebbüsü, çok uluslu bir imparatorluk mirasçısı Türkiye'nin, içeride ve dışarıda önüne yeni ufuklar açabilecek bir nitelik de arz ediyordu. Kanaatimizce, varlığını ve onun devamını mevcut kapalı ve baskıcı statükoda gören çevreler bunu da anladı. Anladı ki, bu tür teşebbüslerin getireceği açılımlara mani olmak için, bu tür teşebbüslerle Hocaefendi'nin kendi etkisini uluslararası alana yaymaya çalışması suçlamasında bulundu.

Hocaefendi'nin din mensupları arasındaki diyalog temas ve görüşmeleri, Türkiye'de olsun, diğer İslâm coğrafyasında olsun sıkışan, sürekli hücuma maruz kalan, kendisine biçilen imaj, bağlılarının yanlış temsilleriyle âdeta desteklenen, olduğundan çok farklı gösterilip tanıtılan İslâm için de önemli bir açılım menfezi olma potansiyeline sahipti. Bu şekilde İslâm, tamamen sivil, yüzünü karartan yönetimlerin dışında, ayrıca kamuoyunda ciddi saygınlığı olan bir insanla, hatta tarihî sınırlarının dışında bir açılma imkânına kavuşacaktı. Zaten, dünyanın hemen pek çok yerinde dinlerarası diyalog adına platformlar oluşturuluyor, faaliyetler oluyor ve uluslararası düzlemde gördüğü destekle bu süreç işliyordu. İslâm'ın, en azından, onu asırlarca mükemmel temsil etmiş bir milletin çocuklarının en küçük bir dahline de yer vermeden dışlandığı bir süreç, İslâm adına nelere mal olurdu, düşün-

meye değer. Öte yandan, bir yandan İslâm'ın evrenselliği vurgulanırken, bir yandan onu dar bir alana ve bir-iki millete hapsetmenin ne anlama geldiği de, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Günümüz şartlarında bile, iyi temsil ve takdim edilmiş bir İslâm'ın kendisine çok önemli sahâlâr açacağı Batı dünyası, İslâm deyince, ya Arap dünyasının veya Hind alt kıtasının veya İran'ın, son zamanlarda da Taliban'ın temsil ettiği bir dini anlamaktadır. Bu anlayışta, onu asırlarca, Asr-ı Saâdet'ten sonra en mükemmel biçimde temsil etmiş bir milletin çocuklarının yaşadığı İslâm'ın hiç yeri yoktu. Bunları derken, İslâm'ın ırk ve renk ayrımıyla asla alâkasının olmadığını, bu bakımdan, hiçbir milleti –hâşâ– küçümseme gibi bir duygunun içinde bulunmadığımızı, Arap ve İran düşmanlığının, Türk-Arap-İran-Pakistan-Afganistan… ayrımının ve başka Müslüman milletlere karşı menfi duygular beslemenin hem son derece yanlış, hem gayr-ı İslâmî, hem tehlikeli, hem de İslâm düşmanlarının bir tezgâhı olduğunu hatırımızdan çıkarmadığımızı bilhassa belirtmek isteriz. Fakat bir gerçek de var ki, son bir asırda Türkiye'de geliştirilen İslâm anlayışı, dünyada İslâm'a kasden biçilen imajı değiştirecek ve günümüz şartlarında onu asliyetine en yakın biçimde takdim edebilecek bir anlayış olup, bundan, diğer Müslüman ülkeler kadar, Batı dünyası da mahrum bulunmaktadır. Bilhassa Müslüman-Arap dünyasının, İslâm kendi içlerinde neşet ettiği, Kur'ân'ın dilini konuştukları ve büyük âlimler yetiştirdikleri için, bir de bir-bir buçuk asırdır Müslümanlar arasına sokulmaya çalışılan menfî milliyetçilik akımlarının tesiri altında, Türkleri ve onların Müslümanlığını küçümsediği de bir vakıadır. Esasen Müslümanlar arasındaki bu tehlikeli ayrımları ve fitne sebeplerini aşmanın en kestirme yollarından biri de, Müslümanların dışa yönelmeleridir. İşte, dış dünya ile diyalog, bunun da önemli

bir kapısıdır. Böyle bir diyalogdan, ancak ya İslâm'ın ve onun vasıtasıyla Müslüman bir ülke veya ülkelerin hem kendi içlerinde, hem dışa doğru açılımını istemeyen statükocu güç merkezleri, ya kendi inançlarından ve İslâm'a bağlılıklarından emin olmayan, içe kapanıp, içe yönelik faaliyette bulunmayı ve mevcutla yetinmeyi İslâmî hizmet zanneden, ya İslâm ve ülke adına açılma ve gelişme gayreti taşımayan, veya böyle bir açılma ve gelişmeyi statü ve maddî-manevî çıkarlarına zararlı gören çevreler rahatsız olabilir.

c. Tarihî Vatikan buluşması

Fethullah Gülen Hocaefendi Fener Patriği Bartholomeos'tan sonra, Türkiye'de ve 1997 yazında A.B.D.'de Mûsevî cemaati dînî liderleri ve ileri gelenleriyle, Türkiye'ye ziyarette bulunan İsrail Sefared Hahambaşısı Eliyahu Bakshi Doron, Ermeni ve Kadim Süryani cemaatlerinin dînî liderleriyle, yine 1997 yazında A.B.D.'de Amerika Katolik Üniversitesi Doğu Hıristiyanlığı Araştırmaları Bölümü Başkanı Prof. Dr. Sidney Griffith'le, New York Roma Katolik Arşidükü ve New York Başpiskoposu Kardinal O'Conner ve Patrik Bartelemous'un yardımcısı Alex ile de görüşmelerde ve fikir alış verişinde bulundu.

Dinlerarası diyalog hareketinde Fethullah Gülen Hocaefendi, en önemli buluşmayı Papa 2. John Paul'le gerçekleştirdi. Temelleri, daha çok A.B.D.deki Kardinal O'Connor görüşmesiyle atılan, gerçekleşmesinde Vatikan'ın Ankara Büyükelçisi Pier Luigi Celata ve İstanbul temsilcisi Georges Marovitch'in önemli katkılarının bulunduğu, Türkiye Cumhuriyeti devlet yetkililerinin bilgileri, hatta izinleri dâhilinde, Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Altan Güven'in önemli destekleriyle ve bizzat Papa'nın daveti üzere 9 Şubat 1998

günü Vatikan'da gerçekleşen bu buluşmada karşılıklı saygı ve iyi dilek teatilerinde bulunulmuştur.

d. Vatikan buluşmasının değerlendirilmesi

a. Fethullah Gülen-Papa buluşmasıyla ilgili en anlamlı yorum ve değerlendirmelerden biri, Washington Katolik Üniversitesi Doğu Hıristiyanlığı Araştırmaları Bölümü Başkanı Prof. Dr. Sidney Griffith'ten geldi. "Diyalogda maksat, İslâm'ı bilmeyen Hıristiyanların İslâm'ı tanımalarına vesile olmaktır" diyen Griffith, İslâm ve onun dünyada nasıl tanındığı adına çok önemli birkaç noktaya parmak basıyordu:

Biz, Türkiye'yi göz ardı ettik. İslâm'ın Arap olduğunu düşünüyorduk. Halbuki Türkiye, gerek tarihinde, gerekse şimdiki zamanda, yaşanan diyalog bakımından mühimdir. Birçok Batılı, tarihteki Haçlı seferlerini bilmez. Birçok Batılı, Hıristiyan bile sayılmaz. Eğer İslâm dünyasında Batılıları anlamaya daha hazırlıklı bir ülke varsa, ihtimal ki o, Türkiye'dir. Hıristiyanlar için de İslâm dünyasına Türkiye bağlantısıyla entegre olmak daha kolay bir yoldur.

Batı üniversitelerinde İslâm, ekseriya üniversitelerin siyasal bilgiler veya uluslararası ilişkiler bölümlerinde ele alındı. İslâm'a siyasal yönden, yani oryantalist nazarıyla bakıldı. İlâhiyat fakültelerinde İslâm din olarak okutulmadı. Bence sorun, buradan başlıyor. (Zaman, 30 Ocak-1 Şubat 1998)

b. Prof. Dr. Suat Yıldırım, bütün bu tartışmaların ardından, uzun bir makaleyle meseleye değişik noktalarda açıklık getiriyor ve bir nokta koyuyordu. Makalesinde, 20'nci asrı, dünya savaşları, atomun parçalanması, sanayi çağının bilgi çağına dönüşmüş olması gibi en önde gelen özellikle-

riyle takdim eden Suat Yıldırım, kitle iletişim araçlarındaki dev gelişmelerin de kaydedildiği bu asırda ve böyle bir dünyada, toplumların ve fertlerin birbirlerine kayıtsız kalmalarının artık mümkün olmadığı, maddî alan gibi, bol ürünlerin verildiği fikrî alanda da güncelleşmeyen, kendini sürekli yenileyerek arz edemeyen değerlerin hemen demode olup, tarihin çöp sepetine atıldığı şeklinde, son derece önemli bir tespitte bulunmaktadır.

Suat Yıldırım, daha sonra üç önemli tespitte bulunmaktadır:

- Bugün İslâm dünyası, Batılılar karşısında siyasî, ekonomik ve askerî yönden zayıf durumdadır ve kuvvet kullanmak istese dahi, kullanabilecek durumda değildir.

- Herhangi bir dinin diğerini yeryüzünden silemeyeceği artık anlaşılmıştır ve huzurlu bir dünya için, din mensupları bir arada ve karşılıklı saygı içinde yaşamak durumundadırlar.

- İslâm, ilk neşet ettiği anda, bilhassa Ehl-i Kitap olarak tavsif ettiği Hıristiyanlara ve Yahudilere ekümenik bir diyalog çağrısında bulunmuştur. Fakat bu çağrı 13 asırdan daha fazla süre karşılık görmemiş, tam aksine, bu dönemde Batı'da olduğunun tam tersi bir İslâm imajı çizilmiş, Peygamber Efendimiz aleyhinde sayısız iftiralar uydurulmuş, fakat 1960'tan itibaren Katolik Kilisesi, şu veya bu sebeplerle bir diyalog arayışına girmiştir.

Müslümanların, Roma Katolik Kilisesi'nin yaptığı diyalog çağrısına cevap vermede, kendileri açısından haklı sayılabilecek sebeplerle başta çekingen davrandığını belirten Prof. Dr. Suat Yıldırım, daha sonra Türkiye dışında kalan Müslümanlardan cevaplar gelmeye başladığını, fakat

diyaloğun kendi inisiyatifinde olmasını isteyen ve bu sebeple gerekli çalışmaları yapmış bulunan Kilise karşısında bu cevapların sadece ikinci dereceden katkı mahiyetinde olduğunu vurgulamakta ve Türkiye'nin, Türk Müslümanların ise bu sürecin tamamen dışında kaldığına dikkat çekmektedir. Oysa dünya üzerinde devam eden bir diyalog çalışması vardır; bu çalışma, Kilisenin öncülüğünde gerçekleşmekte, Türkiye dışındaki Müslüman gruplar bu çalışmada ikinci, üçüncü derecede rol oynamaktadır. Dolayısıyla, tarihi, sahip bulunduğu potansiyel ve kendine has özellikleriyle Türkiye'deki Müslümanların buna aktif, güçlü ve inisiyatifte pay sahibi olacak şekilde katılımda bulunması, sayın Yıldırım'a göre hem Türkiye açısından, hem de İslâm açısından bir gerekliliktir.

Prof. Dr. Yıldırım, daha sonra Gülen-Papa görüşmesine Türkiye içinde yöneltilen tenkitleri cevaplamakta ve yazısının sonunda diyaloğun mahiyetine temas ederek, şunları söylemektedir:

Diyalog esprisine uymayan ve daha başlangıçta görüşmeleri kesip atacak olan bir tutum da, tarafların birbirlerini kendi inançlarına döndürme istekleridir. Oysa diyalog, taraflardan her birinin kendini muhatabına anlatması ve karşı tarafça anlaşıldığını görmesi, neticede tarafların ortak değerleri bulup, onları geliştirmeye çalışmaları demektir.

Bir başka tutarsızlık da şudur: "Batı tefessüh etti, çürüdü; şimdi bizi de bozmak istiyorlar." diye düşünmek yersizdir. Bir kısım Hıristiyanlar, kendi ülkelerinin bir kısım dertlerini belki de Müslümanlarla görüşme yapmak suretiyle, onlardan alacakları güzel tesirlerle tedavi edecekleri düşüncesini taşımaktadırlar. Olivier Lacomb, Michel Lelong, M. Watt gibi bazıları, iyice maddeye gömülen materyalist ve seküler hale gelmiş Batı'nın, Müslümanlardaki iman ve teslimiyet

gücünü görerek, dine yönelecekleri kanaatlerini açıkça yazmaktadırlar. (Ateistken Irak'ta Müslümanlarla tanışan ve daha sonra Hıristiyan olmakla birlikte, Peygamberimizin peygamberliğini, Kur'ân'ın vahiy olduğunu kabul eden Massignon, Özbekistan'a yaptığı ziyarette İslâm medeniyetinden kalma eserleri görünce, bu eserlere sahip bir din, bize anlatıldığı gibi olamaz diyerek, Peygamberimizi ve O'nun hakkında Batı'da oluşturulan imajı tarihi ve sebepleriyle araştırmaya girişip, *Muhammad: A Biography of the Prophet* adlı fevkalâde eseri kaleme alan Karen Armstrong ve benzerleri burada bilhassa hatırlanmalıdır.

Kur'ân-ı Kerim, Ehl-i Kitap'la görüşme kapısını açmıştır. Tarihî gelişim içinde daha çok Hıristiyan dünyası, diyaloğa kapalı kalmıştı. Son dönemde Papalığın ve Evrensel Kiliseler Ekümenik Konseyi'nin görüşme çağrılarını Müslümanlar cevapsız bırakmamalıdırlar. Herkesin en kıymetli hazine saydığı dinini bozmaksızın, her iki din mensuplarının ve öncülerinin işbirliği yapacakları çok önemli sahâlâr mevcuttur. Onun için, Fethullah Gülen ile Papa'nın Vatikan buluşması mutlu bir olaydır. (*Zaman* 11-12 Nisan 1998)

Ne var ki, Türkiye'de Hocaefendi'nin başlattığı hoşgörü ve diyalog hareketini baltalayanlar, kendi statükocu, içe kapalı ve Türkiye'yi de sürekli içine kapalı tutan hâkimiyetlerini biraz daha sürdürme, hatta daha da pekiştirme iradesinde şimdilik başarılı olmuş görünüyorlar. Fakat bunun Türkiye'ye neye mal olduğuna, devlet-millet beraberliğinin en büyük ve onulmaz derecede yara aldığına, mutlaka barışması gereken devletle din arasındaki uçurumların büyüdüğüne, toplumsal dokunun en feci şekilde yaralandığı, hatta parçalandığına, korkunç yolsuzluklar sonucu devletin ve ülkenin iflasın eşiğine geldiğine, birkaç yıldır içinde bulunduğumuz

şu son süreç en önemli şahittir. Hocaefendi'nin hoşgörü ve diyalog hareketindeki niyet ve gaye son derece samimi olduğundan, bu gayeyi gördüğü halde onu baltalayanlar ve karşı uçta onlara destek verenler, hatta bu harekete desteklerini esirgeyenler, sadece Türkiye içinde değil, dünya üzerinde de, yakın bir gelecekte art arda sökün edecek yıkıntıların altında, üzerinde veya karşısında faydasız "keşke"ler ve "eyvah"lar çekeceklerdir.

e. Dinlerarası Diyalog ile ilgili M. Fethullah Gülen'e sorulan bazı sorular ve cevapları[215]:

Aksiyon Dergisi: Dünya bir çatışmaya gidiyor. Özellikle medeniyetler çatışmasının gündeme geldiği, NATO'nun yeni düşman olarak İslâm'ı seçtiği yolundaki iddiaların yoğunlaştığı bugünlerde sizin teşebbüsünüz dünya çapında bir diyaloğa yönelik. Böyle bir ortamda sizi diyalog konusunda ümitlendiren şeyler nelerdir?

Fethullah Gülen: Şahsen, dünyanın bir çatışmaya gittiğini kabul edemiyorum. Bu tür iddialar, esasen sahip oldukları bizatihî değerlerle kendilerini kabul ettiremeyenlerin, çatışma ve düşmanlıklardan medet umarak ortaya attıkları birer beklenti, belki içten içe arzularından ibarettir. Kur'ân-ı Kerim'de ifade edildiği, Üstad Bediüzzaman Hazretleri'nin de söyledikleri gibi, insan kerim yaratılmıştır ve daima iyi şeylerin, güzel şeylerin peşinde koşar. Fakat bazen elinde olmadan veya farkına varmayarak, başına istemediği, beklemediği taşlar düşer. Fakiri, dünya çapında bir diyaloğa şevklendiren, işte insanın bizzat yaratılışında var olan bu kerem ve güzelliktir. Mayası iyilik ve güzellikle yoğrulmuş olan insanlığın,

---

215 *Aksiyon*, Medeniyetler Buluşması, 14-20 Şubat 1998, sy. 167, sayfa: 26-31.

bir gün bu mayanın gerektirdiği, zorladığı çizgiye geleceğine inancım da, ümidim de tamdır. Şu anda, savaşlardan, çatışmalardan, akan kanlardan, işlenen zulümlerden bıkmış olan insanlığın evrensel bir diyaloğa ve barışa hazır olduğuna ve böyle bir diyalog için konjonktürün müsait bulunduğuna, bu kutlu gaye için, eğer biz yanlış adım atmazsak, tam bir kader-denk noktasında bulunduğumuza inanıyorum.

Aksiyon: Papa ile görüşme süreci nasıl başladı ve gelişti?

Fethullah Gülen: Düşmanlıklar üzerinde, kavga zemininde ve başkalarının gündemine karşı sürekli tavır alarak ve reaksiyoner davranarak müspet hiçbir şey yapılamayacağı ortadadır. Bu bakımdan, yaratılışı gereği medenî bir varlık olan insan, medeniyet değerlerinin de en azından gaye olarak ön plana çıktığı günümüzde, meselelerini ancak konuşarak halledebilir. Bu da, diyalog demektir. Bizim için eskiden beri vârit olan, fakat dünyanın Demirperde'nin yıkılmasından sonra keşfettiği bir gerçek var ki, **gelecek asırda dinler çok söz sahibi olacaktır.** Bu, insanların yürüdüğü tabiî bir hedeftir. Şu anda, İslâm ve Hıristiyanlık, dünyada en fazla müntesibi olan iki dindir. Budizm ve Hinduizm'in de çok sayıda müntesibi vardır. Yahudilik, müntesiplerinin sayısı itibariyle küçük gibi görünse de, etkilidir. Dolayısıyla, âhir zamandaki evrensel bir dirilişin, sulhun ve barışın bu dinler arasında, önce ortak noktalarda başlayacak bir diyalogdan geçeceği bir vakıa olarak karşımızda durmaktadır. Böyle bir diyalogda geç kalındığı bile söylenebilir. Biz, kendi değerlerimizden şüphe etmiyoruz ve kimseye iltihak teklifinde bulunmadığımız gibi, kimsenin aklından da bize böyle bir teklifte bulunmak geçmiyor. **Kur'ân-ı Kerim 14 asır önce, diğer din mensuplarına diyalog çağrısını yapmıştır.** Fakat,

aradan geçen asırlar, zamanın ve şartların gereği olarak, daha çok çatışma asırları olmuş. Bundan sonra ise, zihinlerin, kalplerin fethi, en azından karşılıklı saygı ve sevgiyle kaynaşma asırları olacaktır. Bu konuda, Hudeybiye öncesi ile, Hudeybiye ve Mekke'nin fethi arasında geçen 2 yılın karşılaştırılması bize gerekli ipucunu verebilir. Kur'ân-ı Kerim, Mekke'nin fethi için değil, Hudeybiye sulhu için fetih der. Hudeybiye ile kavga kapıları kapanmış, kalplerin kapısı açılmıştır. Gerçek fetih budur. Toprak elde etmek değildir.

İşte, bu hissiyatla sayın Papa ile görüşmemiz tabiî idi. Geçen seneden bu yana, Papalığın Türkiye temsilcileri gibi, Amerika'da görüştüğümüz temsilcileri de bu konuda bir hayli istekli davrandılar ve gerekli zeminin hazırlanmasıyla bu görüşme gerçekleşti. İnşallah hayırlara vesile olur.

Aksiyon: Görüşme sırasında dile getirilen teklifler dünya çapında çatışma alanlarını uzlaşma alanlarına çevirerek, yüzyılların kinini sevgiye çevirmeyi hedefleyen teklifler. Siyasi ihtiraslar ve tarihi düşmanlıkları aşma konusunda ümit verici ne gibi gelişmeler görüyorsunuz?

Fethullah Gülen: Allah, kıyametten önce insanlığa bir yeryüzü cenneti va'd etmişse, O'nun bu va'di yerine gelecektir. Bu hedef yönünde bir adım attığımız takdirde, bu adıma karşılık on adım atıldığını görüyoruz. Tarihin hiçbir döneminde böylesi kolay bir yakınlaşma, kaynaşma ve karşılıklı kabul olmamıştır. Bu da, ümitlerimizde haksız olmadığımızı gösteriyor. Siyasî ihtiraslar ve tarihî düşmanlıklar, daha çok dünya menfaatlerini paylaşma üzerinde cereyan ediyor. Biz, hiçbir zaman bir dünya nimeti paylaşımı kavgasında olmadık. Sürekli alan değil, veren olma, yaşatmak için yaşama zevkinden vazgeçme, başkalarını kendimize tercihle, mükâfatı sadece Allah'tan bekleme ve en büyük mükâfat

olarak O'nun rızasını kazanma çizgisinde hareket etmeye çalıştık.

Aksiyon: Papa veya Vatikan diyalog konusunda sizin heyecanınızı paylaşıyor mu?

Fethullah Gülen: Vatikan, uzun zamandır diyalog çağrılarını bütün dünyaya yapıyor. Hatta bu konuyla ilgilenen bir bakanlıkları bile var. Sayın Papa, "Ümidin Eşiğini Aşarken" isimli kitabında da diyalogdan bahsediyor. Bu konuda, kendilerini hayli istekli bulduğumu söyleyebilirim. Aynı dinin değişik meşrepleri arasında bile anlaşmazlık ve rekabetler oluyor. Nasıl herkesin kendi meşrebini güzel, hatta en güzel bulması yadırganmazsa, herkesin kendi dinini daha çok sevmesi de yadırganmaz. Herkes dininin revaç bulmasını ister. Bununla birlikte, kendi inanç ve meşrebimize sevgi, başkalarınınkine düşmanlıktan beslenmez, hiçbir çatışma olmaz.

f. Fethullah Gülen'nin Papa ile yaptığı konuşmanın metni

Pek muhterem Papa cenapları..

Papa 6. Paul cenapları tarafından başlatılan ve devam etmekte olan dinlerarası diyalog İçin Papalık Konseyi (PCID) misyonunun bir parçası olmak üzere burada bulunuyoruz. Bu misyonun tahakkuk edişini görmeyi arzu ediyoruz. En aciz bir şekilde hatta biraz cüretle, bu pek kıymetli hizmetinizi icra etme yolunda en mütevazı yardımlarımızı sunmak için size geldik. İslâm yanlış anlaşılan bir din olmuştur ve bunda en çok suçlanacak olan Müslümanlardır. Uygun bir yerdeki vakitli bir gayret bu yanlış anlamanın büyük oranda azalmasına katkı sağlayabilir. Müslüman dünyası, İslâm'ın

asırlarla ölçülen yanlış algılanmasını silip atacak bir diyalog imkânını bağrına basacaktır. Beşeriyet, çelişen görüşler ortaya koydukları gerekçesiyle, zaman zaman bilim adına dini, din adına da bilimi inkâr etmiştir. Bilginin tamamı Allah'a aittir ve din Allah'tandır. O halde bu ikisi nasıl çelişebilir? İnsanlar arasında anlayışı ve hoşgörüyü artırmaya yönelik diyaloğa yönelik ortak gayretlerimiz çok iş görebilir. Kendi memleketimizde şimdiye kadar çeşitli Hıristiyan mezheplerinin liderleriyle diyalog içinde olduk. Bu naçiz gayretlerin boşa çıkmadığını acizane ifade etmek isteriz. Amacımız bu üç büyük dinin inananları arasında hoşgörü ve anlayış yoluyla bir kardeşlik tesis etmektir. Bizler bir araya gelmek suretiyle sözde medeniyetler çatışmasının gerçekleşmesini görmek isteyen yolunu şaşırmış ve şüpheci kimselere karşı dalgakıranlar gibi, isterseniz bariyerler gibi deyin, karşı durabiliriz.

Geçen yıl bazı ünlü uluslararası bilim adamlarının katıldığı medeniyetler arası barış ve diyalog konulu bir sempozyum düzenledik. Bu gayretin başarısından aldığımız teşvikle bu tür etkinlikleri tekrarlamak istiyoruz. Hâlihazırda üç büyük dinin bağlıları arasındaki bağları güçlendirmeye yönelik olarak dinlerarası diyalog konusunda Vatikan'ın da temsil edileceğini ümit ettiğimiz bir konferans düzenleme sürecinde bulunuyoruz. Yeni fikirlerimiz varmış iddiasında bulunmuyoruz. Yine müsamahanıza sığınarak, bu misyonun hedeflerine yakından hizmet etmek için üstlenmek istediğimiz birkaç teklifte bulunmayı arzu ediyoruz. Hıristiyanlığın üçüncü bin yılına girişi münasebetiyle yapılacak kutlamalar vesilesiyle Ortadoğu'daki Antakya, Tarsus, Efes ve Kudüs gibi bazı kutsal yerlere müşterek ziyaretleri içeren birçok etkinlikler önermek istiyoruz. Bunu Sayın Cumhurbaşkanımız Demi-

rel'in, cenaplarının ülkemizi ziyaretine ve mezkur kutsal mekânları göstermeye davetini tekrarlamak için bir fırsat addediyoruz. Anadolu halkı size misafirperverliğini göstermeyi ve şevkle selâmlamayı hararetle beklemektedir. Filistinli liderlerle diyalog kurmak suretiyle Kudüs'ü birlikte ziyaret etmemize davetiye çıkarabiliriz. Bu ziyaret bu mübarek şehri Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanların, hiçbir kısıtlama, hatta vize dahi olmaksızın serbestçe ziyaret edebileceği uluslararası bir bölge olarak ilan etme gayretlerine yönelik dev bir adım teşkil edebilir. Üç büyük dinden liderlerin işbirliği ile, ilki Washington DC'de olmak üzere muhtelif dünya başkentlerinde bir konferanslar serisinin gerçekleştirilmesini teklif ediyoruz. İkinci serinin zamanı için Hz. İsa'nın doğumunun 2000. yıldönümü ideal olabilir. Bir öğrenci değişim programı da çok faydalı olacaktır. İnançlı genç insanların birlikte eğitim görmesi birbirlerine yakınlıklarını artıracaktır. Öğrenci değişim programı çerçevesinde üç büyük dinin babası olduğu ikrar edilen Hazreti İbrahim'in doğum yeri olarak bilinen Urfa şehrindeki Harran'da bir ilahiyat okulu kurulabilir. Bu, ya Harran Üniversitesi'ndeki programların genişletilmesi suretiyle ya da üç dinin ihtiyaçlarını da temin edecek şumullü bir müfredata sahip bağımsız bir üniversite şeklinde gerçekleştirilebilir. Önerilen programlar aşırı büyük işler gibi algılanabilir; ama bunlar erişilmez değildir. Dünyada iki tip insan vardır. Bazıları kendilerini topluma adapte etmeye çalışır. Diğer bazıları ise topluma uymaktansa toplumu kendi değerlerine adapte etmek ister. Toplum bütün ilerlemeleri bu ikinci tip insanlara borçludur. Onları yarattığı için Rabb'e şükürler olsun.

M. Fethullah Gülen / Rabb'in aciz kulu / 9 Şubat 1998

3. Rahip Sahag Maşalyan[216]

Dünya barışını ancak dinlerarası diyalog sağlayabilir

"Geçen 15 Ocak Perşembe günü Hilton'da kamuoyunun giderek aşina olduğu dinlerarası diyalog görüntülerinin en çarpıcılarından birine daha tanık olduk.

Bu ülkenin dinsel mozaiğini oluşturan cemaatlerin dini liderleri –İstanbul Müftüsü, Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Hahambaşısı, Katolik kardinaller– iftar sofralarından artık görmeye alışkın olduğumuz bir şekilde tekrar bir araya gelerek tüm dünyaya dostluk ve barış mesajları ilettiler. Kültürlerarası Diyalog Platformu'nun düzenlediği "Üç Semavi Dinde Ortak Ahlakî Değerler ve Terör" konulu panelde terör ve din bağlantısı ele alındı. Bir kez daha dinlerin hiçbir terör eyleminden dolayı sorumlu tutulamayacağı gerçeği dile getirildi.

Dinlerarası diyalog zorunluluk

Dinlerarası diyalog hareketi elbette ki dinî liderlerin yan yana gelip yemek yiyerek aile fotoğrafı çektirmesine indirgenemez. Derinlerde çok daha ciddi işbirliği arayışlarının olduğu bir gerçektir. Çünkü günümüzün küçülen dünyasında semavi dinler doğal gelişimlerinin sınırlarına varmışlardır. Bundan böyle tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar yan yana, hatta iç içe var olmak zorundadırlar. Dünya dinleri, bizim neslimizde kaçınılmaz tarihi bir sorumlulukla karşı karşıyadır. Ya kendi oluşturdukları medeniyetlerin çatışma kıvılcımı ya da onların kucaklaşan kolları olacaklarının bilincine varmışlardır (inşallah). Barışma ve uyum arayışında

---

[216] Ermeni Ortodoks Kilisesi Ruhani Meclis İkinci Başkanı.

olan inançlı kişiler, özellikle 1960'lardan bu yana karşılıklı diyalog çerçevesinde bir araya gelerek dünyanın pek çok ortak bireysel ve toplumsal sorunlarının çözülmesine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Burada prensip, farklı dinlere mensup insanların, inanç ve düşüncelerini birbirine zorla kabul ettirme yoluna gitmeden, birbirlerine sıcak ve hoşgörü ile bakabilmesi, ortak meseleler etrafında konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği yapabilmesidir.

Dinlerarası diyalog hareketi tarihi bir zorunluluktur. Küreselleşme kadar kaçınılmaz bir olgudur… Küreselleşme daha çok bir süreç olarak tanımlanıyor. Zaman içinde gelişen, büyük bir hızla her yere yayılan ve kesinlikle kaçınılamaz bir gelişme olarak algılanıyor. Oysa o daha çok bir devrimi andırıyor. Belki de insanoğlunun tanık olduğu devrimlerin en karmaşığı. Dünya devrimi adına layık ilk gerçek devrim. Dünya devrimi olan küreselleşme bir ölçüde yerküredeki herkesin güvenliğini tehdit etmektedir.

Beliren bir sorunu gidermenin en alışıldık yolu geçmişi tekrarlamaktır. Küreselleşme olgusunun olumsuzluklarına karşı geliştirilen tepkilerden pek çoğu maalesef geçmişin şiddet, terör, gettolaşma, fundamentalizm ve gericilik taktiklerini tekrarlamak şeklinde beliriyor. İnsanlar bunu bazen daha iyisini bilmedikleri veya öngöremedikleri için yapıyorlar. Oysa küreselleşme öyle sorunlara gebe ki, klâsik, alışıldık çözümler ve geçmişe sığınmak çözüm olmaktan çok yeni sorunlar üretmektedir. Dünyamız çözümler beklemektedir. Bu çözüm de, geçmişe çivilenip kalmakla değil, ondan gerekli dersleri alıp, bugünü iyi kavrayıp, geleceğe hazırlanmakla olur.

Dinî şiddet, bağnazlık ve terör de bir çözüm arayışıdır, ama yanlış zamanda ve yerde; kötülüğü, iyiye ulaşmanın bir

aracı olarak görme yanlışına düşmektir. Terörizm, özünde kötülüğü barındıran, bulaşıcı ve acımasız bir tohumdur ve her tohum gibi ekildikçe acıyı ve şiddeti çoğaltır. Onu kullananlara ve uygulayanlara getirdiği tatmin ve başarı sadece bir göz aldanmasıdır. Deniz suyu içerek susuzluğu giderme çabasıdır

Küreselleşmenin oluşturduğu istikrarsızlıklara bazen böylesi dinî ve ideolojik tepkilerin oluşması da normaldir. Bunları küreselleşmenin önündeki engeller değil, daha sağlıklı bir dünya için diyalektik bir katılım olarak görmek gerekir. Her kötüden bir iyi çıkar, derler. 11 Eylül olayıyla doruğa tırmanan bu kötülük, bağrından tüm insanlığı daha büyük tehlikelere karşı uyaracak bir alarma dönüştü. Nereye gidiyoruz? Uygarlığın en yüksek insanlık değerlerini barındıran dinler bir yıkım aracı mıdır? Bizi yaratıcıya götürmek için gönderilen dinî yollar, medeniyetler çatışmasının dinamosu mu olacaklar? Tüm sevgi jargonuna rağmen dinler, özellikle semavi dinler, yıkımın, bölünmenin ve ölümün aracına mı dönüşecekler? Bir avuç dini fanatik ve estirdikleri dinsel terör, sayıları yüz milyonları ve hatta milyarları bulan evrensel dinleri temsil edebilir mi? Ya da, dinler sütten çıkmış ak kaşık mıdırlar? Şiddeti besleyen malzemeler içeriyorlar mı? Dinlerin kullandıkları kutsal metinler ve tarihsel ideller ne ölçüde terörü destekler niteliktedir? Varsa eğer bunları ayıklamanın ve kitlelere sunmanın pedagojik yöntemleri nelerdir? İşte bunlar tüm dinlerin önüne dikilen ve belki de tek başlarına asla üretken bir yanıt geliştiremeyecekleri ve ancak dinlerarası diyalog çerçevesinde yanıtlanabilecek dev sorulardır.

İşte bu noktada dinlerarası diyalog hareketi, dünya barışına yeni, yepyeni çözümler getirme arayışıdır. Geçmişte onun benzerini bulamazsınız, ve bu hareket, eğer plan-

lananlar gerçeğe dönüşürse, insanoğlunun yeryüzünde ulaşabildiği en büyük uygarlık başarısı ve en soylu erdem olacak. Bu hareket henüz daha çocukluk evresini yaşıyor, belki de bir bebek, acemiliğiyle pek çok insanın yüzünde tebessüm meydana getirip, etkinliğinden şüphe edilen sıra dışı bir fenomen. El yordamıyla yürüyor şimdilik. Çok engeller ve muhalifler var önünde. Onu başlatanlar ve sürdürenler bile ürkek. Çünkü uzun asırlardır bir örneği olmayan, gerçekten yepyeni ve gerilim meydana getiren bir yaklaşım. Bizim kuşağımız hiç yürünmemiş bu yolu döşemek ve yürümek zorundadır.

Oysa eskinin, o dinî kompartımanlarla bölünmüş dünyasında ne kadar rahattık! Her şey siyah ve beyazdı. Herkes kendi dininin tek ve gerçek din olduğundan ve Tanrı'nın sadece kendi mabedinde bulunduğundan; oraya doluşanlara kolay yoldan cenneti sunacağından, oraya gitmeyenleri de kısa yoldan cehenneme yollayacağından gayet emindi. Sadece biz kurtulacaktık ve bir gün tüm dünya bizim dinimize dönecekti tarihin sonunda. Küçülen dünya şüpheler uyandırmaya başladı içimizde. Yaratıcının kimi insanlara öz baba, kimineyse üvey baba olacağı inancı içten içe sarsılmaya başladı. Kitaplıklarımız artık başka inanışların da bizim inancımıza ne kadar yakın olduğunu anlatan kitaplarla dolu. İçte yaşayan Tanrı bireysel olarak yaklaşmaya başladı hepimize. Artık O'nun hiçbir dinin tekelinde olmadığını ve O'na sadece mabetlerde değil ama evde, sokakta, fabrikada, okulda, dağların doruklarında ve dünyanın her yerinde ulaşabileceğimizi biliyoruz. Antropoloji, etnoloji ve karşılaştırmalı din çalışmaları, Yaradan'ın dünyanın hiçbir yerinde evlatlarını, Kendisi hakkında koyu bir karanlıkta bırakmadığını ve hakikat ışığının bir kısmıyla aydınlattığını gösterdi.

Diyalog barışın teminatı

Üstelik şimdi biz daha iyi anlıyoruz ki dinlerin çokluğunda derin bir gizem saklı, belki de bu çokluk Tanrı'nın önümüze koyduğu bir bilmecedir, insan aklına sunulmuş bir paradoks, çetin bir ceviz. Aklın ulaşamadığına sevginin ulaşabileceğini biz iyi biliyoruz. Dinlerarası diyalog, "bir Tanrı ama pek çok din nasıl bağdaşır?" paradoksunu sevgi, hoşgörü, anlayış ve iletişim yoluyla çözme girişimidir. Aslında çağlar boyu peygamberler, filozoflar, barışseverler ve din mücadelelerinde acı çeken milyonlar hep bunu düşlediler, ama dünya onlar için bu ideali gerçekleştirmek için yeterince küçük değildi. Şimdi Tanrı küreselleşme sürecindeki bu dünyayı avuçlarımıza koyuyor, onu birleştirelim ve insanlığın bütün ütopyalarını gerçekleştirelim diye. Yoksa bu küre elimizde yanan bir topa dönüşecek.

Dinlerarası diyalog tarihin en çetin meydan okumasıdır insan aklına ve yüreğine; ama dünya barışına bizi taşıyacak en elzem köprülerden biri de budur sanıyorum."[217]

4. Prof. Dr. Ahmet Güç[218]

"…Müslümanlar, dinlerarası diyaloğun geleceği konusunda iyimserdirler. Onlar, iki taraf arasındaki ilişkilerin polemik ve çekişmeyle değil diyalog zemininde gelişmesini istemektedirler. Onlara göre bu diyalog ilişkisi kültürler hatta "medeniyetler arasındaki diyaloglara götülebilecektir. Aslında Müslümanların diyaloğa bu kadar sıcak bakmalarının hatta diyaloğun geleceğini bu kadar aydınlık görmelerinin arkasında başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere dinî referanslarının

---

217 *Zaman Gazetesi*,-21.01.2004.

218 Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

böyle bir sürece tamamen açık olması ve Müslümanların da buna inanması bulunmaktadır. Çünkü Müslümanlar, diyalog çağrısının II. Vatikan Konsili ile değil, asırlar önce Kur'ân-ı Kerim tarafından bizzat Hıristiyanlara yapıldığını ama bunun onlara duyrulması gerektiğini düşünmektedirler."[219]

5. Prof. Dr. Abdurrahman Küçük[220]

"…Kur'ân'ın sınırlarını belirlediği esaslar içerisinde Müslümanlar, diğer din mensuplarına "en güzel şekilde ve hoşgörü" ile yaklaşmış; İslâm ülkelerinde Müslüman olmayanlar Müslümanlarla günlük hayatta beraber ve işbirliği içerisinde yaşamıştır. Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla olan münasebetlerinde müsamaha ve adaleti temel esas olarak benimsemiş, Kur'ân'ın *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış."* (Nahl, 125) emriyle hareket etmiştir, İslâm'ın hoşgörüsü ve Müslüman'ın anlayışı, din olarak İslâm'ın geniş alanlara kısa zamanda yayılmasına sebep olmuştur.

Hıristiyanların 1964'de başlattıkları "diyaloğ"u İslâm, diğer dinlere sıcak bakışında ve Hıristiyanları Ehl-i Kitap görüşünde göstermiştir. Bunun için, "Diyalog" ismiyle olmasa da, uygulamadaki örneklerle, bugün *diyalog* diyebileceğimiz bir anlayış, İslâm'ın yayıldığı döneme kadar gitmektedir. Kur'ân'ın yaklaşımı Müslümanlar tarafından daima uygulanmış ve halen de uygulanmaktadır. En güçlü dönemlerinde bile Türkler, hâkimiyetleri altındaki diğer din men-

---

219 Ahmet Güç. "2000'li Yıllarda İslâm ve Hıristiyanlık Arasında Nasıl Bir İlişki olmalıdır?".*(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-Tarih ve Edebiyat Metinlerinde İslâmiyet ve Hıristiyanlık* Arasında Saygı ve Hoşgörü Sempozyumu 15-18 Mayıs 2000, (Basılmamış Tebliğ), 6-9.

220 Emekli öğretim üyesi.

suplarına hoşgörü örneklerini göstererek ve işbirliği yaparak en iyi misal olmuştur.

Günümüzde, inanan insanlar arasında, diyalog çalışmalarının faydalı bulunduğu kanaatindeyiz. Bu, insanî ve ahlâkî bir davranıştır. Art niyet taşımayan, samimi ve gerçek anlamdaki bir diyalogda Müslümanların da istifadeleri olacaktır. Çünkü İslâm'da "tebliğ" esası vardır. İslâm ülkeleri'nin, gerek Müslümanlara ve gerekse Müslüman olmayanlara ulaştırılmasının yolu tebliğdir. İslâmî tebliğde, aldatma, kandırma, baskı yapma hileli yollara sapma gibi esaslara yer yoktur. Açıklık, samimiyet ve doğruluk temel prensiptir…

Biz, herkesi, Allah'ın bir yaratığı ve kutsal bir emaneti bilmekte; Yunus Emre'nin, *"Yaratılmışları severiz Yaradan'dan ötürü."* ifadesindeki anlayışla görmekteyiz."[221]

6. Prof. Dr. Mehmet Aydın[222]

"…Hz. Peygamber devrinde Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinde hâkim olan ruh, yine İslâm'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhudur. Hz. Peygamber'in yazdığı mektuplarda veya Necranlılarla bizzat karşılaşmada Hz. Peygamber'in Hıristiyanlığa karşı tavrı, onların yanlış itikatlarını bizzat kendilerine duyurmak ve Hakk olan inancın tebliğini yapmaktır. Hz. Muhammed'in mubâhale ile hedefi, doğru olduğunu iddia etlikleri yanlış inançları sarsmak ve onları İslâm'ın açık ve seçik itikat esaslarına çağırmaktır. Ama her şeye rağmen zorlama yoktur. Hz. Muhammed'in, Necranlıları, Mescid-i Nebevî'ye alması, onların ibadet etmelerine izin vermesi, kendi dinlerinde kalmak üzere antlaşma

---

221 Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış", *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri,* s.45-59.

222 Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

isteklerini kabul etmesi, sadece İslâm’ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhu ile izah edilebilir.

Batı Katolikliğinin, özellikle II. Vatikan Konsili'nden sonra başlattığı dinlerarası divalog teşebbüsünü 15 asır önce İslâm’ın başlatmış olması düşündürücüdür. Asırlar boyunca İslâm’ın bayraktarlığını yapmış tüm İslâm devletleri ve özellikle Türk-İslâm devletleri, hep İslâm'ın temeldeki bu dini toleransını, politikalarının hareket noktası yapmışlardır. Batıda tarih boyunca halklar, kralın dininde görülmek istenirken, Türk-İslâm dünyasında daima çokluk içinde birlikte yaşamak prensibi kabul edilmiştir. Bu dinî politikanın temelleri ise Kur’ân-ı Kerîm ve Allah Resûlü'nün yüce beyanları ile atılmıştır.”[223]

7. Prof. Dr. Mehmet S. Aydın[224]

“…Kur’ân, diyaloğa tamamen açık bir kitaptır, insanın yüreğini depreştirici bir ayet meşhurdur: “*kul yâ ehlel kitabı taâlev*”, 'ey Ehl-i Kitap, gelin ortak bir zeminde buluşalım'. Gelin ortak bir noktada, ortak bir zeminde buluşalım diyor. Kur’ân'ın bu çağrısı belki tarih boyunca binlerce sebepten dolayı yeterince duyulmamış olabilir, ama bugün bu çağrıyı ciddi olarak duymanın zamanıdır. Eğer ortak noktalarda buluşursak bu dünyada her inanışa, her medeniyet sahibine yeterince yer var. Ama buna inanmazsak hiç kimse birilerini yok ederek kendisine mekân düşünmesin bu dünyada. Artık onun için çok geçtir; ya birlikte yaşarız, ya birlikte göçeriz.

---

[223] Mehmet Aydın, “Hz. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerine Bir bakış”, *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, s.81-93.

[224] Devlet Bakanı.

Birlikte yaşamak varken niye birlikte göçmeyi hayat edelim?”[225]

8. Prof. Dr. Kemal Karpat[226]

“…Hoşgörünün, birbirimizi kabul etmenin çok arzu edilir bir ideal olduğunu, insanlığın kurtuluşunun sevgide bulunduğunu ısrarla vurgulamak istiyorum; fakat aynı zamanda sevgiye ve güzele giden yolun engellerle dolu olduğunu, bu amacı göze alanların güçlükleri ve engelleri de hesaba katmasını istiyorum. Bu şekilde realist hareket edenlerin başarı imkânları artar, özlediğimiz hoşgörü, beraber yaşama gerçekleşir. Bu dünya, içinde bulunduğumuz ülkeler, böyle bir yaşayışa sahip olmuş, yani dedelerimiz bunu gerçekleştirmiştir; bunu eminim biz de yapabiliriz, yapmalıyız.”[227]

9. Prof. Dr. Bekir Karlığa[228]

“…Müslümanlar açısından hoşgörünün, diyaloğun ve bir arada yaşamanın hem dinî temelleri mevcuttur, hem de, entelektüel temelleri. Bu çerçeve içerisinde bu temelleri işletmek ve günümüzde küçülerek bir köy haline gelen dünyamızın ortak yaşamı içerisinde Müslümanlar da etkin bir rol almak istiyorlarsa, tarihte pek çok güzel örneklerini gördüğümüz bu anlayışı yeniden gündeme getirmek, yeniden değerlendirmek ve düşünmek zorundadırlar. Bunu gerçekleş-

---

225 Mehmet S. Aydın, *Medeniyetler Çatışmasından Diyaloğa,* Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst. 2000, s.39-42.

226 Wisconsin Üniversitesi (ABD)

227 Kemal Karpat, “Osmanlı’da Hoşgörünün Hukukî Temelleri”, *Osmanlı’da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı,* Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s.13-18.

228 Marmara Ün. İlahiyat Fak.

tirmek için önümüzde ne dinî, ne de entelektüel bir engel vardır."[229]

"…Müslümanlar; gerek kültürlerarası, gerekse dinlerarası diyalog için yeni bir dinî kural araştırma veya ihdas etmek durumunda değildirler. Kur'ân ve Sünnet'in bu bağlamda bize tanıdığı imkânlar, iyi değerlendirildiği ve doğru anlaşıldığı takdirde fazlasıyla yeterlidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in öngördüğü bu temel anlayış doğrultusunda Hz. Peygamber'in fethedilen yerlerdeki Hıristiyan ve Yahudi din adamlarına karşı gösterdiği müsâmaha ve özel tavır ile, yerli ahâlîye iyi davranılmasını âmir direktifleri ışığında fikirler geliştiren İslâm bilginleri, bu özel statüyü "zimmet ahdi" adı altında hukukî bir yapıya kavuşturmuşlardır. Tarih boyunca da bazı sıcak çatışma ortamları istisna edilirse, Müslüman devlet adamları bu statüye özel bir itinâ göstererek rakiplerinin pervasız davranışları karşısında "Gayrimüslim" tebaaya yumuşak ve merhametli davranmaya çalışmış ve "Ehl-i Kitab"ı rencîde etmemeye özen göstermişlerdir."

10. Prof. Dr. Ömer Faruk Harman[230]

"İslâm toplumunda gayrimüslimler zimmet akdi sayesinde can ve mal güvenliği, inanç ve ibadet, ikamet ve seyahat, çalışma hürriyetine sahiptirler. Evrensel bir dinin bütün insanlığı kucaklaması, hoşgörülü olması, insanlara temel hak ve hürriyetlerini vermesi en tabii niteliğidir. İslâm bütün insanları bir olan Allah'a kulluğa, insana saygıya, başkalarının hakkına riayete davet etmekte, kul hakkından sakındırmakta;

---

229 Bekir Karlığa, "Hoşgörünün Dinî ve Entelektüel Temelleri", *Osmanlı'da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s. 100-109.

230 Marmara Ün. İlahiyat Fak.

özellikle kitap ehlini kendi kitaplarındaki emirleri uygulamaya çağırmaktadır.

Yahudi kutsal kitabında “Komşunu kendin gibi seveceksin.” (Levililer 19/18) ve “Komşunun hiç bir şeyine tamah etmeyeceksin.” denilmekte (Çıkış 20/17), Garibe, öksüze, yetime haksızlık edilmemesi gerektiği, suçsuz kanı dökülmemesi vurgulanmakta, bir insanı kurtaranın herkesi kurtarmış olacağı, birini öldürenin de bütün insanları öldürmüş olacağı belirtilmektedir.

Kur’ân, İncil ehlinin, Allah'ın onda indirdiği ile hükmetmelerini istemektedir. İncil'de ise “Düşmanlarınızı sevin.”, “Hükmetmeyin ki hüküm olunmayasınız.” denilmektedir.

Müslüman olarak Yahudi ve Hıristiyanlardan, kendi kutsal kitaplarını hayata geçirmelerini dilemekteyiz, o takdirde yeryüzünde barış daha da hakim olacaktır.

Müslümanlar da kendi kutsal kitaplarını iyi anlarlarsa kendilerinin ve başkalarının en tabii insan haklarına daha da saygılı olacaklardır. Zira Kur’ân'ın mesajı, kavga ve ayrılık değil, selamet ve barış getirmektedir.”[231]

11. Prof. Dr. Niyazi Öktem[232]

“…I. Din Şûrasında nihâî tebliğde “dinlerarası diyaloğu geliştirmeliyiz, bir sekreterya kurulmalı” şeklinde bir önerimiz olduğunda bazı kesimden insanlar hop oturup hop kalktı, “Ne oluyor yani misyonerleri mi buraya getiriyorsunuz!” diye bir sıkıntı içinde oldular. Kendimize güveniyorsak ki El-

---

[231] Ö. Fâruk Harman, “İslâm ve Diğer Dinler”, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.79-88.

[232] Galatasaray Üniversitesi.

hamdülillah ben Müslümanım, kendime güveniyorum, hiç korkacak bir şeyim yok, gelin diyaloğa başlayalım dedik o zamanlar. Gelin devam edelim, devlet katında ne oluyor, ne bitiyor onu bilemiyoruz, ama sivil katmanlarda çok iyi görüyoruz ki, işte Sayın Fethullah Gülen Bartelomous'la bir diyalog başlattı, arkasından Papa Jan Paul II ile diyaloğunu sürdürdü. O kadar güzel ki bunlar.

Düşünün, sıradan insanların, birbirini barbar gibi çeşitli yakışıksız sıfatlarla adlandıran kesimlerin liderleri bir araya geliyorlar, kucaklaşıyorlar, sarılıyorlar, öpüşüyorlar. Bu; taraflara barış mesajıdır, dostluk mesajıdır, kavga etmeyin mesajıdır, bundan daha güzel bir şey olamaz." [233]

12. Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu[234]

"… (Dinlerarası diyalogda Hıristiyan din adamlarının tavırlarındaki) bütün bu kuşkulara rağmen, Hıristiyan yöneticilerin bu yönde olumlu adımlar atmaları, yetersiz de olsa, gelecek için ümit vermektedir. Kökünde insanî ve ahlâkî değerler taşıdığı da hissedilmektedir. En azından dinlerarası soğukluğu giderici, aktif düşmanlık etkenlerini frenleyici olması bakımından olumlu bir adım olarak görülmektedir. Nitekim bu tarihlerden sonra Batı'da İslâm hakkında yazılan kitaplarda eskiye göre daha olumlu ifadeler kullanıldığı dikkati çekmektedir. İftira ve yıkıcı yorumlar yerlerini Müslümanları tasvire, İslâm'ı Müslümanların anladıkları şekliyle anlatmaya yönelmektedir ki, sayıları az da olsa, bunları olumlu gelişmeler olarak görmemek mümkün değildir." [235]

---

233 Niyazi Öktem, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.163-164.

234 S.Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

235 Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s.443-463.

13. Dünya Dinler Parlamentosu

Dünya Dinler Parlamentosu maddi çıkar gözetmeyen, dünya çapında farklı dinlere mensup sekiz binden fazla üyeye sahip bir sivil toplum kuruluşudur. Amacı, farklı dinlerin bir araya gelerek evrensel sorunlarla birlikte mücadele etmesini ve dünya barısı açısından hoşgörü zemini oluşturmasını sağlamaktır. Dinler ve milletler üstü bir kimliğe ve anlayışa sahip kuruluşun merkezi Amerika'nın Chicago'da eyaletindedir.

Dünya Dinler Parlamentosu ilk toplantısını yaklaşık 110 yıl önce 1893 yılında yaptı. Bir sonraki toplantısını ise tam 100 yıl sonra 1993 de Chicago'da gerçekleştirdi. Parlamento bunun sonrasında düzenli ve organizeli olarak dünya çapında organizasyonlara imza atmış, Dünya dinleri ile birlikte *"Evrensel Ahlâk Beyannamesini*" kabul etmiştir. Evrensel Ahlak Beyannamesinde kabul ettiği hususlardan örnekler verilirse;

- Dünyanın karşı karşıya bulunduğu sorunları çözmede dinlerin, özellikle de semavî dinlerin beraber hareket etmesini sağlamak.

- Toplumlarda dinî ve manevî değerlerin güçlenmesi için gerekli işbirliğini yapmak.

- Dinlerin birbiriyle uğraşmasını veya birbirini kötülemesini bir kenara bırakarak, dini ve manevi değerleri küçümseyen ve dışlayan ideolojilere karşı işbirliği yapmak.

- Uyuşturucu, AIDS, alkol bağımlılığı, boşanmalar ve ailenin parçalanması, cehalet, fakirlik, açlık, adaletsizlik, savaş ve etnik çatışmalar gibi sorunların çözümünde işbirliği yapmak.

- Dinin siyasal veya herhangi dünyevî bir amaç için kullanılmasını engellemek.

- Kadınların, eğitim başta olmak üzere, her tür haklarının korunmasını ve geliştirilmesini sağlamak.

- İnsan hak ve hürriyetlerine, özellikle de din ve vicdan hürriyetinin, temin edilmesi ve korunması için çalışmak. Ayrıca bu hak ve hürriyetleri sınırlayan her tür zihniyet ve oluşumla mücadele etmek.

14. Gazeteciler Ve Yazarlar Vakfı

Vakfın diyalogla ilgili gayesi vakıf yetkilileri tarafından şöyle ifade edilmektedir: "Amacımız barışa inanan, dünya barışına katkıda bulunmak isteyen; ülkemizin diyaloğa açık birey ve sivil toplum kuruluşları arasında eşgüdüm sağlayarak ülkemizi tanıtma, sesimizi duyurabilme ve başka sesleri de duyabilme fırsatını sizlerle paylaşmaktır."

Vakfın Dinlerarası Diyalog faaliyetleri şunlardır:

6-7 Haziran 1997, "Medeniyetlerarası Diyalog", Hilton-İstanbul.

25 Aralık 1997, "Ulusal Uzlaşmaya Teşvik Gecesi", Hilton-İstanbul.

21-22 Eylül 1997, "HOŞGÖRÜ 700**"** (Birlikte Yaşama Sanatı), CRR-İstanbul.

2 Şubat 1998, "Dinlerarası Diyalog Adımları Dünya Barışı İstikametinde"

15-18 Nisan 2000, "Hz. İbrahim'in Çocukları Barış için Harran'da", Urfa.

13-15 Temmuz 2001, “IV. Abant Platformu/Toplum ve Çoğulculuk”

13-16 Mays 2004, “Hz.İbrahim’in Aydınlığında Dinler ve Barış”, Mardin-İstanbul.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNLERARASI DİYALOĞUN TARİHİ VE DİYALOĞUN ŞARTLARI

DİNLERARASI DİYALOĞUN TARİHİ VE DİYALOĞUN ŞARTLARI

1. Dinlerarası Diyaloğun Tarihi

Tarihte Müslümanların diyaloğa katkıları göz ardı edilemeyecek kadar fazla olmuştur. Bunda Kur'ân-ı Kerim'in öteki din mensuplarından bahsetmesinin önemli tesiri vardır; nitekim Kur'ân sadece Müslümanlara hitap etmez, aynı zamanda İsrailoğulları,[236] Mecusiler,[237] Sâbiîler[238] ve Hıristiyanlar[239] gibi diğer din mensuplarından da bahseder. Zaten İslâm, kesinlikle tecrit edilmiş bir ortamda doğup yayılmamış, aksine hemen ilk yıllarda müşrikler, Hıristiyanlar, Yahudiler ve sonraları Mecusiler, hatta Hindular ve Budistlerle aynı ortamlarda bulunmuştur. İslâm, evrensel bir din olarak Müslümanlara "ötekilerle" ilişkilerinde daima uyum ve "insanca yaşamayı" emretmiştir. Zaten ilk Müslümanların çoğunluğu, Hz. Muhammed'in örnek diyaloğu yoluyla önceki dinlerini bırakıp "hidâyete erişmiş" insanlardır.

Müslümanlar, İslâm topraklarında yaşayan öteki din mensuplarıyla pek çok defalar açıklık atmosferinde karşı karşıya gelmiş beraber yaşamış hatta dinler arası tartışmalar düzenlemiştir.

---

236 Mesela: Bakara sûresi, 40-86, 93, 100, 122, 246-251. Mâide sûresi, 13-14; A'raf sûresi, 138-141.

237 Hac sûresi, 17.

238 Bakara sûresi, 62; Mâide sûresi, 72; Hac sûresi, 17.

239 Mesela: Bakara sûresi, 62; Mâide sûresi, 15, 85-88.

En azından 15 asırdır, birbiriyle yan yana ve içice yaşamak zorunluluğunda bulunan üç semavî dinin (İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık) mensupları uzun tarihleri boyunca zaman zaman sıcak karşılaşmalarla yüz yüze gelmişler, zaman zaman da kısmî uzlaşma dönemleri yaşamışlardır. Geçmişin bu acı ve tatlı hatıralarını tarihin sayfaları arasında terk edilerek, günümüzde samimiyet, açıklık ve iyi niyet ölçüleri içerisinde gerçekleştirilecek bir diyalog ve anlaşma ortamının hepimizin yararına olacağı muhakkaktır.

Asrımızda, İbrâhîm kökenli bu üç din arasında diyalog arayışı ilkin Hıristiyanlar tarafından dile getirilmiştir. Zira iki bin yıllık tarihi boyunca Hıristiyanlık; Yahûdîlik ve Müslümanlığa göre daha fazla iç ihtilâflarla çalkalandığı ve bu nedenle büyük bölünmeler ve sıkıntılar yaşadığından uzun asırlar boyunca kendi içinde bir diyalog arayışına girme gereğini duymuştur. Özellikle geçen asırda ortaya çıkan ve Avrupa kıtasını baştan aşağı istilâ etme istidâdı gösteren Pozitivist ve Materyalist akımlar karşısında direnebilmek için, Katolik Kilisesi; Kilise ile Toplumu, Kilise ve Devleti ve Kilise ile Bilim ve Düşünceyi uzlaştırmanın yollarını aramaya çalışmıştır.

İbrahim kökenli dinlerin en eskisi olan Yahudilikte ise tarihî nedenlerle ortaya çıkmış bulunan içe kapanıklığın sürmekte olduğu gözlenmektedir. Yahudiler "Mev'ûd (vadedilmiş) topraklar" hülyasını gerçekleştirmek amacıyla giriştiği yayılma politikasını bir kenara bırakarak, geçmişin ezikliğini üzerinden atıp öteki dinlerle ve özellikle de Müslümanlarla diyalog konusunda pek istekli davranmamaktadır.

Diyalog düşüncesinin ortaya çıkmasında İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan insan hakları, din ve vicdan öz-

gürlüğü kavramlarındaki gelişmelerin olumlu etkileri yanında, aşağıda sayacağımız sebeplerin de tesiri büyüktür:

-Dünyada gelişen ulaşım ve haberleşme vasıtaları,

-Turizmin değişik inançtaki insanları yan yana getirmesi,

-Avrupa'daki Türk işçileri örneğinde olduğu gibi çeşitli göçlerle bir araya gelen insanlar,

-Okullarda aynı sınıfta öğrenim gören farklı dinlere mensup öğrencilerin birbirlerini tanıma eğilimleri,

-Aynı fabrikada çalışan işçilerin karşılıklı insanî ilişkileri,

-Farklı din mensupları arasındaki evlilik sayılarının artması,

-Ticarî, askerî, dinî ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşması,

diyalog düşüncesinin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Bu ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi, karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet esaslarına bağlıdır. Hemen her dinin hakimiyet alanında, diğer din mensuplarının olduğu gibi, İslâm'ın hâkim olduğu bölgelerde Hıristiyan azınlık cemaatler ve Hıristiyanlığın hâkim olduğu bölgelerde de Müslüman azınlık cemaatler bulunmaktadır. Aynı sokakta komşuluk ilişkileri içinde olan bu ayrı din mensuplarının birbirlerini anlamaları, iyi ilişkiler ve barış içinde yaşamalarını zorunlu kılmaktadır.

Dinlerarası diyaloğun asrımızdaki seyrini, bunda aktif rol oynayanları, İslâm dünyası ve Türkiye'deki yankılarını kısaca şöyle özetleyebiliriz:

a. Vatikan'ın Aktif Rolü

Katolik kilisesi diyalog konusunu daha iyi yürütebilmek için Vatikan'da *"Hıristiyan Olmayanlar Sekreterliği"* ismiyle

bir birim kurdu ve başına Hıristiyanlık dışı dinler konusunda uzman kişileri getirmek suretiyle çalışmalarını sürdürdü. 1964 yılında kurulan Sekreterlik, onu takip eden 10 yıl içinde fazla gelişme gösteremedi. Çünkü diyalog çalışmalarının tabandan gelmesi bekleniyordu. İlk teşebbüs çeşitli bölgelerdeki mahalli kiliselere bırakılmıştı. Bu beklentinin pek verimli olmadığı görüldü. Bunun üzerine yöntem değişikliğine gidildi. Çalışmalar üst seviyede ve merkezde başlatıldı. Diyaloğu üstten tabana doğru yayma yöntemi daha etkili oldu. Mesela Sekreterlik Başkanı Kardinal Pignedoli 1974 yılında Suudi Arabistan Kralı Faysal'ı; daha sonra Kahire İslâmî Araştırmalar Yüksek Meclisini ziyaret etti; ilişkilere hareketlilik kazandırdı. İslâm dünyasında ilk tepki Libya'dan geldi. Başbakan Abdusselam Callud, İtalya'yı ziyareti sırasında Vatikan'ı da ziyaret ederek, Papa VI. Paul ile görüştü, daha sonra da Şubat 1976 da Libya'nın Trablus şehrinde *İslâm-Hıristiyan Diyaloğu* isimli bir seminer düzenlendi. Bu seminere iki tarafın 12'şer kişilik konuşmacıların yanında çeşitli ülkelerden gözlemciler de katıldı; Türkiye'yi de yedi kişilik bir heyet temsil etti.[240] Daha sonraki yıllarda Vatikan temsilcilerinin İslâm Ülkelerindeki ziyaret ve temasları devam etti; yapılan çalışmalar yayınlarla desteklendi. Türkiye de bu çalışmalara katıldı, bu gaye için 1987 ve 1988 yıllarında Ankara Üniversitesi ile Roma Pontifical Gre-gorian Üniversitesi arasında karşılıklı sempozyumlar düzenlendi.

Vatikan bünyesinde kurulan Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreterliği ve yan kuruluşları çalışmalarını sürdürmektedir. *"Bulletin", "İslâmochristiana"* vs. gibi dergilerle konu güncelleştirilmekte, kamuoyu oluşturulmaktadır. Bunlara ilaveten *"Saint-Siega Sekreterliği"* veya *"Kilise Ökümenik Kon-*

[240] Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 400.

seyi" gibi kuruluşların işbirliğiyle diyalog çalışmaları yoğunlaştırılmaktadır. 1971 de merkezi Cenevre'de *"Zamanımızın İnanç ve İdeolojileri ile Diyalog Komisyonu"* ismiyle yeni bir birim ve buraya bağlı "İslâm Alt Komisyonu" kurulmuştur. Bu teşkilâtlar çeşitli İslâm Ülkelerinde toplantılar düzenleyerek aktif faaliyetlerini sürdürmektedir.

Katolik Hıristiyanlar yanında Ortodoks Hıristiyanlar da 1984 yılından itibaren Müslümanlarla Diyalog çalışmalarına katılmışlar ve bu yönde çeşitli ülkelerde toplantılar düzenlemişlerdir.[241] Temaslar devam etmektedir.

b. İslâm Âlemindeki Gelişmeler

Müslüman ülkelerde yaşayan Gayrimüslimlere İslâm Hukuku gereği ilk zamanlardan beri din ve vicdan hürriyeti tanınmıştı. Hıristiyan ülkelerdeki zorla Hıristiyanlaştırma çalıştırmalarına karşı dahi bir misillemede bulunulmamıştı. İspanyadaki Müslümanlara yapılan zorlamalardan rahatsız olan Yavuz Selim misilleme yapmak istemişse de, başta Şeyhülislâm Zembilli Ali Efendi olmak üzere İslâm Hukukçuları *"zulme zulümle karşılık verilmez"* gerekçesiyle karşı çıkmışlardı. Gayrimüslimlerin cemaat içi problemlerinin çözümü, geleneksel dini hukukları içinde kendi din adamlarına bırakılmıştı. Devlete karşı din ve dünya işlerinin sorumlusu Patrik, Baş Haham vs. gibi cemaat liderleri idi. Bu üst düzey cemaat liderleri, örneğin Osmanlı Devletinde Kadı Asker'in teklifi ile atanıyordu. Devlet protokolünde İlmiye Sınıfı içinde yer alıyorlardı. Ülkede yaşayan çeşitli din mensupları yan yana yaşamakla birlikte, aralarında diyalog yoktu. Her cemaat kendi içinde, komşusuna kapalı bir hayat yaşıyordu.

241 Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 405vd.

Cemaatler veya Dinler arası misyon faaliyetlerine, cemaatler arası ahengi bozar endişesiyle izin verilmiyordu. Kendi vicdanının sesiyle İslâm dışı Dinler arasındaki din ve mezhep değiştirmelere ise müdahale edilmiyordu.

Cumhuriyet döneminde gayrimüslim cemaatlerin liderleri ve idareleri devlet teşkilatı dışında bırakıldı. Bu cemaatlerin din, vicdan ve kültürel hürriyetleri Lozan anlaşmasıyla garantiye alındı. Cemaatler bağımsız hale getirildi. Devlet, yalnız cemaat meclislerince seçilen başkanları onaylama görevi üstlendi. Güvenlik dışında hiç bir konuda müdahalede bulunmadı. Cemaat üyelerinin eğitim ve öğretimleri Osmanlı Devletinde olduğu gibi cemaate bırakıldı. Müslümanlarla bu cemaatler arasında uzun seneler dini yönden ciddi bir diyalog gerçekleşmemiştir. Fakat son zamanlarda münferit ve gayri resmi teşebbüsler olmaya başlamıştır.

Batı'da Hıristiyan mezhepler arasında başlayan diyaloğun, Kiliseler Birliğini doğurması, iktisadi iş birlikteliğinin Avrupa Ortak Pazarını ve sonra da siyasi birliğe yönelen Avrupa Birliğini doğurması gibi olumlu örnekler Müslümanları da benzeri birlikler oluşturma düşüncesine sevk etmiştir. 1945 da kurulan **Arap Birliği** çalışmaları 1969 da **İslâm Ülkeleri Konferansına** dönüşmüş, ilk toplantı Rabat'da yapılmıştır. Her yıl başka bir İslâm ülkesinde olmak üzere siyasi, ekonomik ve kültürel düzeylerde toplantılar sürdürülmektedir. Ancak bu ilişkilerin Batı'dan farkı, *diyaloğun cemaatler ve dini liderler arasında değil,* siyasi liderler ve devletler arasında oluşudur.

Suudi Arabistan Devleti öncülüğünde 1962 de Mekke'de kurulan **Dünya İslâm Birliği** ise, dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslüman topluluklarına dini ve kültürel yardımı hedeflemektedir. Bu girişimlere rağmen Müslümanlar Maurice

Borrmans'ın ifadesiyle henüz *"..tarihi değerlendirme tarzlarında, birlik kavramına bakış açılarında, ibadet etme biçimlerinde, haklarını bildirmede beraber olmaktan uzaktırlar."*[242]

c. Diyalog Çalışmalarının Türkiye'deki Yankıları

Müslüman halkın resmi temsilciliği olan Diyanet İşleri Başkanlığı, Hıristiyan dünyasında gelişen diyalog çalışmalarını başlangıçta, uzaktan dikkatle takip etmeyi uygun bulmuştur. Bazı İslâm ülkelerinde Katolik Kilisesi ile yapılan diyalog toplantılarına (11-17 Kasım 1974 Tunus'ta ve 1-6 Şubat 1976 Libya'da olduğu gibi) sadece gözlemci olarak katılmıştır.

Konuya devlet yöneticileri de ilgi göstermiş, Turgut Özal diyaloğu yararlı bularak Ankara Üniversitesi ile Roma Gregoryan Üniversiteleri arasında yapılacak bir anlaşma ile ortak sempozyumlar düzenlemelerini teşvik etmiştir. 1987'de Roma'da ve Ankara'da düzenlenen bu toplantılara İlahiyat Fakültelerinden öğretim üyeleri davet edilerek, aktif katılımları sağlanmıştır. Bu ilk resmi toplantılarda geçmişteki hatalar yerine, geleceğin güzellikleri ve ortak alanlar üzerinde durulması dile getirilmiştir.

10-15 Eylül 1989'da Ürdün Kraliyet İslâm Medeniyeti Araştırma Enstitüsü ve Papalık Dinlerarası Diyalog Konseyi birlikte İstanbul'da ortaklaşa bir "Modern Toplumda Din Eğitimi" konulu sempozyum düzenleyerek Türk kamuoyunun ilgisini artırmaya çalışmışlardır.

---

[242] Maurice Borrmans, *Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında Diyaloğa Yönelişler,* İstanbul 1988, s. 20.

Resmi kurumlar arasında başlayan bu ilişkiler, sivil toplum örgütlerinin de ilgisini çekmiş, basın-yayın organlarında aleyhte ve lehte tartışmalar gündeme gelmiştir. Konuya olumlu yaklaşan Fethullah Gülen Hocaefendi, Papa II. John Paul'u 9 şubat 1998 de ziyaret ederek kendisine ülkesinin kültür sembolü olarak ipek bir halı hediye etmiş, farklı kültürlerin zenginliklerine hoş görüyü vurgulamıştır. Papa da kendisine Aziz Paulus portresi hediyesi ile karşılık vererek, Aziz Paulus'a ve teolojisine saygıya dikkati çekmiştir. Gülen'in onursal başkanı olduğu Gazeteciler Ve Yazarlar Vakfı, düzenlediği bilimsel ağırlıklı toplantılarla bu yöndeki çalışmalarını sürdürmektedir.

Diyaloğun karşısındaki cemaatler ise, Diyaloğu akıllı bir misyon oyunu olarak değerlendirmiş, geçen asırların acı tecrübelerini dile getirerek bu oyundan uzak durulmasının yararlarını savunmaya başlamışlardır. Hatta diyalog faaliyetlerine katılan cemaat önderlerini ve İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerini İslâm'a ihanet ve basit çıkarlar uğruna inançlarını satma gafletinde bulunmakla suçlamışlardır.

Diyalogda ikinci büyük resmi adım, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nden gelmiştir,. Belediye, 10-12 Ekim 1997 de düzenlediği "I. Uluslararası Diyalog Konferansı" ile konuya katkıda bulunmak istemiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı da 1997 den itibaren konuya aktif katılmayı uygun bulmuş ve Başkanlık içinde "Dinlerarası Diyalog ve Araştırmalar Merkezi" kurmuştur. 23-27 Kasım 1998 de 11. Din Şurasının bölümlerinden birini bu tarihî konuya ayırmış, Hz. İsa'nın 2000. doğum yıldönümü kutlamalarına "Hoşgörü Yılı" ismi altında katılmayı uygun bulmuştur. İstanbul'da, Tarsus'ta ve İzmir'de bilimsel ve tanıtıcı toplantılar düzenlemiştir. 10-11 Mayıs Tarsus toplan-

tısına ülke içindeki çeşitli dinlerin cemaat temsilcileri davet edilmiş, toplantıya Katolik, Ortodoks ve diğer Hıristiyan mezheplerinin temsilcileri yanında Hahambaşılık da katılmıştır. Toplantının ortak sonuç bildirisi merasimle imzalanmış; diyalog ve gayesi ile ilgili düşünceler aşağıdaki gibi vurgulanmıştır: 10-11 Mayıs

"Dinler arası sorunların çözüm yolu her dinin doğru anlatılması yanında, diğer dinlerin de objektif öğretilmesinden geçmektedir. Biz dini temsilciler olarak bu alanda üzerimize görevlerin düştüğü bilinci içerisinde yanlışlıkların giderilmesi için müşterek çaba harcama kararlılığında olduğumuzu vurgulamak isteriz."[243]

2. Dinlerarası Diyaloğun Çeşitleri Ve Katılımcıları

Dinlerarası diyaloğun, katılımcıları açısından üç çeşidi vardır:

a. Uzmanlar Diyaloğu

Bu diyalog ortamı farklı dinlerin müntesiplerinin, bilhassa konuların uzmanları olan din ve bilim adamlarının başta teoloji olmak üzere din ve dindarları ilgilendiren pek çok mesele hakkında veya onların daha iyi anlaşılması için bir araya gelmesi, konuşması, birbirlerini daha iyi anlamasıdır. Bu ortam, böylece taraflar hakkındaki bilgilerin zenginleşmesine ve derinleşmesine yöneliktir. Yine tarafların birbirleri hakkındaki yanlış imajlarının giderilmesi, böyle bir ortamda daha kontrollü olarak meydana gelebilecek, hatta karşılıklı olarak kendi dinî inançlarını ve değerlerini geliştirebile-

---

[243] *İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinler Toplantısı,* Tarsus Deklarasyonu, 10-11 Mayıs Tarsus.

ceklerdir. Bu atmosfer aynı zamanda asırlarca süren önyargıları, yanlış anlaşılmaları düzeltecek ve doğru anlamaları güçlendirecektir.Çünkü farklı din mensupları arasında var olan ve sıradan dindarların çözemeyeceği bazı problemler, ancak alanında otoriter uzmanlar tarafından ilmî verilere dayalı olarak çözülebilecek zorluktadır.[244]

Uzmanlararası diyalog, teolojik hatta felsefî meselelerin öncelikli konu olduğu iletişime dayalı toplantılar olarak farklı dinlerden insanların birbirlerinin dinî geleneklerini paylaşmasına, aralarındaki ortak noktaları veya farklı noktaları keşfetmeye çalışmasına, Yüce Yaratıcı ile kulları arasındaki ilişkiye dair farklı yorumları ve anlamaları ortaya koyup ele almasına imkân sağlamaktadır. Mesela Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki bir diyaloğun önemi, onların ötekilerle diyaloğundan farklıdır. Mezkur iki din arasındaki ortak noktaların varlığı, bunların yapıcı karakteri yüzünden diyaloğa olumlu yönde etki ederken, iki din arasındaki ihtilaf noktalarını veya farklılıklarını çözmenin artık diyalog ile olması gerektiğini gösterecektir.

b. Birlikte Yaşam Diyaloğu

Bu diyalog ortamı, daha çok pratik olup, kurumsal olmayabilen bir karşılaşmadır. Farklı dinlerden insanlar, paylaştıkları bir toplumda *çoğulculuk* anlayışı içinde hayatın ortak yönlerini ve pek çok çehresini mesela adalet, barış, insan hakları gibi ciddi meseleleri birlikte çözmenin yollarını ararlarken, aile, okul, siyaset, ticaret vb. insan hayatını konu alan gündelik konuları da konuşabilir ve ortak hareket edebilirler.

---

[244] Thomas Michel, "İnançlar Arası Diyaloğa Çeşitli Yaklaşımlar", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu,* İst. Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998, İst., s.45.

Bu ortamda insanların dinden bahsetmesi de şart değildir. Bu karşılaşmalar, taraflar arasındaki karşılıklı hizmeti yayması ve bir iyi niyet ve samimiyet alış verişi olması açısından, hayatın "insanî" yönünü ortaya koyacaktır: "Benim telefonum arızalı sizinkini kullanabilir miyim?'" ricası, belki modern anlamda sıradan bir sorudur, ancak tarafların farklı dinlerden olması bağlamında bu rica daha anlamlı olacaktır.

Birlikte yaşam diyaloğunda farklı dinlere mensup insanlar, gündelik hayatlarında açıklık ve komşuluk ilişkisinde, neşelerini ve elemlerini paylaşmak, beşerî problemler ve endişelerinin üstesinden gelmek üzere şuurlu bir gayret göstermelidirler. Böylece farklı din mensupları birbirlerini rakip veya düşman görmeyecek, daha âdil, insanî ve âhenkli bir toplumun oluşması için çalışan mesâî arkadaşları olacaklardır. Bunun için ise tutumların değişmesi ve imajların yeniden tanımlanması bile gerekecektir.

Birlikte yaşam diyaloğuna bazen seküler *diyalog* ismi de verilmektedir. Bu anlamdaki bir diyalog, dinlerle değil dünya ile yapılan bir diyaloğu vurgular. Yani onlara göre bu ortam bir din-dünya diyaloğundan ziyade sosyal meselelere eğilebilen, onlara çözümler bulan "insanların" diyaloğudur. Birlikte yaşama dayalı bir diyalog, kesinlikle ilim adamlarının, entelektüellerin ve dinî tecrübelerden başka bir karşılaşma istemeyen mistiklerin tekelinde olmadığını, aksine sıradan dindarların bile birbirleriyle karşılaşmasının mümkün olabileceğini göstermektedir.

Böylece aynı ortamı paylaşan ve birlikte yaşayan farklı dinlere mensup insanlar komşulukta, fabrikada, büroda davet veya kabullerde, kısacası resmî veya gayrı resmî toplantılarda diyaloğa uygun taraf olabilirler. Ancak böyle bir ortamı paylaşan katılımcıların kendi kimliklerini kaybetmemeleri

gerekir. Yine katılımcıların uzak veya yakın yerlerden olmaları, önceden tanışmış olup olmamaları karşılaşmaya olumsuz etki etmemelidir. Katılımcıların birbirlerini tanımaları veya az bir bilgi sahibi olmaları şüphesiz diyaloğun işleyişini kolaylaştıracaktır. Ancak yine de önemli olan katılımcıların diyaloğun ruhuna, mahiyetine uygun davranmalarıdır.

Bunların yanında birlikte yaşam diyaloğunun en önemli faydası, farklı kültürlerden gelen muhtelif dinlere mensup insanların diyalog vasıtasıyla kültürlerarası alış veriş ortamına girebilmeleridir. Dini çoğulculukta sosyo-ekonomik şartların ve kültürlerin çeşniliği, beraber bulunmayı ve karşılaşmayı hatta yaşamayı zenginleştirebilir. Bunun için birlikte yaşam diyaloğu, çıkarcı ifadelerle sınırlandırılmamalı, aksine her katılımcının kültürünün ana merkezindeki değerlerini taşımalıdır. Çünkü kültürlerarası ilişkiler, taraflar arasındaki birliktelikleri daha sağlam bir zemine ve ortak noktalara götürebilecek güçtedir.[245] Zaten günümüzde fiziki mesafelerin çok azaldığı, özgün kültürel ve ulusal sınırların ortadan kalkmış göründüğü bir dünyada insanlar, karşı karşıya değil yan yana yaşamayı öğrenmelidirler.[246]

c. Dinî Tecrübe Diyaloğu

Bu diyalog çeşidi, dinî tecrübelere dayalı veya duâ ve ibâdetlerin öne çıktığı pratik bir süreçtir.

Dinî tecrübe diyaloğu, ruhban sınıfına sahip dinlerde ruhanî diyalog olarak karşımıza çıkar ve farklı dinlerin ruhbanlarının veya mistiklerinin kendi ruhanî değerlerini ve hat-

---

[245] Bekir Karlığa. (Açılış Konuşması), *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu,* 13-14.

[246] Ö.Faruk Harman, "İslâm ve Diğer Dinler.", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu,* s. 82.

ta dua ve ibadetlerini birbirlerine sergilemesini, hatta birlikte tefekkür gibi ibadetler yapabilmesini ifade eder. Böylece taraflar, birbirlerinin dinî fenomenlerini daha yakından tecrübe etmiş olurlar.

Dinî tecrübe diyaloğunda, meselelerin konuşulmasından ziyade, öğretilerin, ibadetlerin ve dinî duyguların bizzat yaşanması, paylaşılması ve gözlemlenmesi vardır. Dindarların bu diyalogları, her türlü polemik ve teolojik tartışmadan uzaktır. Bu ortam akademik olmayan, sözlere dayanmayan ama bilgilerin aksiyon halidir. Ancak bu, tarafların akidelerini ve dinî kanaatlerini terk etmesi ve inkâr etmesi anlamına da gelmemelidir.[247]

3. Dinlerarası Diyaloğa Olan İhtiyaç Ve Diyaloğun Gayesi

Küreselleşen ve hızla küçülüp bir köy haline gelen dünyamızda, herkesle beraber bir arada yaşamanın zorunlu olduğuna ve bu meselenin önümüzdeki yılların en önemli konularından biri haline geleceğine kesin gözüyle bakılmaktadır. Bu sebeple de, daha çok hoşgörü ve diyalogla bu vetire hızlandırılmalı ve geleceğin dünyasına hem millet, hem de devlet olarak mutlaka hazırlanılmalıdır.

Günümüzdeki gelişmeler için bu çeşit teşebbüsler normal görülebilir. Çünkü insanlar bugün, eskiye oranla, birbirleriyle daha yakın ticarî, siyasî, askerî, dinî ve kültürel münasebetler içerisindedirler. Bu münasebetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi; karşılıklı hoşgörü ve iyi niyet esaslarına bağlıdır. 21. yüzyılda, hemen hemen her dinin hâkimiyet

---

[247] Mustafa Alıcı, *a.g.e.*, s.31-35.

alanında olduğu gibi, Müslümanların hâkim olduğu yerlerde Hıristiyanların, Hıristiyanların hakim olduğu yerlerde Müslümanların bulunması da; karşılıklı olarak her iki tarafın birbiriyle iyi münasebetler içerisine girmesini zorunlu kılmaktadır.[248]

Diyaloğun gayesi: Diyalog, iki alanda olabilir: İnançlar alanında, özellikle Hıristiyan Dünyasında yerleştirilmeye çalışılan ve toplumların anlaşmasını önleme amacını güden çok zararlı bir önyargı vardır. Bu da, "Kâ'be'nin bir Arap panteonu olduğunu, Araplar'ın İslâm'dan önce 360 puta taptıklarını, Resul-i Ekrem'in (s.a.s.) diğerlerini kaldırarak sadece en büyük bâtıl tanrıya -hâşâ- tapınmayı sürdürdüğünü, Allah denen bu en büyük bâtıl tanrının (neuzü billah) Hıristiyanlarla müşterek olmadığını ileri süren meş'um ve son yıllarda özellikle îmal edilmiş önyargıdır. Özellikle kökeninde Hıristiyanlık da olmayan bazı Amerikan çevrelerinde yayılmaya çalışılan ve oradan da Avrupa'ya aktarılmaya uğraşılan bu görüşe Batı'da çok rastlanır. Diyaloğun birinci türü; inançlar alanında bu gibi kötü niyetli ön yargılar imalini önlemek içindir. Bu alanda konuşulurken bir Müslüman *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle (mev'ızatu'l- hasene) çağır ve onlarla en güzel şekilde tartış"* talimatına uyar (Nahl, 125)

Bir Müslüman için, diyaloğun zorunlu şartları: Yukarıda belirtilen gaye, diyaloğun şartlarını da bir Müslüman için zorunlu şekilde belirler:

a. Hoşgörü; esasen İslâm'ın gereğidir. Kimseye din dayatılmaz. "Dinde zorlama yoktur." (Bakara, 256). Ancak İslâm; tamamen aklın ve kalbin uyuştuğu iman esaslarında ta-

---

[248] Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış", *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri,* s.45-59.

vize de yanaşmaz. (Kâfirûn Sûresi) Şu halde hoşgörü zarfı içinde de olsa, İslâm'dan taviz verilemeyeceği ilkesi başlıca ilkelerden birisidir. Esasen diyalog, iman esaslarında muhatabı tavize zorlamak için değil, müşterek olan noktaları belirterek bunlardan yola çıkmak için yapılır.

b. Pratik amaçlarla yapılan diyalog toplantılarının zorunlu çerçevesini de yukarıda zikredilen Ayet-i Kerîme (Al-i İmran, 64) belirler. İlâhî değerleri ve evrensel Ahlâk'ı (Rum 30) yeryüzüne hâkim kılmak için de diyalog yapılır. Bu Ayet-i Kerîme'nin belirlediği zorunlu çerçeveden de asla taviz verilemez.

Diyaloğun gayesi ve hedefi: *"Silm"e*, evrensel barışa, esenliğe girmektir.[249] Dinlerarası Diyalogdan söz edildiğinde, bu deyimin anlamı çok daha geniştir; o artık yalnızca bir fikir tartışmasını içermez; bununla birlikte, özellikle, farklı din mensupları arasındaki ilişkiler ve en geniş anlamında yani, her alandaki (ahlâkî, mânevî, sosyal alanlardaki ve dünyada barışın sağlanması alanındaki pratik işbirliği ilişkileri örneği) ilişkiler söz konusu olur. İslâm-Hıristiyan-Yahudi ilişkileri durumunda söz konusu olan işbirliği tek Allah'a inanç ve aynı ahlaki ilkelere sahip olunması, insanlar ve uluslar arasında barışın sağlanması idealini gerçekleştirmek için çaba sarf etmek temeli üzerine kuruludur. Dolayısıyla, akademik tartışmalardan çok daha fazla, bunları dışlamaksızın, pratik plandaki bir ortak eylem de söz konusu olur.

Dinlerarası Diyalog, herkes için aynı derecede, İnsan Hakları'na saygıyı, ahlâka saygıyı gerektirir; iki tarafın da samimiyetini ve iyi niyetini ya da tamamen sadece iradesini,

---

249 Hüseyin Hatemi, "Müslümanların Diyaloğa Girmelerinin Şartları Ve Amacı", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, s. 179-183.

yani, bu diyaloğu diğerlerine ve onların haklarına saygı içinde başlatıp sürdürmek isteğini öngörür.

Bir İslâm-Yahudi-Hıristiyan diyaloğu -gerek pratik işbirliği alanında, gerekse fikirler ve akademik tartışmalar düzeyinde- gerçekten oluşturmak ve sürdürmek isteniyorsa, karşılıklı olarak -gerçek ya da hayali, fakat kuşkusuz abartılacak olan- geçmişin olaylarına değinmemek gerekir. Diyalog görüşmelerinde geleceğe yönelmek daha faydalı olur. Bu, en azından kısmen, bize bağlıdır, bizim daha kardeşçe, insan hakları'na saygılı, ahlâk ilkelerine saygılı, barış içinde olan bir dünya oluşturmamıza bağlıdır. Bu evrensel barışı bizim kendi başımıza gerçekleştiremeyeceğimiz doğrudur; ancak, en azından, karşılıklı anlayış ile, İnsan Hakları'na ve temel ahlâk ilkelerine saygı içinde oluşturulacak olan Dinlerarası Diyalog süreci ile, barışın oluşmasına katkıda bulunmaya kendimizi zorlayabiliriz.[250]

4. Faydalı Bir Diyaloğun Olabilmesi İçin Gerekli Şartlar ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Bugün, insanî ve insanî olduğu kadar da medenî bir davranış olarak değerlendirdiğimiz "diyalog" faaliyetlerinin hedefine ulaşması, istenilen gayenin elde edilmesi için, yerine getirilmesi gereken bazı şartlar ve dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Şimdi bunları maddeler halinde zikredelim:

a. Diyalog ortamında farklı dinlere mensup katılımcılar; tabiî, rahat, teklifsiz ve karşı tarafa gönderdiği mesaj açısın-

---

[250] Xavier Jakob, "Ahlak, İnsan Hakları ve Diyalog", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, s. 185-191.

dan samimî olmalıdırlar. Yani böyle bir ortam, her iki tarafı, "olduğu gibi" yansıttığından *objektif ve önyargısız* olmayı gerektirir. Çünkü diyalog, ciddi bir ortamda ve güven içinde tarafların karşılaşmasını sağlar. Önyargıların olduğu bir diyalog ortamında taraflarının birbirlerini eşit görmeleri zordur.

b. Diyalog, aynı zamanda taraflara *alçak gönüllü* olmayı öğretir; başka dinleri küçültücü sıfatlarla değerlendiren bir din mensubunun, söz konusu dinlere mensup insanlarla bir araya gelmesi zorlaşabilir. Aslında insanlara karşı alçak gönüllü olmayı emreden referanslar taşıyan iki din arasındaki diyalog, daha kolay olacaktır.

c. Yine diyalog, bir "Ben-Sen" ilişkisi olduğundan, katılımcı bir diğeri için deneyim ve kullanım nesnesi olamaz. Aksine her iki taraf *eşit derecede* birbirlerine seslenir ve birbirlerine seslenildiğini algılarlar. Ancak bu eşitlik, tüm dinlerin eşit derecede hak veya batıl olmaları veya eşit derecede iyi veya kötü olmaları veya din mensuplarının karakter bakımından eşit derecede iyi veya kötü olmaları anlamına gelmez Burada eşitlikten maksat ilişki açısından eşitlik ve uygunluktur.

d. Dinlere yönelik ifade özgürlüğü olmadan, diyalogdan, dostluk ve sevgiden bahsetmek mümkün değildir, İfade özgürlüğü, aynı zamanda bir dinin anlatılmasını da içerir. Aksi takdirde tarafların dinlerini anlatmalarını, yaşamalarını ve yansıtmalarını kısıtlamak diyaloğu yok edebilir.

e. Diyalog ile iki taraf arasında en doğru *anlama ve anlaşılma* gerçekleşecektir; zira taraflar, diyalog yoluyla engelleri aşarak karşılıklı etkileşime girmeyi başarırlar. Zaten gerçek bir diyalogda tarafların kendilerini ve kanaatlerini "yu-

muşatması" değil, "oldukları gibi" davranmaları gerekir. Böyle bir anlayış, diyaloğun tabiatına çok uygundur; bir kişinin bir başka din mensubuyla bu ortam içine girmesi, aynı zamanda istekli bir şekilde "ötekinin" kimliğini yine onun dilinden *dinlemek,* onun dilinden öğrenmek ve sonuçta onu yakından görmek ve tanımak demek olacaktır ki, bu da karşılıklı olarak tarafların zenginleşmesine hatta diyaloğu sürdürmesine götürecektir. Çünkü diyalog, taraflardan birinin doğrulanması veya yanlışlarının ortaya konması neticesinde, sadece birinin haklılığı teması üzerine değil; *bilme, tanıma* ve *anlama* temellerine dayanmalıdır.[251]

f. Dinlerarası Diyalogda karşılıklı olarak *sempati, sevgi,* hatta *sıcak bir tavır* mümkün olmasa bile, en azından bu ilişkiyi sürdürme arzu ve isteği ortaya çıkmalıdır.

g. Her ilişkide olduğu gibi Dinlerarası Diyalogda da tarafların kendi kimlikleri ile böyle bir sürece girmeleri beklenmektedir. Katılımcı, kendisinin kim olduğunu ve nerede durduğunu belli etmelidir. Dinini temsil eden dindarlar olarak katılımcıların kendi kimliklerini ortaya koymaları, aynı zamanda onların samimi olduğunun da bir göstergesidir, bunun aksine olarak farklılıkları gidermek için tarafların kimliklerini gizlemeleri veya belli etmemeleri diyaloğun devamında problem olabilecektir. Bunun yanında taraflar, kimlik belirtme işinde birbirlerini kınamamalıdırlar. Kimse karşı tarafın giyim kuşamına, dinî tavırlarına bu süreç içinde müdahale etmemeli, aksine sabırla anlamaya ve öğrenmeye çabalamalıdır.

h. Diyaloğa girmek isteyen kişi hem kendi dinini hem de muhatabının dinini çok iyi bilmelidir. Bu iman bilgisine,

---

[251] Bekir Karlığa, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu,* İstanbul 1998, s.14.

bir de imana sadakati eklemek gerekir. Diyalog meselesinde saygı anahtar bir sözcüktür: Karşıdaki kişiye, onun din ve vicdan özgürlüğüne saygı. Faydalı bir diyalog, tabiî olarak hakikate saygılıdır ve samimiyet ister. Burada kişinin inancının hiç bir noktası karşıdaki memnun olsun diye atlanmamalı ya da değiştirilmemelidir.

i. Diyaloğun devam etmesi için bunun *kültür* haline, yani insanların günlük yaşayışının, düşüncesinin bir parçası haline gelmesi lâzımdır. Dinlerarası Diyalog ve hoşgörüyü sadece belli zamanlardaki konferans, sempozyum vs. toplantılara hasredip, daha sonra kendi dininden olmayan kimseye küfretme şeklinde anlarsak o hoşgörü ve diyalog demek değildir. Hoşgörü ve diyalog kültürü, yalnız hoşgörü ve diyaloğu methetmek de değildir. Onu her gün gündelik hayatta yaşamaktır. Birbirini olduğu gibi kabul etmek ve o şekilde münasebet kurmaktır.

j. Diyaloglarda, sinsi, gizli, siyasî vb. gayeler güdülmemeli, samimiyet esası benimsenmeli; "Misyonerlik"in veya "tebliğ"in yeni bir metodu gibi görülmemeli ve bu çeşit îmâlar giderilmelidir.

Mesela, Hıristiyan katılımcının diyaloğa giriş maksadını anlatmamış veya açıklamamış olması, Müslümanlarla diyaloğu kopartabilir. Zira diyaloğun "truva atı" olarak kullanılması gibi bir şüphenin sezilmemesi gerekir. Bu yüzden büyük bir açıklıkla diyaloğa giriş sebepleri açıklığa kavuşturulmalıdır. [252]

Onun için diyalog görüşmelerinde ***takiyye***den kaçınmak gerekir; nitekim Batılı Misyonerlerin Müslümanlara verdik-

---

[252] Mustafa Alıcı, *a.g.e.*, s.11vd.

leri konferanslarda resmî inançlarını, olduğu gibi, inandıkları gibi anlatmak yerine, Müslümanların hoşuna gidecek şekilde değiştirerek veya farklılıkları göz ardı ederek anlattıklarına, resmi inançlarını gizlediklerine sıkça rastlanmaktadır. Halbuki din salikleri inançlarını olduğu gibi, saklamadan başkalarına anlatmalı. Aldatma, baskı yapma, gizleme vs. gibi yollara başvurulmamalıdır. Müminler ortak değerlerini bildikleri gibi, farklılıkları da bilmelidirler. Çünkü hiçbir dinde Allah'ın sevgisini kazanmak düşüncesiyle de olsa, O'nun adına hakikati gizlemek veya yalan söylemek doğru değildir. Dindar kişiler inançlarını samimiyet ve doğruluk esasları ışığında muhataplarına anlatmalı, Allah adına olsa dahi, hile ve yalana başvurmamalıdır. Kur'ân bu konudaki metotlarını şöyle açıklıyor: "..hakka dâvet et ve sana emredildiği tarzda dosdoğru ol." (Şûrâ, 15), "Sen insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle dâvet et, gerektiği zaman da onlarla en güzel tarzda mücadele et." (Nahl, 125), "Zulmedenleri hariç, Ehl-i kitab ile en güzel olan şeklin dışında bir tarzda mücadele etmeyin ve onlara şöyle deyin: "Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik. Bizim İlahımız da sizin İlahınız da bir ve aynı İlahtır ve Biz O'na gönülden teslim olduk." (Ankebut, 46), ikna olmazlarsa kızmadan, öfkelenmeden, her hangi bir baskı yapmadan *"Sizin dininiz size, benim dinim banadır"* (Kâfirûn, 6) diyerek insanî dostluk ilişkilerini sürdürmelidir.[253]

k. Diyalog olsun diye dinî emirlerde te'vile, zorlamaya gidilmemeli, her din olduğu gibi sunulmalıdır. Bütün gerçekler ortaya konulduktan sonra, Kur'ân'ın ifadesiyle, *"Sizin dininiz size, benim dinim bana"* denilebilmelidir.

---

[253] Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, s.443-463.

Aynı şekilde, diyaloğun devam etmesi için hiçbir kimse kendi görüşlerini "yumuşatma" içine de girmemelidir. Zira bu tavır, karşı taraf için "gizli bir maksat varmış" izlenimini verebilecek ve diyaloğun kesilmesine sebep olabilecektir.

l. Diyalog toplantılarında her din; inanç, ibadet, muamelât ve ahlâk esaslarıyla da ortaya konulabilmeli ve bu gerçekler bilindikten sonra herkes kendi dininin sınırları içinde kalabilmelidir. Sadece "tolerans", "sevgi" vb. gibi konularla sınırlı kalmamalıdır.

m. Eğer din mensupları arasında diyaloğun gerekli olduğu düşünülüyor ve devam etmesi isteniyorsa, görüşmelere katılanlar, hikmetin ve kurtuluşun adresi olarak herhangi bir dini göstermemelidir. Aksi takdirde herkes kendi dinini mutlak kurtuluş unsuru olarak görür ve neticede dinler arasında mücadele ve çatışmalar devam eder. Halbuki dünya barışı için, insanlığın günümüzde gerçek bir diyaloğa, her zamankinden daha çok ihtiyacı vardır. Bu konuda dünyadaki bütün dinlerin mensuplarına önemli görevler düşmektedir.

n. Yahudilik açısından diyalog konusuna baktığımız zaman; Tevrat'a göre insanların hepsinin Âdem'de kardeş olduğu ve Âdemî olduğu fikri diyaloğun başlangıcı açısından önemlidir. Yine Yahudilerin kurtuluşu sadece kendi dinlerinde görmemeleri diyaloğa açık olduklarını göstermektedir.[254] Bu yaklaşım tarzının, diğer ilahî din mensupları tarafından dikkate alınması, diyalog açısından faydalı olacaktır.

---

[254] Geniş bilgi için bkz. Bâki Adam, "Yahudiliğin İslâm'a ve Hıristiyanlara Bakışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları I, (Sempozyum* 1996), Ankara 1998, s. 147-153.

o. Her dinin mensupları, diğer din mensuplarıyla diyaloğa girmeden önce, kendi dinine mensup gruplar arasında diyaloğu gerçekleştirmeye çalışmalıdır.

ö. Din ve milliyet farkı gözetilmeden, zulme uğrayan milletlerin yanında yer alınmalıdır.

p. Diyalog, eşit şartlarda ve eşit zeminlerde olmalıdır. Her dini temsilen uzman kişiler, bu sahada uzmanlaşmış kişiler diyalog çalışmalarında görev almalıdır.

r. Diyalog, lafta kalmamalı, fiiliyatta da kendini göstermelidir.

s. Dinlerarası Diyalog çalışmalarının, aceleye getirilmemesi, öncelikle "Kültürlerarası Diyalog" zemininin hazırlanması, yetkili ve uzman kişilerin hazırlayacağı sağlam temeller üzerine bina edilmiş projeler halinde yürütülmesi gerekir. Evet, Türkiye ve hatta Müslüman Ülkeler için, bu "Diyalog" faaliyetlerinin faydalı olması için; diyalog, resmi bir politika çerçevesinde ve belirli kurumlarca da yürütülmelidir. Çünkü Hıristiyan taraf, organize olarak ve resmî sayılabilecek bir politika ile bu işi yürütmektedir. Bu sebeple gerek İslâm ülkelerinde, gerekse Türkiye'de de bu işi yürütecek bir "Diyalog Enstitüsü" kurulmalı veya üniversitelerin ilgili fakülteleri acilen harekete geçerek konuyla alakalı ilmî çalışmaları gerçekleştirecek merkezler, enstitüler kurmalıdırlar ve bu işi çalışma alanı olarak seçecek, hem İslâm'ı ve hem de diğer dinleri iyi bilen, birkaç dilde konuşup yazabilen elemanlar yetiştirilmelidir.[255]

---

[255] Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış", *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri,* s.45-59.

ş. Asırlarca iki büyük dine merkezlik yapmış, Doğu ve Batı kültürlerinin köprüsü, Kuzey ve Güney uygarlıklarının kavşağı, medeniyetlerin meşheri ve dünyanın gözbebeği mesabesinde olan İstanbul'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesinde veya başka bir kurum veya kuruluşta "Kültürlerarası Diyalog Merkezi"nin kurulmasında da büyük yararlar vardır.

Diyalog Çalışmalarının Halk Tarafından Yapılması

Bazı resmî kurumların isteksiz ve zoraki çabaları ile gerçekleştirilecek diyalog çalışmasının yarar yerine zarar getireceği de açıktır. Onun için Diyalog çalışmaları resmî makamlarca tam olarak yerine getirilemiyorsa, yeterli ve ehliyetli şahısların, sivil kurum ve kuruluşların bu sahadaki faydalı çalışmalarına engel olunmamalı, bilakis bu çalışmalar desteklenmelidir. Çünkü Diyalog adına resmi devlet yetkililerin birbiri ile temasları biraz siyasi mülahaza ile olduğundan dolayı pek topluma aksetmeyebilir. Böyle bir diyalog ve hoşgörü süreci doğrudan doğruya halk tarafından ortaya atılır, halk tarafından temsil edilir, halk tarafından götürülürse hem topluma mal olması hem kalıcı olması bakımından önemlidir. O açıdan bir düz insanın, sıradan bir insanın, sade bir vatandaşın bu mevzudaki teşebbüsü halk adına önemli sayılabilir. Devletin bakanları, müsteşarları gidip görüşebilirler. Onlar iki devlet arasındaki siyasi münasebetlere bağlı kalırlar, onları aşamazlar. Ama halkın bu mevzudaki münasebetleri biraz farklı ve faydalı olabilir.

Sivil şahıs, kurum ve kuruluşların diyalogdaki önem ve başarısı hakkında Maurice Borrmans şöyle demektedir: "Resmi makamlar gelişmelere ayak uyduramasa, bürokratik

engeller olsa dahi, değişik dinlere mensup kimseler arası artan komşuluk ilişkileri ve Batı Avrupa'da gelişen din ve vicdan hürriyetinin atmosferinde oluşan Müslüman cemaatlerle Kiliseler arasındaki diyalog gayri resmi olarak kısmen devam etmektedir. Birlikte yaşayan, birbirini kabullenen, anlayan, paylaşan, birlikte riske atılan insanların diyalogları tabiidir. Ancak ilerlemelerin kaydedilebilmesi, karşılıklı derin bilgi ve dürüstlüğe, samimiyete bağlıdır. Hıristiyanların kendi paylarına düşen görev, İslâm Kültürü, İslâm Din bilimi, mistik özelliklere ciddi bir şekilde eğilmelerini gerektirdiği gibi, Müslümanların da Hıristiyan kültürünün içeriğini, din bilimlerini ve gelişimini, mistisizmini kavraması gerekmektedir. Böylelikle diyaloğun tarafları, her yönüyle karşısındakilerin ruhanî zenginliklerini, kendilerine çizdikleri yolu tanıyacaklardır. Hıristiyanların İslâm'ı tanıması Müslümanların kabullendiği şekilde, Müslümanların Hıristiyanlığı tanıması da, Hıristiyan'ın kabullendiği şekilde olmalıdır. Yanlış tanıma, yanlış anlama, yanlış kabul görme kaygıları en aza indirilmelidir. Diyalogdaki cesaret ve güvenin başında tarafların birbirini iyi tanıması gelmektedir. Karşısındaki tarafından aldatılmak endişesi diyaloğu başarısızlığa götürür."

5. Müslümanların Dinlerarası Diyaloğa Girme Ve Çekinme Sebepleri

a. Müslümanların Diyaloğa Girme Sebepleri

Müslümanları, diğer din mensuplarıyla diyaloğa girmeye teşvik eden veya zorlayan sebepleri birkaç başlık altında ele alabiliriz. Aslında biz, Müslümanların Dinlerarası Diyaloğa girmelerinin dinî temellerini, Kur'ân ve Peygamberimizin uygulamalarından örneklerle İkinci Bölümde geniş

bir şekilde ele alacağız. Burada sadece konuya giriş mahiyetinde kısaca temas edeceğiz.

İslâm'ın "Diyalog" Konusuna Yaklaşımı:

Her alanda açıklığı, sadeliği ve anlaşılırlığı esâs alan İslâm; tüm varlığı ihata eden âlemşümul mesajını bütün kâinata ulaştırmak istediğinden, diyalog kapılarını sonuna kadar açık tutmuştur. Müslümanlar, başta "Kültürlerarası Diyalog" olmak üzere her türden diyaloğa açık olmuşlar ve hem kendi çağlarında hem de kendilerinden önce yaşayan insanlığın ortaya koyduğu evrensel değerleri, bilim ve düşünce ürünlerini kendi öz malları saymışlar, alıp öğrenerek korumaya ve kendilerinden sonra gelenlere aktarmaya özel bir itina göstermişlerdir.

Dinlerarası Diyalog konusunda ise İslâm, "kendi" mesajını "ötekilere" ulaştırmak amacıyla da olsa öncelikle serbest bir diyalog zemininin hazırlanması için özel bir gayret göstermiştir. İslâm'ın, çoktanrıcı dinlerden ayrı olarak Tevhîd (Monotheism) kaynağından neşet ettiklerini kabul ettiği Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkındaki görüşleri farklılık arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, tekrar tekrar kendisinden önce geçen "Tevrat'ı ve İncil'i tasdîk etmek üzere" geldiğini bildirmekte, "Kitap Ehli" olarak nitelediği bu iki dinin mensuplarına özel bir statü tanımaktadır. İbrâhîm kökenli bu üç dinin mensuplarını İbrâhîm Aleyhisselâm'ın getirdiği ana ilke olan "Tevhîd" inancı etrafında birleşmeye çağırmaktadır.

"De ki: Ey Ehl-i Kitap (Yahûdîler-Hıristiyanlar), sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve kimimiz kimimizi Allah'tan başka Rabler edinmesin." (Âl-i İmrân, 64)

Şu halde Müslümanlar; gerek Kültürlerarası, gerekse Dinlerarası Diyalog için yeni bir dinî kural araştırma veya ihdas etmek durumunda değildirler. Kur'ân ve Sünnet'in bu konuda bize tanıdığı imkânlar, iyi değerlendirildiği ve doğru anlaşıldığı takdirde fazlasıyla yeterlidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in öngördüğü bu temel anlayış doğrultusunda Peygamberimizin (s.a.s.) fethedilen yerlerdeki Hıristiyan ve Yahudi din adamlarına karşı gösterdiği müsâmaha ve özel tavır ile, yerli ahâlîye iyi davranılmasını âmir direktifleri ışığında fikirler geliştiren İslâm bilginleri, bu özel statüyü "zimmet ahdi" adı altında hukukî bir yapıya kavuşturmuşlardır. Tarih boyunca, bazı sıcak çatışma ortamları istisna edilirse, Müslüman devlet adamları bu statüye özel bir itinâ göstererek rakiplerinin pervasız davranışları karşısında "Gayrimüslim" tebaaya yumuşak ve merhametli davranmaya çalışmış ve "Ehl-i Kitab"ı rencîde etmemeye özen göstermişlerdir.

Müslümümanları, Müslüman olmayanlarla diyaloğa teşvik eden sebepler:

1. Kur'ân-ı Kerim'e Dayalı Sebepler

Dinin evrensel boyutları bu konuda Müslüman'a yol gösterir; çünkü İslâm, bütün insanları muhatap alacak ve onların her türlü problemlerini çözecek derecede geniştir. Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) gelen din (Mâide, 3) ve önceki bütün peygamberlerin getirdiği din aynı yani İslâm olarak kabul edilmiş, (Âl-i İmrân, 19, 85) din bu şekilde gelmiş ve gelecek bütün zamana yayılmıştır. Böylece Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirmiş olduğu İslâm dini, yoktan ve birden vücuda gelmemiş, aksine, önceki peygamberlerin sunduğu hakikatlerin bir başka zaman ve mekândaki yansıması olarak ortaya çıkmıştır. İnsanlara gönderilen bütün va-

hiyler, aynı tevhit prensibi altında özü bir olan aynı dinî bilinci oluştururlar.

Kur'ân-ı Kerim'de zaman ve mekânları farklı insanlar için ayrı şeriat ve ayrı yolların bulunduğu, ancak bütün insanların tek bir din altına girmesinin dilenmediği, bu farklılıkların temelinde Allah'ın insanları sınamasının yattığı bildirilir. (Mâide, 48) Her ümmet için amel edecekleri ayrı ayrı şeriat tayin edilmiştir. (Hac, 67) Din, tek ve her yerde ve zamanda aynı olduğu halde, şeriatlar, zaman ve mekâna göre, hatta insan ve halklara, dolayısıyla da şartlara göre değişir.

Böylece Hz. İsa'nın getirdiği dine *Îsevîlik* veya Hz. Musa'nın getirdiği dine *Mûsevîlik* demek Kur'ân-ı Kerim'in yukarıda çizilen mutlak din anlayışına aykırıdır. Her bir peygamberin kendine özgü şeriatı veya vahyi de olabilir; mesela Hz. Musa ve Hz. İsa kendilerine sırasıyla Tevrat ve İncil verilmiş Allah'ın peygamberleridir. Ancak bu peygamberlerin getirdiği mesajların özü temelde aynıdır. (Şûrâ, 13)

Bundan başka Kur'ân, Hıristiyanların inandıkları ilâh'ın *Allah* olduğunu ifade ederken (Bakara, 139), aynı zamanda bütün ilahî vahiyleri tahrif edilmeden önceki durumlarıyla kabul ve tasdik eden bir kitaptır. Kur'ân'a göre İsrailoğullarına peygamberler gönderen, onları Firavun'un zulmünden kurtaran, yine onları bütün insanlara üstün tutan, onlarla ahit yapan ve kitaplar veren; Hz. Meryem'e Hz. İsa'yı bahşeden, Hz. İsa'ya İsrailoğullarına iletmek üzere İncil'i veren, havarilere ilham eden, Müslümanların inandığı Allah'tan başkası değildir. Böylece Kur'ân-ı Kerim, Hıristiyanlara kapsamacı yaklaşmaktadır.

Böylece Müslümanların gözünde Hıristiyanlar, bir başka dinden kimselerle aynı konumda değildir. Müslümanlar,

Hıristiyanlarla diyaloğa girmeye en layık kimselerdir. Onlar, Kuran-ı Kerim'de geçen Hz. İsa ve Hıristiyanlarla ilgili öğretileri diyalog katılımcısı Hıristiyanlara ilk elden anlatabilir ve onların anlamalarını sağlayabilirler.

Zaten Kur'ân-ı Kerim, Müslümanları Hıristiyanlarla karşılaşmaya, onlarla İslâm'ı ve ortak değerleri paylaşmaya âdeta itmektedir: "De ki Ey Ehl-i Kitap! Sizinle bizim aramızda ortak olan kelimeye gelin; şöyle ki: Allah'tan başka mabud tanımayalım. O'na hiçbir ortak koşmayalım, birimiz bir diğerimizi de Allah'tan başka rabler edinmesin! -Eğer bundan yüz çevirirlerse- deyin ki: Şahit olun (Ey Hıristiyanlar!) biz muhakkak ki ona teslim olanlar (Müslümanlar)ız. (Âl-i İmrân, 64) Bundan başka Müslümanların Hıristiyanlarla en iyi bir şekilde tartışmasını isteyen Kur'ân-ı Kerim, Müslümanlara, Hıristiyanlarla aynı ilaha taptıklarına şahitlik etmelerini emreder; "Ehl-i Kitab'la en güzel olan yoldan başkasıyla tartışmayın! İçlerinden zulmedenler hariç onlara: "Biz hem bize indirilene iman ettik hem size indirilene, bizim ilahımızla sizin ilahınız bir (aynı)dır. Biz ona teslim olmuşuz." deyin.". (Ankebût, 46)

2. Davete Dayalı Sebepler

Kelime olarak *davet*, insanları Allah'ın birliğine çağırmak ve İslâm Dini'ni insanlara anlatarak benimsetmeye çalışmaktır. Zira İslâm, tabiatı itibarıyla davet dinî olduğundan, Müslüman, kesinlikle "dışarıya" da yönelmek zorunda olan bir kimsedir. Çünkü davetin sınırı bütün mahlûkatı kapsar. Sınırsız bir davet alanına sahip olan bir Müslüman, herkese de açık olmak zorundadır. Bu davet, siyasî, ekonomik, kültürel ve kan bağıyla daraltılamaz. Müslüman, imanını herkesle paylaşmak zorundadır.

Kur'ân-ı Kerim, insanları dine çağırmada en önemli rolü peygamberlere vermiştir; Allah (c.c.), her bir millete kendi *diliyle* hitap eden peygamberler göndermiştir. Bu açıdan hem dinin boyutu geniş tutulmakta, hem de -mesajın özü değişmese de- o milletin kültürüne uygun mesaj sağlanmaktadır. Çünkü dil, aynı zamanda bir kültürün merkezinde bulunan unsurlardandır. Nitekim peygamberler, farklı kavimlere aynı mesajı götürüp aynı tepkiyi almalarına rağmen asla bıkıp usanmadan insanları İslâm dinine çağırmışlardır. Kur'ân'a göre Hz. Muhammed (s.a.s.), sadece Araplara Yahudilere ve Hıristiyanlara değil bütün *insanlara* elçi olarak gönderilen âlemlere bir rahmettir.

Davet, İslâm'ın ilk yıllarından beri emredilmiştir: “Ey örtüye bürünen! Kalk ve uyar!” Zaten Kur'ân'a göre Allah Resûlü (s.a.s.). bütün insanlara gönderilmiş bir peygamber olup görevi, doğru yola çağırmaktır. Davet, aynı zamanda peygambere uyan, ona inananların da bilerek yapmak zorunda oldukları bir görevdir. Bir başka ifadeyle davet, Müslümanların kaçınılmaz görevlerinden biridir. Bu yüzden Kur'ân, insanları hayra davet edecek, iyiliği emredip kötülükten sakındıracak özel bir grubun Müslümanlar arasında bulunmasını emretmektedir. (Âl-i İmrân, 104)

Davetin metotları meselesi, bu noktada önemli bir konudur. Kelâmcılara göre tartışma, davet metodu değil, bir savunma metodudur. Böyle düşünmelerinde Kur’ân-ı Kerim'deki *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel bir şekilde tartış.”* şeklindeki âyette davetin hikmet ve güzel öğütle yapılmasının emredilmesi ve davet usullerinin tartışma ile davet şeklinde birbirinden bağımsız iki yöntem olarak görülmesi etkendir. Bu aynı zamanda dine

yapılan davetin, diyaloğun kendisi sayılmaması anlamına da gelecektir.[256]

Kur'ân-ı Kerim'de Hıristiyanlar ve Yahudiler de davetin muhatapları arasındadırlar. (Ankebût, 46) Böylece Kur'ân, Hıristiyanları dine davet hususunda oldukça titiz davrandığını göstermekte, hatta onları bizzat kendisine (Kur'ân'a) (Nisâ, 47) ve Hz. Muhammed'e uymaya (Mâide, 15,19) hatta İslâm'a girmeye davet etmektedir. (Âl-i İmrân, 20) Çünkü Hz. Muhammed, tüm insanlara yönelik son vahyi taşıyan son peygamber olup, sadece Araplara değil bütün insanlara gönderilmiştir. Yine de Kur'ân'a göre öteki insanların daveti kabul etmeleri, Allah'ın onlara hakikati açıklamasıyla gerçekleşecektir. Bu yüzden Kur'ân, bir kimsenin dini kabul etmesi için asla zorlanmaması gerektiğini emreder.

Davet, hem ümmeti hem de fertleri ilgilendiren bir gerçekliktir. Bu gerçeklik, Müslümanların cemiyetle içice olmasını ve daha aktif ilişkiler kurmasını sağlayacaktır. Bu yüzden davet, sadece Hıristiyan misyon anlayışı gibi Allah'ın mutlak kurtarıcı olarak bilinmesini sağlamak değil, aynı zamanda Allah'ın iradesine uymayı ve O'na kul olmayı da göstermek demektir.

Kur'ân-ı Kerim ışığında davetin tabiatına baktığımızda:

Davet kesinlikle zorlayıcı olmamalıdır. (Bakara, 256) Ancak Müslümanlar, inanmayanlara herkesin kendi inancından sorumlu olduğunu söyleyebilir, hatırlatabilir veya öğüt verebilirler. Böylece davet, muhatabın rızasına dayanmalıdır. Aslında tüm insanların tek bir Allah'a iman etmeye (mümin olmaya) ve evrendeki her şey gibi O'na boyun eğmeye (Müs-

---

[256] Bekir Karlığa. (Açılış Konuşması) *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu.* s. 14-15.

lüman olmaya) gönüllü olarak girmesini temin etmek gerekir.

Aslında Kurân-ı Kerim'in bu tutumu, diğer din mensuplarının ve kültürlerinin zarurî varlığını kabul ettiğini göstermek yoluyla, en insanî ve en mantıkî bir tavırla ötekilerin değerlerine yaklaştığını göstermektedir. Bir başka ifadeyle İslâm, çoğulcu bir kültürel cemiyet yapısında herkesi kendi inancı ve kültürüyle baş başa bırakmaktadır. Fakat bu yaklaşım, daveti pasifize edecek değildir; aksine o, sadece davetin bu zemin içinde yapılmasını emretmektedir.

Diğer din mensupları davet ile ikna olmamışlarsa, üzerlerine gidilmemelidir. Bu yönüyle davet kesinlikle psikolojik bir beyin yıkama veya körü körüne inanmaya zorlama değildir.

Davet Müslüman olmanın önemli bir gereğidir. Misyonun Hıristiyanlar için kaçınılmaz bir görev olması gibi dine davet de o derece kesin bir görevdir. Davet, bir anlamda İslâm'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bir başka deyişle Müslüman, barışı tüm insanlara götürmek için davet etmeye devam eden kimse demektir. Davetin boyutları bütün insanları kapsayacak derecede geniştir. Böylece o, Müslümanları da, öteki insanları da kucaklar.

Kur'ân, Hıristiyanları diyaloğa çağırırken şahitlik etmeyi (iman şahadetinde bulunmayı) merkeze yerleştirmektedir: "De ki ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aranızdaki ortak kelimeye gelin, sadece Allah'a kulluk edip O'na hiçbir şeyi ortak kılmayalım ve bazılarımız diğerlerini Allah'ın dışında Rabler edinmesin. Şayet bundan yüz çevirirlerse (ey Müslümanlar!) onlara deyin ki *"Şâhid olun ki bizler Müslümanız (Allah'a teslim olanlarız.)"* (Âl-i İmrân, 64) Bazı Müslümanlar, bu

âyete diyalog âyeti (âyet'ül- hivâr) adını vermektedirler. Böylece bu âyet, davetin polemik üzerine değil Hıristiyanlara ve Yahudilere tanıklık yapmaktan ibaret olduğunu göstermekte ve üç din mensuplarını bir araya getiren yegane bağın “ortak söz” yani *Bir Allah’a kulluk* olduğunu öğretmektedir.

Büyük Müfessir Elmalılı M. Hamdi Yazır, söz konusu *âyetin* Arap olan veya olmayan tüm insanlara yapılan *genel bir çağrı* olduğunu belirtir. Ona göre, İslâm'ın getirdiği hidâyet ve hürriyet mesajının ne kadar geniş, ne kadar açık ve kucaklayıcı olduğu bu âyetle öğretilmektedir. O, hak bir sözün nasıl birleştirici bir özellikte olduğunun burada gösterildiğini de ekler. Ona göre “Allah'tan başka kimseye tapınmayalım ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve bazımız bazımızı O'nun dışında rabler edinmeliyim.” cümlesinde toplanan şey, vicdanî bir ortak paydadır ve bundan başka insanlara hitap edebilecek ortak payda olamaz. Elmalılı'ya göre burada özgürlük ve eşitlik davasında bütün insanların problemlerinin çözümü, Allah’a kul olmak şeklindeki bu anahtar cümlededir. Yine ona göre bu âyet, Ehl-i Kitap dâhil bütün insanlara, “Hakk'ın emri ve Allah rızası dairesinde bütün hareketlerimizi ölçelim ve birbirimizi Rab, Mevla, mutlak hükmedici tanımayalım, kimsenin hakkına tecavüz etmeyelim. Allah'ın verdiği emirlere itaat edelim.” demektedir[257]. İbn Kesîr ise ayette geçen ortak kelimenin “Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi eş koşmayalım.” ibaresi olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin aslında bütün peygamberlerin insanları çağırdığı şeyin kendisi olduğunu açıklamaktadır.

---

[257] *Elmalılı*, ilgili ayetin tefsiri.

Bazı Müslümanlar ise *diyaloğu, davetin bir başka* şekli olarak görme eğilimindedirler. Bu kesime göre özellikle önceliği uzmanlar arasındaki diyaloğa vererek karşılıklı teolojik meselelerin müzakere edildiği bir diyalog sürecinde ötekileri hikmet ve öğütle dine davet etmek daha mümkündür. Yine onlara göre, bir kimse eğer dine davet edilecekse hatta hidâyete erecekse doğrudan diyalog sürecinde Müslüman olması daha doğru ve daha sağlıklıdır. Çünkü artık Hıristiyanlar da kaba bir misyonerlik anlayışıyla veya karşı tarafı zorla Hıristiyanlaştırmanın fayda vermediğini görmüş ve sadece karşı tarafa iman şahadetini taşımanın daha uygun olacağı gerçeğine dönmüşlerdir. Zaten Müslümanlar bunu "bize ancak tebliğ düşer" iradesiyle anlatmaktadırlar.

Ma'rufu emretmek ve münkerden sakındırmak, İslâm ümmeti içinde bir grubun yapması gereken bir görevdir. Bu topluluk, aynı zamanda Hıristiyanlara karşı daha hassas davranan şuurlu Müslümanlardan oluşması gereken bir grup olmak zorundadır, zamanımızda böyle bir grubun diyalog kavramından yoksun olması veya böyle bir beşer ilişkisini göz ardı etmesi kesinlikle düşünülemez. Yine genel olarak Müslümanlar, Kur'ân tarafından tüm insanların lehine olmak üzere devamlı iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak üzere seçilmiş hayırlı bir topluluk olarak tanıtılır. (Âl-i İmrân, 110) "İnsanların yararına olmak" Müslümanı ister istemez öteki insanlarla karşılaşmaya itmekte ve "ötekilerden soyutlanmamayı" öğretmektedir. Ötekilerle karşılaşacak ve onların lehine iş görecek bir Müslümanın diyaloğa girmesi kaçınılmazdır.

İslâm'ı seçen pek çok insan, iyi ilişkiler, güler yüzlülük ve insancıl ilişki kuran Müslümanlar yoluyla hidâyete erdiklerini söylediklerinden, bu yönleriyle onlar

Müslümanları âdeta diyaloğa iten canlı deliller olmaktadırlar. Çünkü tartışma veya polemiğe girme yoluyla ikna olarak İslâm'ı seçenler nispeten azınlıkta kalmıştır. Mesela İngiltere gibi Müslümanların oldukça yoğun olduğu Batı ülkelerinde Müslüman olan insanların, bilhassa sûfilerin sıcak ve manevî atmosferlerinden etkilenerek tasavvuf yoluyla-hidâyete ermeleri[258] bu görüşü desteklemektedir.

Bütün bunlara ilave olarak diyaloğun farklı görüşler arasında en iyi bir şekilde anlamayı ortaya çıkaracağından *davetin bir parçası sayılması* gerektiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Onlara göre diyalog davetin yerine geçemez ama iki terim de çok yakın ilişkiler içindeki iki önemli kavramdır.

Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla diyaloğa girerek, Müslümanlar aleyhindeki yanlış imajları silebilir ve kendilerini öteki din mensuplarına daha doğru ve daha yakından anlatma fırsatını yakalamış olabilirler. Çünkü bir davetçi, diyalog ile Allah'a davet etme işinde daha anlamlı, daha yapıcı ve olumlu cevaplar alınabileceğine inanacaktır. Çünkü diyaloğun asıl amacı, karşı tarafın din değiştirmesi değildir. Buna karşılık davet, öteki tarafın daha iyi bir Hıristiyan olmasından ziyade Müslüman olmasını yani değişmesini isteyecektir. Burada diyalog ile davet çatışıyor gözükmektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki bir Müslüman'ın dinî davet gibi bir kaygısı veya hiç bir amacı olmadan ötekilerle diyaloğa girmesi de anlamsız olacaktır. Bunun yanında Müslümanlar, öteki insanlarla saygı ve karşılıklı yardımlaşma içinde olmak zorundadırlar. Bu birliktelik, hem davetin özü hem de diyaloğun karakteriyle mükemmel bir şekilde örtüşmektedir.

---

[258] Ali Köse, *Conversion to Islam –A Study of Native British Converssts,* London 1996, 142.

Bu açıdan bakıldığında **diyalog, Müslümanlar için dine davet kadar önemli bir vazife olacak, onlara Allah'ın yarattığı öteki kullara ilahî kelamın ulaştırılması ve onlara imanın aktarılması fırsatını verecektir.** Bunun yanında Müslümanların dine davet ederken ötekilere karşı geleneksel reddiyeci metodu kullanmakta ısrarcı olmaları, lehlerine bir durum değildir. Davetçi bir Müslüman'a düşen görev, ötekiyle karşılaşırken tavır açısından diyaloğun özelliklerine uygun hareket etmesi ve gaye olarak ise davetin teolojik hedeflerine bağlı kalmasıdır. Bu şekilde Müslüman bir davetçi, aynı anda hem diyalog katılımcısı olabilir hem de diyalogdan faydalanarak davete sadık kalabilir.

Diyalog, Müslüman'ın ötekileri de Allah'ın kulları olarak görmesini ve onlarla karşılaşıp kendini anlatmasını sağlayan bir vasıta olacaktır. Zaten Müslümanlar, dünya ile her gün artan oranda ilişki içindedirler. Bu yüzden diyalog, hem gerekli hem de davet kadar önemlidir.

Kur'ân-ı Kerim'e göre Hıristiyanlardan gelecek bir karşılaşma talebi sırasında Müslüman'a düşen, İslâm'a davet etmek ve iman şahadetinde bulunmaktır: "Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i Kitap, ve ümmîlere de, de ki: "Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?" Şâyet teslim oldularsa elbetteki hidâyeti buldular demektir. Eğer yüz çevirirlerse sana düşen ancak tebliğ etmektir." (Âl-i İmrân, 20) Bu âyet, bazı müfessirlere göre aynı zamanda Hz. Muhammed'in mesajının genişliğini de göstermektedir.

3. Tarihe Dayalı Sebepler

Müslümanlar için diyalog, bilhassa uzmanlar diyaloğu tarih boyunca meydana gelmiş olan yanlış anlaşılmaları, ön-

yargıları giderecek güce sahip olabilir. Diyalog sürecinde Müslümanlar, birlikte ortak geçmişe sahip oldukları Hıristiyanlarla doğrudan karşılaşarak ilk elden ortak tarihi konuşmak, izah etmek, varsa yanlışlıkları kabul etmek ve yanlış imajları düzeltmek amacını güdebilirler.

4. Çoğulculuğa Bağlı Sebepler

Çağımızın çoğulcu ortamlarında bir Müslüman'ın Hıristiyanlarla karşılaşmaması veya karşılaşsa bile onu göz ardı etmesi zaten düşünülemez. Öyle ki Müslümanlar artık günümüzde evde, işte, okulda, işyerinde komşulukta ve marketlerde diğer dinlerden insanlarla karşılaşabilmektedir. Bu insanlar, ya doğrudan ya da basın yayın televizyon, internet yoluyla karşı karşıya gelmektedirler.[259]

Zaten Müslüman taraf, gerek entelektüel, gerekse teknolojik açıdan Hıristiyanların meydan okuması ile karşı karşıya olduğunu çoğu zaman hisseder. İlim ve teknoloji alanındaki gelişmeler, Hıristiyanların yaşadıkları bölgelerde daha fazla ilerlemiştir. Müslümanlar, maddî açıdan ilim ve teknoloji imkânlarını kullanarak, İslâm'ı öğrenen hatta öğreten Hıristiyan kurumlarıyla karşılaşabilmekte hatta birlikte yaşadıkları Hıristiyanların İslâm hakkındaki bilgilerinin ne derece sağlıklı olduğu onların ilgisini çekmektedir. Böylece onlarla diyaloğa girerek çoğulcu ortamları paylaştıkları bu insanlara daha doğru Müslüman imajı sunabilir veya önceki bilgileri düzeltme ve geliştirme imkânı bulabilirler.

Yine böyle bir ortama alışmak zorunda olan Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla mevcut sosyo-kültürel problem-

---

[259] Küçük, *a.g.m.*, 42.

leri veya birlikte yaşamaya engel ihtilafları körükleyen konuları tespit edebilir, hatta çözümü mümkün olmayanları karşılıklı saygıya dayalı olarak anlamaya çalışabilirler. Mesela Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla diyaloğa girerek, manevî hayatı, ahlakî ve sosyal değerleri materyalizm ve ateizmin tehditlerine karşı koruma işini ortak bir gayretle üstlenebilirler. Diyaloğun temel amaçlarından biri de, insanların dinî, ahlakî problemleri de dahil pek çok problemlerine çözüm bulmak olduğundan, mesela onlar, bilhassa insanların uyuşturucu ticareti, alkol bağımlılığı, fuhuş ve ateizm ile mücadele konusunda öteki din mensuplarıyla işbirliğine girmek isterler. Bunlara ilave olarak Müslümanlar, Hıristiyanlarla birlikte açlık, ırkçılık, çevre kirliliği, silahsızlanma, küreselleşmenin getirdiği problemler, farklı dinlere mensup aile bireylerinin problemleri, kadının ve çocuğun dinlerdeki veya toplumdaki yerleri gibi konuları ele alabilirler.

Diyaloğun din karşıtı akımlarla mücadele etmede katkısı da olacaktır. Müslüman taraf, modern bir dünyada imana yapılan saldırıları bir başka iman sahibi ile dayanışma içine girerek daha kolay aşabilir. Hıristiyanlar bile ancak öteki dinleri "yeniden keşfedip" onlarla dayanışma içine girdiğinde sekülerizmin tehdidinin boyutlarını daha çok iyi anlamıştı. Bu açıdan Müslümanlar, çoğulcu bir ortamda insanlarla diyaloğu bozan değil onlarla daima diyaloğa girmeye istekli olan taraf olmak zorundadırlar. Global barış ve huzurun tesisi, Müslümanları da yakından ilgilendirmektedir.[260]

b. Müslümanların Diyalogdan çekinme sebepleri

[260] Mustafa Alıcı, *a.g.e.*, s.216-228.

Dinlerarası diyaloğun temelleri Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerde vardır. Bu tür diyaloğa İslâm Tarihi ve Osmanlı Devleti'nden pek çok örnek vermek mümkündür. Buna rağmen, asrımızda bazı Müslümanlar diyaloğa katılımda çekingen davranmaktadırlar. Bu hususta Prof. Dr. Niyazi Öktem şöyle demektedir: "I. Din Şûrasında nihâî tebliğde 'Dinlerarası diyaloğu geliştirmeliyiz, bir sekreterya kurulmalı.' şeklinde bir önerimiz olduğunda bazı kesimden insanlar hop oturup hop kalktı, 'Ne oluyor yani misyonerleri mi buraya getiriyorsunuz.' diye bir sıkıntı içinde oldular. Kendimize güveniyorsak ki Elhamdülillah ben Müslümanım, kendime güveniyorum, hiç korkacak bir şeyim yok, gelin diyaloğa başlayalım dedik o zamanlar. Gelin devam edelim, devlet katında ne oluyor, ne bitiyor onu bilemiyoruz, ama sivil katmanlarda çok iyi görüyoruz ki, işte Sayın Fethullah Gülen Bartelemous'la bir diyalog başlattı, arkasından Papa Jean Paul II ile diyaloğunu sürdürdü. O kadar güzel ki bunlar."[261]

Müslümanlar diyalogdan çekinmemeli ve korkmamalıdırlar. Çünkü diyalogla, sevgi ve müsamaha ile herhangi bir şey kaybetmeyeceklerdir. Kaldı ki, onlar en büyük kazanç olan Allah'ın rızasına taliptirler. Bu bakımdan, bazılarının kayıp gördüğü şeyler Müslümanlar için kazanç, kazanç gördükleri ise kayıp olabilir. Ayrıca, bizim İslâm'dan, onun mukaddes kitabı Kur'ân'dan ve onun en mükemmel ve en şerefli temsilcisi olan İnsanlığın İftihar Tablosu'ndan (s.a.s.) asla şüphemiz yoktur.

Evet **Müslüman olarak hiçbir şeyden endişemiz olmamalı**; zira biz, Kur'ân'ın ve Efendimiz'in (s.a.s.) ışık sa-

---

[261] Niyazi Öktem, *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, s. 163-164.

çan beyanlarının her derde deva olduğuna inanıyoruz. Bu meşalelerle donanmış olanlar, dünyanın neresine giderlerse gitsinler, kimle diyaloğa geçerlerse geçsinler, Allah'ın inayet ve keremiyle, hiçbir kayıpları olmayacaktır. Dolayısıyla ortada bizi herhangi bir endişeye sevk edecek bir husus da söz konusu değildir. Önemli olan, elimizde bulunan bu değerli kaynakları iyi anlayalım ve gerektiği şekilde kullanabilelim. Onları yanlışlara, nefsî ve dünyevî arzularımıza alet etmeyelim. Onlarla ancak Allah'ın rızasını ve âhiret hayatını peyleyelim. Evet, bizim Kur'ân'dan ve Resûlullah'tan en ufak bir şüphemiz ve onların hakkaniyeti konusunda en küçük bir endişemiz olmadığı gibi, kimsenin de bizden endişeye kapılmasına gerek yoktur. Bununla birlikte, gereksiz bir fobi olarak endişeye kapılanlar varsa, onlar da, ancak ellerindeki dinamiklerden ve dayandıkları kaynaklardan şüphe edenler olabilir.

Kur'ân-ı Kerim'de içtimaî diyalog ve hoşgörü açısından üzerinde durulabilecek onlarca ayet bulmak mümkündür. Ancak bu hususta dikkat edilmesi gereken husus, **müsamaha ve hoşgörüde dengenin yakalanabilmesidir.** Kobraya merhamet etmek, onun ısırdığı insanların hukukunu göz ardı etmek demektir. Hümanizmanın o kadarı, rahmet-i İlâhiyeden fazla merhamet etme iddiası demektir ki, böyle bir tavır merhametin kendisine saygısızlık ve başkalarının hukukuna da tecavüzdür. Dolayısıyla hoşgörü ve diyalog arayışı, hiçbir şekilde Allah'ın anlatılıp tanıtılmasından geri durmayı gerektirmez. Evet, Kur'ân'ın ve Sünnet-i sahîha'nın ruhu sıkıldığında bazı hususî haller müstesnâ, orada hep müsamahayı görürüz. Bu müsamahanın atkıları Ehl-i Kitaba, hatta bir manâda kim olursa olsun bütün dünya insanlarına kadar uzanmaktadır.

Bütün bunlara rağmen bazı Müslümanlar, diyalogdan geri durmaktadırlar. Bu geri duruşun da tabii ki bazı sebepleri vardır. Bu sebepleri maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

1. İbrâhîmî dinlerin sonuncusu olan İslâm'ın temsilcisi Müslümanlar ve İslâm âlemi; uzun zamandır sömürgeci politikalar sonucu ağır bir kültür emperyalizmi ile karşı karşıyadır. Bu sebepten, kendi iç problemlerini aşarak kültürel, entelektüel ve dinlerarası diyalog konusunda yeterli ve verimli adımlar atma imkânı bulamamıştır. Özellikle Batı dünyasının izlediği sömürgeci yaklaşımlar ve bu yaklaşımların âdeta sözcülüğüne soyunmuş bulunan Oryantalizm, Müslüman zihinlerde olumsuz bir imaj edinmiştir. Haçlı savaşlarından beri süregelen sıcak çatışmaları bir kenara bırakalım, Asya ve Afrika'nın muhtelif bölgeleri, Filistin, Kıbrıs, Bosna, Irak ve Çeçenistan'da ortaya çıkan olaylar Müslümanları kültürler ve Dinlerarası Diyalog konusunda ürkek kalmaya zorlamıştır. Bu psikolojinin yenilmesi uzun zaman alacaktır.

2. Diğer taraftan Birleşmiş Milletler'e bağlı UNESCO ile Avrupa Topluluğu'nun başlattıkları kültürlerarası barış, hoşgörü ve diyalog toplantılarını da burada zikretmek gerekir. Özellikle Avrupa Komisyonu'nun iki binli yıllarda Avrupa'nın alacağı şekli belirlemek amacıyla “Avrupa-Akdeniz İlişkileri” çerçevesinde kurduğu “Cellule Prospectuse” tarafından hazırlanıp 1995 yılında Barcelona'da toplanan Avrupa ve Akdeniz Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konseyi'nin oybirliği ile kabul ettiği deklarasyonda belirtilen, taraf ülkelerin dinî kurumları, üniversiteler ve sivil toplum örgütleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, ana kaynakların yayınlanması, öğrenci ve öğretim üyesi mübadelesi gibi önemli konular ne yazık ki henüz hayata geçirilememiştir.

3. Kilise, bir yandan diyalog derken, öteki yandan misyonerleri göndermeye ve onları desteklemeye devam etmektedir. Bu durum da; “diyalog”un şartları ve metodu değişmiş bir “misyonerlik” şeklinde görülmesine yol açmıştır. Böyle bir metot değişikliği Hıristiyanlar için bir zorunluluk halini almıştır. Çünkü; Miladî ilk asırdan başlayan Hıristiyanlığı yayma yolu olarak görülen Misyonerlik; Müslüman ve diğer din mensupları arasında “antipati”ye yol açmıştır. Hangi şekilde olursa olsun bir Hıristiyan’ın, Hıristiyan olmayan birisine yaklaşması ihtiyat ve şüpheyle karşılanmıştır. Hıristiyanlar, kendilerine karşı olan menfi tutumu değiştirme ve asırlardır bu tür gayretlerine rağmen başarısızlıklarını başarıya çevirme yolunu “sıcak” münasebetlerde görmüşlerdir. Bu yol, II. Vatikan Konsili'nde “Diyalog” şeklinde olgunlaşmıştır. Bu da, Müslümanlar arasında uzun zaman görev yapmış “Misyonerler”in ulaşmış oldukları kanaatin neticesidir.[262]

4. Uzun tarihimiz boyunca Batı karşısında Batının İslâm dünyasına ve özellikle Osmanlı dünyasına karşı olan durumlarından dolayı Müslümanlar bu diyalog konusunu büyük çapta bir eziklikle karşılamakta, hatta bunun arkasında bir art niyet arama yönelimi içerisine girmektedirler.

5. Müslüman-Hıristiyan diyaloğunun en büyük problemi, en başından bu sürecin Hıristiyanların inisiyatifinde ve güdümünde bulunduğu tarzında bir anlayışın Müslümanlar arasında hâlâ var olmasıdır. Bunda haklılık payı vardır. Çünkü Hıristiyanların hem kurumsallaşmış, hem de farklı teorik paradigmalarla bezenmiş olarak diyaloğun aktif tarafı olmaları, bütün öteki din mensuplarının yanı sıra bazı Müslümanları da endi-

---

[262] bkz. Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının İflası,* (Fran. trcm. Ziyad Ebuzziya, Ankara 1988, s.83-90; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* (trcm. F Işıltan), Ankara, 1981, 490.

şeye ve tedirginliye sevk etmektedir. Yine onlar, böyle bir ilişkinin sonuçları açısından kötümser bir tavır sergileyerek diyaloğun genel olarak Hıristiyanlığın hedeflerine hizmet ettiğine inanabilirler

6. Diyaloğun en azından “kilisenin kontrolündeymiş gibi” görünmesi veya toplantı gündemlerinin ilk başlarda çoğunlukla Hıristiyanlarca belirlenmesi sebebiyle Müslümanlar diyaloğun “kendilerine ait bir kavram” olmadığı endişesine kapılabilir, çok iyi hazırlanmış gündemlerle Hıristiyanlık öğretilerinin, yavaş yavaş kendilerine kabul ettirileceği korkusunu derinden hissedebilirler.

7. Müslümanlar, bilhassa uzmanlar diyaloğunu, Hıristiyanlığın kültürel ve entelektüel bir gelişiminin veya evriminin normal sonucu olarak algılayıp bunu İslâm medeniyeti veya kültürü için bir tehdit ve meydan okuma olarak kabul edebilirler.

8. Hıristiyanların diyaloğa getirdikleri tanımlamalar *veya* tasnifler, pek çok Müslüman için hâlâ kapalı ve muğlak görünmektedir; Hıristiyanlar bilhassa Katolikler, II. Vatikan Konsili'nden beri diyaloğa “Hıristiyan bir anlam verme” sürecinde yol almaktadırlar. Bunun sonucu olarak Hıristiyan teologların değişik diyalog tanımlarına sahip olması, Müslümanları tedirgin etmektedir. Sonuçta bir Müslüman, bilhassa Katolik diyalog anlayışına karşı bazı önyargılara sahip olabilir veya şüphe duyabilir. Katoliklerin II. Vatikan Konsili sırasında ve bilhassa da konsil sonrasında öteki dinlere bakışta gözlenen aşırı yumuşamalarının, Müslümanları tedirgin ettiği gözlemlenmektedir.

6. Bir Müslümanın Diğer Din Mensupları İle Diyalogda Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Bir Müslüman'ın, diğer dinlerin mensuplarıyla diyalog içinde olmasının elbette ki bir ölçüsü olmalıdır. Müslüman, ayağını İslâmî prensiplere bağlılık içinde sağlam basıyorsa, yani bir ayağı, Mevlâna'nın ifadesiyle, dinî zemine sağlam basıyorsa, bu diyaloglar faydalıdır. Aksine insanın hayatı Kur'ân-Sünnet yörüngeli değilse, bu takdirde kaymalar olabilir.

Diyalog içinde bulunduğumuz insanlarla, ortak yanlarımızı arttırmamız ve onlar üzerinde konuşmamız gerekir. Hatta konuştuğumuz, görüştüğümüz bu insanlar, Yahudi, Hıristiyan veya bir başkası, kim olursa olsun, yine bu düşünce ile hareket edilmeli ve **bizi birbirimizden ayıracak hususlar söz konusu edilmeden, müşterekler üzerinde durulmalı** ve müşterek yanlar araştırılmalıdır. Meselâ, **Allah ve âhiret konularında anlaşamadığımız insanlara Peygamber Efendimiz'i anlatmanın bir manâsı yoktur**. Evet Efendimiz (s.a.s.) olmadan bir hayatı düşünemeyiz, ama gerektiğinde O'nun hatırına susmasını ve zamanlamayı ona göre yapmayı da bilmeliyiz.

Bir misal ile mevzua biraz daha açıklık getirebiliriz: Mevlânâ Halid-i Bağdadî Hazretleri, halifelerini dünyanın dört bir yanına gönderir. Bunlardan bir müridi de -Şeyh İsmet Efendi olabilir- Isparta'ya gelir. O, cemaate nasihat ederken, hahamlar ve papazlar da gelir dinlerler. Bir gün o cemaatte ilmî hakikatlerin diliyle Allah'ın varlığını izah eder. Meselâ der ki, "bir hücrede 40 bin atom vardır. İhtimal hesaplarına göre bunların böyle olabilmesi için 10 üzeri şu kadar sıfır rakamı ki, bunu okumamız mümkün değildir" veya "güneşte saniyede şu kadar hidrojen atomu helyuma dö-

nüşüyor. Bu ise ...” vb. misallerin bitiminde “bu bize Allah’ın varlığını göstermez mi hahambaşı?” der. Hahambaşı da onu tasdik eder. Bir başka sefer aynı şeyi papaza sorar. Papaz da “haklısınız hocaefendi” cevabını verir. Nihayet bir seferinde Hz. Muhammed’den (s.a.s.) bahsedince haham da, papaz da “Hocaefendi, itikadımızı bozma” diye hemen itirazda bulunurlar. Evet Efendimiz bizim canımızdır, ruhumuzdur. Ama O’nun hatırına bir şey yapıyorsak, yine O’nun hatırına zamanlamayı iyi yapmamız, neyi, nerede ve ne zaman söyleyeceğimizi çok iyi hesap etmemiz gerekir. Hâsılı; fasl-ı müşterekler etrafında dönüp durma, diyalog adına dikkat etmemiz gereken en önemli noktalardan birisidir.

Kur’ân-ı Kerim, Kitap Ehli’ne çağrıda bulunurken: “*Ey kitap ehli! Aramızda müşterek olan bir kelimeye gelin*” der. Nedir o kelime? “*Allah’tan başkasına ibadet yapmayalım.*” Zira gerçek hürriyet, ancak başkalarına kulluk yapmaktan kurtulmakla gerçekleşir. Allah’a kul olan, başkalarına kul olmaktan kurtulur. İşte gelin, sizinle bu mevzu üzerinde birleşip bütünleşelim. Kur’ân devamla, “*Allah’ı bırakıp da, bazılarımız bazılarımızı Rab edinmesin*” (Âl-i İmran, 64) diyor. Dikkat edin, bu mesajda “Muhammedün Resulullah” yoktur.

Bir başka ayet: “(*Ey Habibim), iman edenlere söyle: Allah’ın günleri(nin gelip çatacağını) ümit etmeyenleri bağışlasınlar.*” (Casiye, 14). Yani, âhirete ve öldükten sonra dirilmeye inanmayanları bağışlasınlar. Çünkü “*Allah, herhangi bir kavme ancak kazanmakta olduklarıyla mukabele eder.*” (Casiye, 14). Çünkü İslâm’da, insanları inançlarından dolayı zorlama veya herhangi bir inancı kabûl ettirip, bir başkasından vazgeçirmek için zor kullanma yoktur. Çünkü bu, insanın irade sahibi kılınmasına ve hesabını Âhiret’te vereceği

prensibine terstir. Onları cezalandıracaksa Allah cezalandırır ve bu mesele bizi alâkadar etmez.

İçinde yaşadığımız zaman dilimi itibarıyla, ihtilaflı meseleleri müzakere etmeye çok ihtiyaç yoktur. Zaten genelde bütün dünyada dine doğru bir yöneliş var. Bu açıdan şimdilerde temsil çok daha önemlidir. Evet bugün, iffetli, temkinli, tedbirli, samimi, ihlaslı, çalmayan-çırpmayan, kendini fazlaca düşünmeyen, hasbî, yaşatma zevkiyle yaşamadan vazgeçmiş, dünyevî beklentileri bulunmayan Hak erlerine ihtiyaç var. Eğer toplum bu vasıflarla bezenmiş insanları bulabilirse, temiz vicdanlar onlara doğru yönelecek ve dine sarılacaklardır.

Allah Resulü (s.a.s.) en inatçı, küfre âdeta kilitli insanlardan bile hiç ümidini kesmemiş ve fasıla vermeksizin tebliğ ve irşadına devam etmiştir. İşte böyle bir anlayıştan hareketle, karşımızda Ebu Cehil bile olsa, ümidimizi kesmeyerek, usûl ve metotları iyi ayarlayarak İslâm'ı anlatmak bizim vazifemizdir. Küfre, kâfire açıktan açığa hücum ederek -tavır meselesi farklı- insanları tahrik edip kendi düşüncelerinde daha fazla şartlanmışlığa iterek İslâm anlatılmaz. Bizim için esas olan Allah'ın dinine bir insan kazandırma, insanların küfr-ü mutlakını kırarak onlara âhiret duygusunu aşılama olmalıdır. Bir insana bağışlanabilecek en büyük hediye de işte bu olsa gerek. Bu da ancak, küreselleşen ve gün geçtikçe küçülen bir dünyada, diyalog ile, müsamaha ve mülâyemetle olacak şeylerdendir. Bizim dünyamıza olabildiğince yabancı bir kesime İslâm'ı anlatmada benimsenecek yol, diyalog yolu ve müsamahadır. Hem Allah'ın kullarına kin ve düşmanlık duymaya ne hakkımız var ki...

Günümüzde bazıları, bütün dinlerin ortak noktalarını ortaya koyup bundan bir din meydana getirelim ve insanları

onun etrafında toplayalım düşünce ve çabası içindeler. İlim dünyasının, hiç de yabancı olmadığı bu düşünce ve faaliyetlere karşı her Müslüman'ın uyanık olması gerekir. Zira, bu sözde düşünce, en azından ateizm kadar, özellikle İslâm dinine zarar verebilecek mahiyettedir. Bir anlamda orijinalite yapma, popülarite kazanma gibi sebeplerle ortaya atılan bu düşüncelere isabetli cevap verebilme, İslâm'ın evrensel esaslarına göre hareket etmekle mümkündür. Bu cümleden olarak, Hıristiyan ve Yahudilerle diyaloğa geçme, onlara karşı olan tutumlarımızda sert davranmama gibi hususları sayabiliriz. Şimdilerde, Hıristiyan dünyası da Müslümanlarla böyle bir temasa geçme çabası içindedir. Böyle bir çabada onların gerçek niyetleri ne olursa olsun, zahirî durumdan hareketle bu fırsat mutlaka değerlendirilmelidir. Tarihî hadiseleri, tarihsellik çukuru içine gömerek, hiç mevzubahis etmeden, onları kendilerini tarif ettiği konumları içinde kabullenmek suretiyle, belki de tarih boyunca gerçekleşmeyen ortak değerler etrafında bir birleşme gerçekleşebilir. Yeter ki biz, bize düşeni, belli yol ve yöntem içinde yapabilelim.

Müslümanlar ve diğer din mensupları, Allah'a giden yolda rakip değil, birbirine yardımcı olabilirler. Resmî ve serbest dualar her dinde de vardır, her cemaatin müminleri aynı Yaratıcı'ya dua ederler. Her dinin kendi kitabına bağlı olmaları da yadırganacak bir husus değildir. Birbirlerine saygı göstermeleri gerekir. Bunlar birbirlerinin manevi deneyimlerinden istifade edebilirler. Nihayet ölümde birleşilecektir. Yüzyılların tarihî polemikleri ise, ortak şuurla, sabırla, sevgiyle aşılabilir. Karşılıklı suçlamaları bırakmak, bir yerde başlangıç olabilir. Sabır ve samimiyet diyaloğun anahtarı olabilir.

Diyalogta öncelikli konulara önem ve öncelik verilmelidir: Mesela, Hıristiyanlarla diyaloğa girildiğinde, Allah'ın ve Hz. İsa'nın mahiyeti konusundaki büyük ayrılıklar sebebiyle, diyaloğun böyle ve benzeri inanç meselelerinden önce, dinlerdeki ahlâkî değerler üzerinde birlik sağlamaları daha kolay görünmektedir. Bunlar da:

- Her iki din için de, dünya insanlar içindir. İnsan hayatına saygı gerekir.

- Kürtajı, intiharı, gönüllü ölümü ret, yeniden dirilmeyi beklemek her iki dinin ortak değerleridir.

- Cinsel eğitim, anne ve çocukları koruma, yıkılan ailelere yardımcı olma konularında birlikte çalışılabilir.

- Farklı dinden oluşan evliliklerde, iki dinin aile değerlerini geliştirerek ailenin korunmasına çalışmak yararlı olur.

- Bu arada Hz. İbrahim'e kadar inilerek temel inançlarda saflaşmaya, İbrahim inancında yakınlaşmaya gitmek, ayıran unsurları keşfetmek yararlı olur.

- Diyaloğun merkezini fakirliğe, bilgisizliğe, adaletsizliğe, sosyal ıstıraplara ve dengesizliklere, savaşlara karşı iş birliğine çekmeli; insan haklarının, refahın adaletin yaygınlaştırılmasında yardımlaşma öne çıkarılmalıdır

- Globalleşen dünyamızda barış ve mutluluğu yakalayabilme yolunun "global ahlâkın" ortaya konmasıyla gerçekleşeceği; dolayısıyla diyalog çalışmalarının evrensel ahlâkı yakalamaya yönelik olması gerekir.

7. Diyaloğa Karşı Çıkanlar

Türkiye'de, bilhassa son dönemde, ülkedeki misyonerlik çalışmaları basında haber yapılmakta ve çok sayıda Türk vatandaşının Hıristiyanlaştırıldığı öne sürülmektedir. (Her ne kadar, ciddi bir çalışma sonucu kaç kişinin Hıristiyan olduğu tespit edilmese bile) Bu yöndeki haber ve yorumlarda ana unsur olarak, açık veya kapalı şekilde, özellikle bir sivil toplum lideri olarak Fethullah Gülen Hocaefendi tarafından ilk adımı atılan ve Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı tarafından sürdürülen diyalog faaliyetleri atış hedefi haline getirilmektedir. Ayrıca tenkitlerde, Batı karşıtlığı da işlenmektedir. Ülkemizde oluşmaya başlayan hoşgörü ortamıyla, içerde ve dışarıda yürütülen Dinlerarası Diyalog çalışmalarına kimler ve niçin karşı çıkıyor olabilir? Kanaatimize göre ancak şu kimseler karşı çıkabilir:

1. Varlıklarını ve bekalarını çatışmada, kavgada, zıtlaşmada görüp kavgayı körükleyen kişi ve kuruluşlar,

2. Hazımsızlık, sû-i zan, yanlış anlama, Allah'ın rahmet paylaştırmasına razı olmayanlar.

3. Bazı meseleleri doğru kavramamada inat eden birtakım marjinal gruplar. Evet, bunların dışındaki herkes, diyalog ve uzlaşma teşebbüslerine taraf ve destek olmaktadır. Aslında diğerlerinin de, bu işe vicdanlarında hayır demeleri mümkün değildir.

Dinlerarası diyaloğa karşı çıkan iki uçtaki marjinal kesimler şunlardır:

Birincisi eski komünistler; dine düşmanlıklarından dolayı "diyaloğu herhangi bir dine mensup olanlar gerçekleştirmemeli, diyalog olacaksa başkaları yapmalı", gibi mülahazalarından dolayı, diyaloğa katılan hem Müslümanları, hem Hıristiyanları tenkit ettiler.

Bazı kimseler de din adına bu câiz değil gibi aklen, mantıken, dînen kabul edilemeyecek olan bir yola saptılar ve olumsuz bazı şeyler neşrettiler. Sonra bu iki taraftan gelen bu hava belli bir kesim için benimsendi ve her şey onun üzerine bina edilmeye çalışıldı.

Diğer bir yandan da hem sağdaki, hem de soldaki marjinal bir kesim, resmî makamların değil de, ferdî olarak bazı şahısların bu diyalog faaliyetlerinde bulunmasını hazmedemediler. Kıskançlık da işin içine girdi.. Çünkü onlar meseleye kendi çıkarları açısından baktılar. Öne çıkma gibi bir emel güdülüyor diye meseleye önce ilgisiz kaldılar, sonra da bu faaliyetlerin karşısına geçtiler. "Ne münasebet, kimi temsilen gidiyor!" gibi mantıkî izahı olmayan tepkilerde bulundular; şu anda da bu mülahazalarla ortalığı karıştırıyorlar.

İnanmayan insanların Dinlerarası diyaloğa karşı çıkmalarının sebebi ise, küfrün mahiyetindeki doğru yoldan sapma ve dine karşı soğukluktur. Kâfir, bütün eşyaya düşman nazarıyla bakar. Mü'minin ruhunda ise, mürüvvet ve insanlık vardır. O, bütün kâinata bir kardeşlik beşiği olarak bakar. Herkesle bir birleşme çizgisi ve herkesle bir diyalog yolu araştırır. Mü'min böyle olurken, kâfir herkesle dalaşmaktan zevk alır. Halbuki, herkes Allah'a îman edip O'na yürekten inandığı zaman, umûmî bir sulh ve sükûn hâsıl olacaktır. Bu sulhu, kâfirden ve küfürden beklemek ise tamamen gaflet ve safderûnluk olur. Çünkü küfrün, milletleri birbirleriyle boğuşturmaktan başka insanlığa vereceği hiçbir şey yoktur.

Ali Ünal Zaman Gazetesindeki köşesinde, "Diyalog ve Misyonerlik Faaliyetleri" isimli makalesinde, diyaloğa karşı çıkanları şöyle anlatır:

“Bu tür haber ve yorumların kaynağında genellikle üç grup vardır:

1. Dindar, milliyetçi, fakat meselelere, Batı’nın İslâm ve Türkiye düşmanlığı iddiası penceresinden, dolayısıyla korunmacı ve reaksiyoner bir cepheden bakanlar.

2. Diğeri, kendi İslâmî anlayış ve hizmet çizgileri adına başkalarını kabullenemeyenler.

3. Bir diğeri ise, ilk iki grubu strateji gereği yedeğine alan, fakat İslâm’ın bilhassa içtimaî tezahürlerine karşı, Türkiye’nin AB’ye girmesini görünüşte Türkiye’nin çıkarlarına, fakat temelde kendi hâkimiyetlerinin devamına ters gören, ayrıca bunun İslâm için de bir özgürlük sahası açacağından endişe eden bazı çevreler.

İlk iki grup için meseleyi tartışmanın getireceği fazla bir şey yoktur; anlaşmazlıklarda haklı olma veya çıkma gibi bir tavır, samimiyetsizlik demektir. Hatta haklı çıkmakla kazanılacak bir şey olmadığı gibi, haksız çıkmak, bir yanlıştan kurtulmaya yol açacağı için, belki daha çok arzu edilmelidir. “İnsanları Sırat-ı Müstakîm’e ulaştıran, yaratıkların nefesleri sayısınca yollar vardır.” Her bir hizmet grubu kendi yolunda giderken, onun yol boyunca takındığı tavırlar, bazen başka gruplarca tam olarak anlaşılamayabilir. Ortada açık bir yanlış görülüyorsa, samimiyete düşen, gıybet, suizan, bühtan, dedikodu ve iftiradan kaçınarak, halis niyetle ikazda bulunmaktır. İkaz dinlenmezse, İslâm’la ilgisi olmayan, hatta temelde bütün İslâmî hizmet gruplarına karşı, ayrıca ülkemizle ilgili politikalarının bu ülkenin menfaatleri adına ne getirip ne götürdüğü hayli tartışmalı çevrelerle ittifak ederek, diğer Müslümanlara atışta bulunmak değil, kendimizden başlayarak bütün Müslümanların ıslahı için dua etmektir.

Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın sürdürdüğü diyalog faaliyetlerine asıl karşı çıkışın ve Türkiye'de çok sayıda insanın Hıristiyanlaştırıldığı iddialarının altında çok başka sebepler yatmaktadır. Bir defa, iddia edildiği ölçüde bir Hıristiyanlaştırma söz konusu değildir. İkinci olarak, Türkiye'nin % 99'u Müslüman bir ülke olduğu, hayli havada kalmaya mahkûm bir iddiadır. Ülkemizde, adı Müslüman adı, fakat gizli din taşıyan, kendi dinini açıklamayı menfaatlerine aykırı bulan insan sayısı az değildir; ayrıca ateist vardır, materyalist vardır. Hıristiyanlaşanların çoğunu her hâlde bunlarda aramak gerekir. Üçüncü olarak, bir yandan söz konusu vakfın faaliyetlerine karşı çıkanlar, diğer taraftan bizzat, devletin resmî kurumu DİB kanalıyla aynı faaliyetleri organize etmektedir ve şu anda UNESCO kanalıyla da benzer kuruluş ve faaliyetler devreye sokulmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla, vakfın faaliyetlerine karşı çıkışın temelinde, vakfın kimliğine muhalefet ve bu kimlik çerçevesinde İslâm'a yönelik olarak beslenen yersiz korkular yatmaktadır. Dördüncü olarak, gerek bu karşı çıkışın, gerekse Hıristiyanlaştırma iddialarının arkasındaki çok önemli bir maksat da, Batı düşmanlığı yemiyle AB'ye girme teşebbüslerini akim bırakmaktır.

Vakfın faaliyetlerine karşı çıkışı organize eden asıl çevreler, Batılılaşmayı, Batı medeniyet ve hayat anlayışını Türkiye'ye dikte eden ve hâlâ aynı inançta olan güçlerdir. Hıristiyanlaştırmaya karşı çıkmakta samimi olmak, ona zemin hazırlamamayı, dolayısıyla İslâm'ı güçlendirmeyi, eğitim sistemini buna göre düzenlemeyi, medya konusunda aynı tavrı takınmayı gerektirir. Oysa, bu konularda tam tersi bir tutum söz konusudur. Bir tarafta, bir zaman birbirlerine çok karşı gibi görünen bazı unsurlar Kızıl Elma'da buluşurken, bazı Müslümanlarla, temelde İslâm'ın en azından her türlü içtimaî

tezahürüne karşı çevreler de aynı noktada buluşabiliyorlar! Yoksa zaman, herkesi bir samimiyet imtihanından geçiriyor ve kalplerde gizlenen bazı sırları mı ortaya çıkarıyor?"[263]

8. Hıristiyanların Diyaloğa Girme Sebepleri Ve Diyaloğun Problemleri

a. Kiliseyi İslâm İle Diyalog İstemeğe Sevk Eden Sebepler

İslâm, dünyanın görmüş olduğu en büyük ökümenik (evrensel) bir çağrıdır. Onun bu çağrısını en özlü bir şekilde ilan eden ayetlerden biri şudur:

"*Ey Resulüm de ki: "Ey Ehl-i Kitap! Gelin, bizimle sizin aramızda müşterek olacak bir sözde birleşelim. Yani Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, Allah'tan başka kimimiz kimimizi rab edinmesin. Şayet bundan yüz çevirirlerse deyin ki: "Şahit olun ki biz Allah'a itaat eden Müslümanlarız.*" (Âl-i İmrân 64). Hıristiyanlık başlangıçtan beri bu diyalogdan kaçındı.

Hıristiyanlık Kur'ân'ın 9. hicri yılda indirilen mübâhele ayeti (Al-i İmran, 61) ile onun Peygamber Efendimiz (s.a.s.) tarafından tatbiki ile noktalanmış bulunan ökümenik çağrısına, işin başından beri fikir plânında cevap vermedi.

Hıristiyanlık on dört yüzyıllık tutumunu değiştirerek II. Vatikan konsilindeki beyanı ile Müslümanlara diyalog çağrısında bulununca, bu durum tabiatıyla şaşkınlığa yol açtı. 1962-1965 yılları arasında, dünyanın hemen her ülkesinden gelmiş bulunan Katolik Kilisesi'nin en yetkili şahsiyetlerinden iki bine yakın delege piskoposun iştirakiyle toplanan bu

---

263 Ali Ünal, *Zaman Gazetesi*, 01.03.2004.

konsilin esas meselesi, 20. asrın sonlarında Hıristiyanlıktan oldukça uzaklaşmış bulunan Hıristiyan alemini, yeniden Hıristiyanlaştırma çarelerini arama olmuştur. Bunun için Hıristiyanlık kendi kendisini yeniden gözden geçirmiş ve belki de tarihindeki en mühim birkaç değişiklikten birini gerçekleştirmiştir. Alınan kararların, tatbikatta ancak kısmen alınan neticeleri üzerinde değerlendirmede bulunmak ayrı bir konudur.

Papa VI. Paul, II. Vatikan Konsili'nin ikinci dönemini açış konuşmasında 28 Eylül 1963'de şöyle diyordu: "Diğer taraftan Katolik Kilisesi daha uzaklara, Hıristiyanlık ufkunun da ötesine bakıyor. (...) Tek, Müteâl, Yaratıcı ve kaderlere hükmedici, hikmetli Tanrı mefhum ve manasını muhafaza eden diğer dinlere yöneliyor. O dinler, Tanrıya dindarane, samimi fiillerle ibadet ediyorlar." Papa müteakiben bu dinlerde hatalar, noksanlar ve yetersizlikler de bulunmakla birlikte, Katolik Kilisesi'nin onlarda mevcut iyi, doğru ve beşerî olan tarafları takdir ettiğini belirterek, tabiatıyla o dinleri olduğu gibi benimsemediğini de ifade ettikten sonra şöyle devam ediyordu: "Kilise onlara tekrar eder ki, modern toplumda dinin manasına ve Tanrıya kulluğu -ki gerçek medeniyetin bir mecburiyeti ve ihtiyacıdır- kurtarmak için, bizzat Kilise, insanlar üzerindeki Tanrı haklarının en kararlı müdafii olarak yer alacaktır."

Netice itibariyle konsilde kabul edilen ve "Gayr-ı Hıristiyan dinlerle kilisenin münasebetleri hakkında beyanname" adını taşıyan metinde, diğer dinlerle diyalog konusunda şöyle denilmektedir: "İyice küçülmüş ve münasebetlerin sıklaşmış bulunduğu dünyamızın insanları, kalpleri alt üst eden beşerî fıtrattaki gizli muammalara, dinlerden cevap bekliyor: İnsan nedir? Hayatın manası ve gayesi nedir? İyi ve sevap

nedir, günah nedir? Elemin menşei ve gayesi nedir? Gerçek saadete ulaşmanın yolu nedir? Ölüm nedir, ölümden sonraki hüküm ve işlerin karşılığını almanın anlamı nedir? Varlığımızı başından ve sonundan kuşatan sır nedir?" Dinlerin, kendilerine göre bu sorulara cevaplar vermeye çalıştıklarını, Kilisenin bu dinlerde mevcut değerleri bir tarafa atmadığını bildirdikten sonra; Konsil şu ifadesiyle Hıristiyanları, öteki dinlerin mensupları ile diyaloga teşvik ediyor: "Kilise, evlatlarını, Hıristiyanca inanıp yaşamakla birlikte ihtiyat ve şefkatle, diyalog ve işbirliği ile, diğer dinleri izleyenleri tanımaya, himaye etmeye, o insanlarda bulunan rûhî, ahlâkî ve sosyo-kültürel değerleri geliştirmeye teşvik eder." Bundan sonra Papa VI. Paul tarafından 1964 Mayısında "Gayr-ı Hıristiyanlara Mahsus Daire Başkanlığı" kurulmuştur.

İslâm'la diyalog arzusunun gerek Konsil metninin bizzat tasrih ettiği, gerekse çeşitli temayüllere mensup şahıslar tarafından tahmin olunan muhtemel sebeplerini izaha geçmeden önce, Konsili diğer dinlerden bahsetmeye götüren en mühim sebep hakkında bilgi arz edelim…

…Fakat kanaatimizce, Kilisenin Müslümanlar ile diyalog arzusu, sırf böyle ârızî bir halden ileri gelmemekte, bunun yanında başka âmillerden de kaynaklanmaktadır. Gelecek mütalâalarda bu âmiller tespit veya tahmin edilmeye çalışılacaktır. Önce bizzat Hıristiyanların açıkça bildirdikleri bazı gayelerden başlayalım.

1- Kilise, varlığını sürdürebilmek için dünyaya açılmanın kaçınılmaz bir mecburiyet olduğunu düşünmektedir. Bu telakkiye göre, kendi içine kapanmak, dünyadan kendi kendisini silmek ile aynı manaya gelmektedir. Hıristiyanlığa göre, Hz. İsa insanların kalplerine nasıl baktı ise onun müntesiplerinin de, beraber yaşadıkları insanları tanımaları, onlarla

konuşmaya girmeleri gerekir; ta ki samimi ve sabırlı bir diyalog neticesinde, bütün insanlara Tanrının ne kadar zenginlik ve nimetler bahşettiği meydana çıksın. İncil'in bir cümlesinde Kilise hakkında "yeryüzünün tuzu" denilmektedir. Son birkaç asırda Kilise, yeryüzünün tuzu olmaktan ziyade, güzelliği methedilen bir tuzluk durumunda kalmıştır. Hıristiyanlar düşünmelidir ki çorba tuzluğa boşaltılmaz, fakat tuzluk çorbaya boşaltılır. Yani Hıristiyanlık, diyalogla kendisini dünyanın her tarafına tanıtmalıdır.

Hâlbuki Hıristiyanlığın yayılması bir tarafa, kendi öz diyarlarında bile, sayılamayacak kadar çok insan nezdinde cazibesini kaybetmekte, onlar indinde manasızlaşmakta ve terk edilmektedir. Yaşadığımız asrın ilk yarısı dünyanın yüzünü değiştiren iki büyük dünya harbi ve birçok ihtilallerle hususiyet kazanmıştır. Rusya'daki ve Çin'deki ihtilaller, bütün dinî inançlar, fakat bilhassa Hıristiyanlık için ıstıraplı bir tecrübe olmuştur. Zira bunlar, Hıristiyanlığın ferdî ve içtimaî plânda yetersizliği neticesinde gerçekleştirilmişlerdir. Din aleyhtarı şiddetli bir propaganda ile ortaya çıkan komünist ihtilalleri, Kilise'nin temellerini tehlikeli bir surette sarstılar ve büyük kitlelerin dinden uzaklaşmalarını hızlandırdılar. Batının Hıristiyanlıktan uzaklaşması, sadece son 50-60 yılda görülen büyük değişikliklerin neticesi değildir. Bu uzaklaşma, daha ziyade rasyonalist düşüncenin, hür fikir (yani batı terminolojisinde dinsizlik) hareketlerinin, ilimdeki ilerlemenin, lâik ahlâkın ve Batı toplumlarında refahın geliştiği 19. asırda başlamış ve bugünkü noktaya gelmiştir. Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkan Komünizm 70 yıl kadar Sovyet Rusya'da, 45 yıl kadar da Doğu Avrupa ülkelerinde hâkim olduktan sonra, insan yaratılışına ve temel hak ve hürriyetlere aykırı olması sebebiyle daha fazla devam edemeyip 20.

yüzyılın sonuna doğru çökmüştür. Bu neticede hür dünya denilen Batı blokunun ve Hıristiyan teşkilatlarının önemli rolü olmuştur.

2- Konsilin ikinci dönemini açış konuşmasında VI. Paul "modern toplumda dinin manasını ve Tanrıya kulluğu kurtarmak için" Kiliselerin, en kararlı bir din müdafii olarak çalışacağını söylemişti. Buna paralel olarak bazı Katolik muhitlerde dinî inancın her türlü tezahürünü ortadan kaldırmak isteyen mutlak inkâr cereyanlarına karşı inananların, bilhassa tevhidin atası Hz. İbrahim (as) gibi bir şahsiyeti otorite olarak kabulde ve tazimde birleşen Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın müşterek bir iman bloku temsil etmesi arzu edilmektedir. Zira yapılan tenkitler Uluhiyyet, nübüvvet, vahy, ahiret, melaike gibi her üç dinde de müşterek olan iman esaslarına gelmekte, aleyhte olmak hususunda bunlar arasında ayrım yapılmamaktadır.

Diyalog ile birbirlerine karşı ilgisiz, habersiz, soğuk ve bazen düşmanca davranan din mensuplarının birbirlerini oldukları gibi tanımaları, hatta bununla da kalmayarak ideallerinde olmayı arzu ettikleri şekilde birbirlerini tanımaları düşünülürken, bir yandan syncretisme (bağdaştırıcılık)tan, diğer yandan Hıristiyanlaştırma gayretlerinden uzak durulması gerektiği de vurgulanmaktadır. Gerçekten bu üç din mensupları yüzyıllar boyunca bir arada yaşadıkları halde, umumiyetle birbirlerinin dinlerine ve manevî hayatlarına yabancı kalmışlardır. Dinî terimlerin tercüme edilmelerinin zorluğundan ileri gelen bir durum, bu yabancılıkta ve bilgisizlikte başlıca müessirlerden biridir. Hatta aynı Arapça bir kelime Müslüman ve Hıristiyan Araplarda çok farklı manalar ifade edebilmektedir. Diyalog ile lisan ve ifade engellerinin doğurduğu güçlükler azaltılabilirse, tarafların birbirlerini anlamaları

daha kolay olur. (Mesela teslis Müslümanlara göre uluhiyyeti üç kabul etmek manasına gelmektedir; halbuki Hıristiyanlar tevhid ehli olduklarını da iddia etmektedirler.)

Müslüman, Hıristiyan'ın İslâm'ı tanıyışında kendisinin gerçek dinî hüviyetini bulmalıdır, yani gerçek bir şekilde tanındığını tespit etmeli, anlaşıldığından emin olmalıdır. Hıristiyan da, Müslüman'ın Hıristiyanlık hakkındaki bildiklerinde kendini bulmalıdır. Ama bunu yaparken sathî benzerliklere bakarak, acele verilmiş hükümlerden sakınmak gerekir. Hıristiyan'ın Kur'ân'ı, Hıristiyanca okuyup anlamaktan kaçınması gerektiği gibi, Müslüman'ın da Kitab-ı Mukaddes'i istediği tarzda okuyup mana vermekten kaçınması gerekir.

Hülasa edecek olursak, bu telâkkiye göre, semâvî dinlerin hepsine birden hücum eden ve onların hepsini insanları bölmek, birbirine düşürmekle ittiham eden materyalizme karşı, hem müşterek olması lazım gelen inanç esaslarını müdafaada hem de insan cemiyetleri için dinin yapıcı, müspet ve gerekli bir unsur olduğunu ispat etmekte, -hiç değilse ortak düşmanın darbeleriyle- işbirliği ve anlayış havasına girmek arzu edilmektedir.

Bu işbirliği arzusu ilk nazarda makul gelebilir, bazen istifadeli de olabilir. Fakat iyice düşünülürse, bunda ciddi güçlüklerin de ortaya çıkacağı aşikârdır. Bu dinler, karşılıklı olarak birbirlerini sapık, uhrevî necattan mahrum, yani cehennemlik görmektedir. Bunlardan hiçbiri, karşısındaki insan, bir dalâlete gitmesin diye öbür dalâlette kalmasını teşvik edemez. Bir de şöyle bir durum olabilir: Bir adam mesela Kilisenin bazı tutumlarından dolayı, yahut Hıristiyanlıktaki prensipleri yetersiz bulduğundan dolayı onu terk edip dinsizliğe gidebilir; fakat aynı şahıs İslâm'ı tatminkâr bulup imana girebilir. Demek istiyoruz ki her dinin, imansızlığı izale me-

todu kendine has olabilir. Müşterek cephe teşkil etmeleri tatbikatta zor olduğu gibi, her zaman için matlup da olmayabilir.

3- Bu müşterek blok teşkilinden ziyade, bazı zatların diyalogdan bekledikleri katkı ihtimali daha çok anlaşılabilir görünmektedir. Müslümanlarla diyalogda syncretisme (bağdaştırıcılık)tan kaçınmakta ısrar etmekle beraber, karşı tarafın kendi dinî hayatına müspet katkıda bulunabileceği söylenmektedir. Mesela L. Gardet yeni putperestliğin, Hıristiyanlığın dini inancı üzerindeki tesirlerini temizlemek üzere bir ameliye yapılması gerektiğine kânidir ve bu hususta Müslümanlarda kuvvetli hissedilen tevhid manasından Hıristiyanlığın etkilenebileceğini düşünmektedir. L. Gardet, Olivier Lacombe'un da bunu mümkün gördüğünü söyleyerek ondan (kısmen nakledeceğimiz) şu pasajı iktibas eder:

"Hıristiyanlıktan uzaklaşmış Avrupa'mızın, İslâm hayatının merkezinde olan mevzu üzerinde iyice düşünmesi ve aslâ inkâr etmemesi gereken bir hakikati yeniden öğrenmesi gerekmektedir. Gerçekten İslâm, sırf bu mücevheri saklamak için yapılmış bir mahfazadır." O. Lacombe, İslâm'da aslî hüviyetiyle bulunan ilahî tenezzühün (transcendance) İncillerin ve Kilise'nin talimleri muhtevasına oturtulmak şartıyla, Hıristiyanlar için faydalı olacağına inanır.

4. Konsil metni olsun, yetkili Hıristiyanlar olsun, açıkça söylemeseler de, -hatta bazen inkâr da etseler- diyalogun gayelerinden biri Hıristiyanlığı yaymaktır. Her dindar, mensup olduğu dini mutlak hakikat bildiğine ve bilmesi lazım geldiğine göre inancını yaymak istemesini tabii karşılamak gerekir. R. Arnaldez'in dediği gibi "Hıristiyanlar normal olarak misyonerdirler. Zira Hıristiyan, başka insanlardan dolayı kendisini mesul bilir." Bundan ötürü inançlarını yaymakla

mükelleftirler, inancını yaymak istemekten dolayı hiç kimse kınanmamalıdır.

Şunu demek istiyoruz: Hıristiyan misyonerlerinin dürüstlükten ayrılmaksızın, kendi dinlerini, inançlarını anlatmalarından, dinlerini bu şekilde yaymaya çalışmalarından Müslümanların endişesi olamaz.

Öyle anlaşılıyor ki onun tavsiye ettiği bu metoda göre şiddet bırakılacağı gibi, antipatiye sebep olduğundan dolayı açıkça sevdirme gayreti de terk edilecek, görüşme yolu tutularak muhatabı dinlemek, tanımak, karşılıklı konuşmak merhalesinden sonra uzun vadede ona Hıristiyanlığı anlatmak gaye edinilecektir.

5- Bazıları ilk nazarda diyalog ile misyonu birbirine zıt zannetmektedirler. Onlar bu durumda misyonerliğin artık bırakılacağını düşünürler. Hâlbuki yeni misyonerlik telâkkisine göre diyalog ile misyonerlik bazılarının sandığı gibi birbirine zıt değildir, bilakis karşılıklı olarak birbirlerini ihtiva ederler. Misyonerlik diyalogu gerektirir, gerçek diyalog, zaten aynı zamanda Hıristiyanlığı yaymaktır.

Müslümanlar nazarında batı dünyası -pek de haksız olmayarak- Hıristiyanlık ile aynı mütalâa edilmektedir. Hıristiyanlık, Batının günahlarından, cürümlerinden ve dalâletlerinden teberri etmek isteyince Kilisenin Batıdan ayrı olduğuna Müslümanları ikna etmek için diyaloga girmek istiyor ve Konsil metninin Müslümanlarla ilgili kısmının sonunda, her iki tarafı da "geçmiş hâdiseleri unutmaya davet ediyor."

Kilise, Müslümanlar üzerinde Batı emperyalizminin acı ve iğrenç hatıralarının canlılığını koruduğunu bildiğinden, o yaraları diyalog ile iyileştirmek istemekte ve esasen kendisinin bunda dahli olmadığına inandırmak istemektedir.

6- Hıristiyanlık dünyasını görüşmeye sevk eden sebeplerden biri de İslâm hakkındaki eski iddia ve iftiraların iç yüzünün iyice ortaya çıkmış olmasıdır. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) risaleti konusu, başından beri Hıristiyanlıkta büyük bir sıkıntıya yol açmıştır. Dünyada hiçbir şahıs hakkında, Hz. Muhammed (s.a.s.) hakkında Hıristiyanlık âleminde ileri sürüldüğü kadar mütenakız iddia ve iftiralar yapılmadığı kolayca söylenebilir.

Bir taraftan kanayan bu yarayı dindirmek, diğer taraftan Allah'a imanı ortadan kaldırmaya kararlı beşerî ideolojilerin hızla yayılması karşısında, monoteist geleneğin (Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed aleyhimüsselam hattının) dînî ve rûhî mirasını kurtarmak düşüncesi, bir diyalog özlemi uyandırmıştı.

7- Diyalog çağrısının, siyasî bir gaye taşıdığı da söylenebilir. Bazı sömürgeci Hıristiyan devlet adamları, sömürülen Müslüman ülkelerdeki istiklâl hareketlerini zayıflatmak ve onları, kendi lehlerine olacak bir barışa çekebilmek için sertlikleri yumuşatacak diyalog çağrısından fayda ummuş olup, bu fikri bazı din adamlarına da telkin etmiş olmalıdırlar. Öyle anlaşılıyor ki, başta Fransız ve İngilizler olmak üzere bazı sömürgeci Batı ülkelerinin hakimiyetlerindeki -ahalisinin ekserisi Müslüman olan- ülkelerde istiklal irade ve mücadelelerinin yoğunluk kazandığı 1950-1960 ve bilhassa 1955-1960 yılları arasında diyalog teşebbüsleri de fazlalaşmıştır. Fas, Tunus, Libya, Fildişi Sahili, Gine, Kamerun, Malaya, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Orta Afrika, Senegal, Cezayir bu tarihlerde mücadele verip istiklâllerini elde eden Müslüman ülkelerdendir. Diyalog arzusunda şüphesiz ki, 1954-1962 yılları arasında bir milyondan fazla kurban veren Cezayirlilerin Fransa ile olan savaşlarının büyük tesiri vardır.

Şimdi son yıllarda yapılan Hıristiyan-Müslüman diyalogu toplantılarını belirtelim:

2-16 Mart 1969: Fol et Constitution Komisyonu (İnanç ve Temel Düzen) tarafından İsviçre Cenevre-Cartingny'de düzenlendi ve şu konular işlendi: Tanrı'nın Kelâmı Kutsal Yazım, Teknik Dünyada Din, İslâm-Hıristiyan Diyalogu imkânları.

16-20 Aralık 1970: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası tarafından Roma'da düzenlendi. Kahire İslâm Yüksek Konseyinin delegasyonu ile sekreteryanın temsilcileri bir araya geldiler.

12-18 Temmuz 1972: D.C.I.'nin girişimi ile Lübnan (Brumana)'da 25 Hıristiyan ve 20 Müslüman bir araya gelmiş, insanî bir işbirliği için arayış konusunda çalışmalar yapılmıştır. Diyalog hususunda aşağıdaki ilkelerin benimsenmesine karar verilmiştir: Karşılıklı saygı, Birbirinin inancına şahadet, Din ve vicdan özgürlüğü atmosferinin yaratılması.

17-21 Temmuz 1974 Acra-Gana: D.C.I.'nin girişimi ile 20 kadar Müslüman ve Hıristiyan Afrikalı bir araya gelerek aşağıdaki konuları tartıştı: İnanç, tanıklık ve çalışmada Afrikalı Müslüman ve Hıristiyanların işbirliği. Tanrı ve insan komünotesinin birliği.

10-15 Eylül 1974: İspanya Kurtuba. İslâm-Hıristiyan Dostluğu İspanyol Derneği'nin girişimi ile Avrupa ve Arap ülkelerinden gelen çeşitli Müslüman-Hıristiyan katılımcılar aşağıdaki konuları tartıştılar:

İslâm'ın Hıristiyanlar tarafından algılanışı. Hıristiyanlığın Müslümanlar tarafından algılanışı. Her iki dinin ortak içerdikleri hususlar, inanç krizi ve inanç eğitimi.

9-16 Eylül 1974 Kahire-Mısır: Kahire Yüksek İslâm Konseyi'nin daveti ile Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının temsilcileri ile Mısırlı İslâm din adamları bir araya geldi.

24-27 Ekim 1974: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının girişimi ile Suudi Arabistan Adalet Bakanının başkanlığında bir heyet gelerek Vatikan temsilcileri arasında "İnsan Hakları" konusunda bir görüşme yapıldı.

11-17 Kasım 1974: Tunus-Hammamet-Keruan. Tunus Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin girişimi ile (CERES) 28 Müslüman ve 13 Hıristiyan Arap ve Avrupalı biraraya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: Gelişme sorunu karşısında Müslüman ve Hıristiyan vicdan ve inancı. Ayrıca Kur'ân ve İncil üzerine çalışmalar yapıldı.

4-10 Ocak 1975: Hong-Kong (Çin) D.C.I.'nin girişimi ile 30 kadar Hıristiyan ve Müslüman bir araya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: Müslüman ve Hıristiyanların toplum yaşamları: Güneydoğu Asya'da iyi niyetli çalışma ve danışma ortamı.

1-16 Şubat 1976: Trablus-Libya. Arap Sosyalist Birliği'nin girişimi ve Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının katılımı ile 55 Asya, Afrika ve Avrupa ülkesinden gelen 350 Müslüman, 150 Hıristiyan aşağıdaki konuları tartıştı: İdeoloji ve din. Her iki dinin ortak yönleri ve yaşamda karşılaştıkları ortak noktalar. Sosyal adalet ve inanç. Önyargı ve yanlış anlamalarla nasıl mücadele edilebilir?

26-30 Haziran 1976: Cenevre-Chambésy (İsviçre) D.C.I.'nin girişimi ile 9 Hıristiyan ve 4 Müslüman cesaretli bir şekilde aşağıdaki konuyu tartıştı: Hıristiyan Misyonerliği ve İslâm Dâvası.

21-27 Mart 1977: Kurtuba-İspanya, İslâm-Hıristiyan Dostluğu İspanyol Derneği'nin girişimi ile Arap ve Avrupa ülkelerinden gelen 200 kadar Hıristiyan ve Müslüman aşağıdaki konuyu tartıştılar: Muhammed ve Îsa'nın peygamberlik boyutları.

14-18 Kasım 1977: Beyrut-Lübnan, D.C.I.'nin girişimi ile 20 kadar Müslüman ve Hıristiyan aşağıdaki konuyu tartıştılar: İnsanlığın geleceği açısından inanç, bilim ve teknik (bu konuların ekolojik, sosyo-politik ve teolojik bağlamdaki görünümü)

12-13 Nisan 1978: Kahire-Mısır. El-Ezher Üniversitesi din otoriteleri tarafından Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının bir delegasyonu davet edildi ve aşağıdaki konular tartışıldı: Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir karşılaşmanın olanaklılığı.

12-14 Mart 1979: Cenevre-Chambésy (İsviçre). D.C.I.'nin girişimi ile 5 Müslüman ve 10 Hıristiyan aşağıdaki konuyu tartıştı: Bir arada yaşayan Hıristiyan ve Müslümanlar.

30 Nisan-4 Mayıs 1979: Tunus. CERES'in girişimi ile 60 kadar Hıristiyan ve Müslüman üniversiteler planında aşağıdaki konuları tartıştı: Her iki dinde açıklanmanın (révélation) anlam ve düzeyi.

3-6 Kasım 1980 tarihleri arasında Cénacle Libanais ve D.C.I.'nin girişimi ile 30 Hıristiyan ve Müslüman bir araya gelerek son 15 yıldır yapılan gelişmeleri değerlendirmiştir.

30 Mart-1 Nisan 1982 tarihinde D.C.I.'nin Müslüman Dünya Kongreleri (Karaçi)'nin girişimi ile mülteciler, fakir-

ler ve muhtaçlarla ilgili yapılabilecek işbirliği konusu incelendi.

24-29 Mayıs 1982 tarihinde Tunus Üniversitesi CERES'in girişimi ile (bu kurumun düzenlediği üçüncü toplantı) 60 kadar Müslüman ve Hıristiyan bir araya geldi ve aşağıdaki konuyu tartıştı: İnsan hakları, barış ve halklar arasındaki kardeşlik konusundan Müslüman ve Hıristiyan müminlerin katkısı.

6-7 Mart 1985: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası (Roma)'nın Delhi Vidyajyoti Enstitüsü ile gerçekleştirdiği toplantı. Hindistan, Pakistan ve Bengladeş'ten gelen 11 Hıristiyan ve 11 Müslüman, Hıristiyanlıkta ve Müslümanlıkta Azizlik konusunu tartıştı.

19 Ağustos 1985: Kazablanka-Fas. Kral II. Hasan'ın girişimi ile, Papa II. Jean-Paul bir stadyuma toplanan gençliğe "Din ve İnanç" konusunda bir söylev verdi.

3-7 Mart 1986: Porta-Novo (Benin). D.C.I.'nin girişimi ile 30 kadar Müslüman ve Hıristiyan Afrikalı bir araya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: Afrika'da devlet-din ilişkileri. Aile ve Eğitim.

21-26 Nisan 1986: Tunus. Tunus Üniversitesi CERES'in girişimi ile (bu kurumun düzenlediği 4. toplantı) 20 Müslüman, 20 Hıristiyan ve birçok gözlemci bir araya gelerek aşağıdaki konuda çok uzun görüş alış verişinde bulundu: İlahiyat ve günümüzün maddî zorlamaları.

21-23 Kasım 1986: Cenevre-İsviçre, İslâm Uygarlıkları üzerinde araştırma yapan Kraliyet Akademisi ve Chambésy Ökümenik Merkezi'nin girişimi ile 40 Müslüman ve 40 Hıristiyan öğretim üyesi ve üniversite öğrencisi bir araya geldi

aşağıdaki konuları tartıştı: Bugün ve tarihsel süreç içersinde Müslüman ve Hıristiyan cemaatlerin bir arada yaşama modelleri. Çalışma, özgürlük, ortam ve gençlik sorunları.

Bunlar dışında Windsor (İngiltere)'de 1984 ve 1987; Amman 1985'de ve Chambésy-1986'da küçük boyutlu toplantılar yapılmıştır.

Bütün bunlara başkaları da ilâve edilebilir. Örneğin Hindistan'da, Fransa'da Konferans Episkopaller yapılmış, Kiliseler Federasyonu ulusal, uluslararası dostluk toplantıları, dinsel çalışma seminerleri düzenlenmiştir.

Ayrıca Studia Missionalia ve Leyden'de E. J. Brille yayınevi tarafından çıkarılan Journal of the economic and Social History of the Orient gibi dergilerde İslâm, gündeme getiriliyordu.

8- Diyalog arzusunda olan birçok Hıristiyan, geleneksel İslâmiyet'e bağlı olanlarla görüşmenin mümkün olmayacağını, ancak bazı aydın Müslümanlarla bunun mümkün olduğunu düşünürler. Takdir ettikleri şahıslar, Kur'ân-ı Kerîm'in metnine "tarihî metot", "edebî neviler" gibi metin tenkidi usullerini uygulayanlar ve aşırı fikirleri sebebiyle Müslümanların ekserisi nezdinde iyi kabul görmeyen kimselerdir. (E. el-Hûlî, Fazlurrahman vb.) Bu Hıristiyanlar, Müslümanların vahiy inançlarında esneklik, daha doğrusu gevşeklik görünce memnuniyetlerini gizlememekte ve Kur'ân'ın böyle anlaşılmasının diyalogu kolaylaştıracağını ifade etmektedirler. Halbuki diyalog, dinin muteber klasik hükümlerine bağlı olanlarla yapılırsa bir değer taşır, yoksa eski bilgisizlik ve ilgisizlik bir başka surette tezahür etmiş olur. Paris'te aylık Hıristiyan-Müslüman görüşmeleri tertipleyen bir Protestan kilisesinde 1957 yılındaki bir mecliste, Reşid ismini almış

Fransız asıllı bir Müslüman'ın söylemiş olduğu şu sözü, bu konuda pek anlamlı buluyoruz: "Siz Hıristiyanlar, Müslüman olduklarını ifade ettikleri halde İslâm'ı iyi bilmeyen ve yaşamayan size benzettiğiniz birtakım kimselerle oturup konuşmakla bir iş yapacağınızı mı sanıyorsunuz? " (Bu sözleri, Müslümanlık adına kendisine göre yorumlar yapan bir şahsın konuşması üzerine söylemişti).

R. Arnaldez, normal Müslüman'ı diyaloga celbetmenin pratik olarak imkânsız olduğunu söyledikten sonra Mu'tezile mesleğinin "mahluk Kur'ân" anlayışını dirilttiğini söylediği M. Abduh mektebinin telakkisi galip geldiği takdirde diyalogun oldukça kolaylaşacağını ifade etmektedir. R. Caspar İslâm Ülkelerinde Kur'ân'ın Yeni Bir Yorumuna Doğru adlı makalesinin çeşitli yerlerinde aynı tutumu sergilemektedir.

9. Gayelerden biri de şu olabilir: Yakın bir zamana kadar Avrupalıların sömürgesi olan Afrika ve Asya ülkelerinde, özellikle Hıristiyanların azınlıkta olduğu yerlerde, Müslüman ahalinin onlara karşı intikam hissiyle hareket etmemelerini sağlamak, onları teskin etmek suretiyle, onlarla beraber yaşayan dindaşlarının emniyet ve refahlarını temin edip barışa yardımcı olmak. Diğer taraftan Hıristiyanlık, Uzak ve Orta Doğudan silinme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Batı ile aynılaştırılmaktan kurtulmuş, Doğu milletlerine ve dinlerine sempati ile gülümseyen bir Hıristiyanlık, ekseriyeti Müslüman olan ülkelerde yaşayan kolonilerini muhafaza etmekle Hıristiyanlığın oralardan silinmesinin önüne geçebilir.

10. Diyaloğun bir saiki de M. Watt tarafından ifade edilen şu durum olabilir: "Ben gerek kendimden gelen, gerekse toplumsal çevremdeki çarpıklıklar tarafından üstüme atılan bağlardan kurtulmaya çalışmak zorundayım (...). Bireysel özgürlük üstündeki en büyük sınırlamalar, bir insanın top-

lumsal olarak kurulmuş gerçeklik görüşündeki çarpıklıklardan kaynaklanmaktadır. Bunlar başa çıkılması en zor olanlardır (...). Asıl güçlük, sanki bu görüşün içine kapatılmış olarak yaşıyor olmamız ve tüm gerçekle ilgili algılarımızın o görüşle boyanmış olmasından gelmektedir. Başka bir kültürel geçmişe sahip birisiyle dost olur da onun görüş açısını değerlendirmeye çalışacak olursak, bu bizi kendi gerçeklik görüşümüzde birtakım çarpıklıkların bulunduğunun farkına vardıracaktır. Başka dinlere olan diyalogdan elde ettiğimiz kazançların en büyüklerinden biri budur"

Diyalog saikleri arasında son olarak şunu zikretmek gerekir:

11. Gerek din adamı gerek laik olarak bazı Hıristiyanlar vardır ki bunlar kendilerini dine vermişlerdir. İnsanların dinden uzaklaşmalarından, bunun neticesinde de ruhanî, uhrevî ve dünyevî saadetlerini kaybetmelerinden, insanın özüne yabancılaşmasından, insanların birbirlerine düşman olmalarından ıstırap duymaktadırlar. İslâm'ı ve Müslümanları tanımaları neticesinde Hıristiyan kalmakla birlikte, onlardaki değerleri kısmen de olsa, anlamakta ve batılı birçok güç tarafından Müslümanlara haksızlık edilmesinden rahatsız olmaktadırlar. Bu şuurdan hareket ederek, Hıristiyan ve Müslümanların birbirlerini tanımalarını, hayırlı işlerde yardımlaşmalarını temenni etmektedirler. Mesela Michel Lelong bu temayülün temsilcisi sayılabilir. Bu tutuma göre, her din mensubu kendi dinine bağlı kalırken, dinlerini yaşarken, durumlarını vakur bir tarzda mukayese edebilir, buluşma noktalarını belirleyebilirler. Bazı içtimâî faaliyetleri gerektiğinde diyalog esprisini uygulamaya koymaktadırlar. "Fransa'da Müslümanlarla Kilise İlişkileri Dairesi Başkanlığı yapan M. Lelong, L'İslam

et l’Occident, Deux Espories, gibi kitaplarıyla olsun, bazı faaliyetleri ile olsun bu gayeye hizmet etmektedirler.

Annecy şehrinde ibadet edecek yer arayan Faslı Müslümanların, böyle bir yer bulamamaları üzerine, oranın piskoposu Sauvage ile protestan rahibi müşterek bir beyan yayınlamış (1978 Nisanında) synceritsm içinde olmaksızın, ibadet hakkını ispat etmek üzere onlara mescit açmada yardımcı olmuşlardır. 23 Haziran 1979’da, aleyhteki kampanyaya rağmen, mescidin açılışında 400 kadar Müslüman ve Hıristiyan buluşmuşlardır. Benzeri bir iki duruma rağmen, ekseriya Hıristiyan cemaatte ve yetkililerinde namaz kılacak yer talebine karşı itiraz ve kaçınma vardır.

Vatikan XI. Konsili’nden sonra öne sürülen temennilere rağmen, diyalog konusunda yapılacak daha çok şey vardır. Avrupa halkı birçok meselede duyarlı davrandığı halde, Müslümanlarla diyaloga hevesli görünmemektedir”.

Diyalog konusunda samimi ve beşerî saikler takdir edilmelidir. Dinlerini bilmeyen ve uygulamayan laubali tiplerin diyalog konusunda yetkisiz gayret ve iddialarına değer vermemelidir. Peşin hükümlerden kurtarma, dinlerin prensiplerini karşılıklı olarak yanlış tanıma ve tanıtmaktan kurtulma, öbür dine yaşama ve uygulama hakkı tanıma diyalogun müşahhas meyveleri olacaktır. Bunlar -nazariyede azımsansa da- küçümsenmeyecek ve hâlâ –büyük ölçüde- gerçekleştirilmesi beklenen gaye durumundadır. Bundan başka, M. Borrmans’ın dediği gibi: “Müminler hayat, adalet, hürriyet, kardeşlik uğrunda çalışmak suretiyle dinlerinin dünyada önemli rol oynayabileceğini ispat edebilirler. Bu yönde, müspet çalışma sonucunda birçok dinî ahlâkî ve içtimaî maksatta müşterek olduklarını göreceklerdir. Bu ise neticede in-

sanlık içinde dinin ağırlığını artırmak suretiyle Hakk'a ve halka hizmet sayılacaktır".

Diyalog kendi inandığı dini uygularken, öbür dini olduğu gibi değerlendirmek şeklinde olabilir. İslâm'da Hanefi, Şafii, Mâlikî, Hanbelî gibi Sünnî mezheplerin karışmaksızın bir arada yaşamaları gibi (symbiose halinde) dinler bir arada yaşayabilir. Tanıma neticesinde, delilleri, gözlemleri değerlendirerek insanlar hür iradeleriyle istedikleri dini benimseyeceklerdir. İslâm'ın bu daveti Kur'ân âyetleri halinde tescil edilip ebediyyet kazanmıştır. Fakat Hıristiyan teşebbüsünün M. Lelong, M. Borrmans'ın eserleriyle ifade edildiği tarzda İslâm'ın cevabının, şimdiki muhatapların anlayacağı tarzda formüle edildiğini söyleyemeyiz.[264]

b. Hıristiyan-Müslüman Diyalogunun Problemleri

Dinlerarası diyalogun Hıristiyanlar açısından hem genel anlamda birtakım problemleri hem de özel anlamda onların Müslümanlarla girdikleri diyaloglardaki problemleri mevcuttur. Genel anlamda diyaloga yönelik Hıristiyanların bulduğu temel problemler:

1. Her şeyden önce öteki dinlerle diyaloga giren bir Hıristiyan, kesinlikle riskleri veya meydan okumaları peşin olarak kabul etmiş sayılır. Ancak daha kötüsü bu sürecin Hıristiyan tarafın inandığı inançlarını, bilhassa İsa Mesih'in Rab oluşunu riske atması anlamına da gelmesidir. Bununla birlikte Hıristiyanlık, doğuşundan beri bu riski hep hissedecek çoğulcu bir ortamda bulunduğundan tarih içinde sert eleştirilere

---

[264] Suat Yıldırım, "Kiliseyi İslâm İle Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler.", Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İSAV., İstanbul 1993, s.17-42, özetle.

uğraması veya inançlarına meydan okunması olağan sayılmıştır.

2. Hıristiyanlar, diyaloğu dinler arası ilişkilerde kullanan ilk din mensupları olmalarına rağmen, onu hâlâ misyon içinde yerinin belirlenmesi gereken bir teolojik problem olarak görmektedirler. Mesela Dünya Kiliseler Konseyi (WCC) Avustralya Canberra'da yapmış olduğu toplantıda, Tanrı'nın öteki dinlere mensup insanlarla ilişkisinin mahiyeti ve dinî çoğulculuğa dair problemlerin henüz kilise içinde açıklık kazanmaması yüzünden, dinlerarası diyalogun hâlâ kilisenin çözmek zorunda olduğu teolojik ve sosyolojik bir problem olarak kaldığını ifade etmiştir.

3. Bazı evanjelikler ise dinlerarası diyalogu *Mesih'in evrenselliğine yapılmış bir ihanet ve kilisenin misyonunun meşruluğunun inkârı* olarak düşünürler. Bilhassa kutsal kitaba aşırı vurgu yaptıklarından onlar, diyaloğu Müslümanlarla yapılan "ürpertici bir senkretizm" yahut "kaba bir uzlaşı" olarak görmektedirler. Onlar, WCC'nin diyaloğa sıcak bakmasını ve taraf olmasını tenkit etmekte ve WCC'nin ifadelerini "Mesih'in eşsizliğinin reddi" veya inanmayanların ruhlarını kurtarmaya yönelik kilise misyonunun "inkârı", hatta "yumuşatılması" olarak görmektedirler. Onlar, daha da ileri giderek diyaloğa sıcak bakan Katoliklere, Protestanlara ve Ortodokslara eski misyon anlayışlarına geri dönmeleri yönünde baskı yapmaktadırlar.

4. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında tansiyonu artıran ve diyaloğa girmelerine engel olan sebepler sadece teolojik değildir. Bir de bu iki din mensuplarının paylaştığı ve hem kötülüklerin hem de iyiliklerin yaşandığı yaklaşık on dört asır gibi uzun tarih de olumsuz etki edebilmektedir.

Çünkü bu ortak geçmiş, her iki tarafın bazen acılar çektiği, bazen de olumsuz etkilendiği canlı bir tarihtir.

5. İki tarafın din ve dünya konusunda taşıdığı zıt ideolojileri, farklı dinî terminolojileri, dindarların farklı psikolojileri, haklarında oluşan yanlış tarihsel imajlar ve önyargılar, iki dindeki siyasî hedef farklılıkları, sosyo-kültürel farklılıklar, ahlakî değerlerde görülen farklılıklar da Hıristiyan-Müslüman diyaloguna olumsuz yönden etki edebilir ve onu tıkayabilir.

6. Hıristiyanların Müslümanlarla diyaloga girmesini engelleyen bir diğer problem, sözde Müslüman kökten dinciliğidir. Batılılar, bu hareketin Suudi Arabistan, Endonezya, Nijerya hatta Hindistan gibi memleketlerde Müslümanlar arasında kimlik bulup meşruluk kazandığını ve militanca ideolojileri kapsadığını düşünürler. Onlara göre bu gibi ülkelerde yaşayan Müslümanlar, siyasî referanslarını doğrudan ilahi kitaba dayandıran entelektüel bir konumu savunmaktadırlar. Bu yüzden Hıristiyanlar için senkretizm, post modern bir hareket olarak kabul edilirken kökten dincilik, modern öncesi bir davranış biçimi kabul edilmektedir. Hıristiyanlara göre Müslüman kökten dinciler, aynı zamanda kendi inançlarına kör bir sadakat gösterip öteki dinlere şiddet göstermeyi bir değer olarak görmektedirler.

7. Yine de Hıristiyanlar için İslâm'la yapılan diyalogun en önemli teolojik tehdidi senkretizm tehlikesidir. Çünkü Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında farklılıkların yanında benzerlikler de oldukça fazladır. Hıristiyanlar, bu benzerliklerden etkilenerek değişmekten çekinirler.

8. Bilhassa Protestanlara göre Müslümanlar, “dinde zorlama yoktur” diye tekrarlamalarına rağmen, yine de dinî öz-

gürlük konusunda ikilem içindedirler; mesela Müslümanlar, diyalog toplantılarında dinî özgürlüğün Müslüman icadı olduğundan dolayı övünmelerine rağmen, yine de bir Müslüman kadının Hıristiyan bir erkekle evlenmesine izin vermezler veya bir Müslüman'ın Hıristiyanlığa geçmesini engellerler. Onlara göre Müslümanlar, Avrupa şehirlerinde rahatlıkla dinlerini yaşayabilirlerken, Mekke ve Medine gibi şehirlerde Hıristiyanların ibadet etmesine müsaade etmezler. Onlara göre bu gibi öğreti veya uygulamalar, Müslümanların özgürlükler konusundaki inandırıcılıklarını zedelemektedir.

9. Hıristiyanlar için. Müslümanlarla ilişkilerinde belirleyici rol kutsal metinlere düşmektedir; bir başka ifadeyle Kitab-ı Mukaddes, Müslümanlarla hem ihtilafı körükleyen hem de kolaylaştıran temel kaynaktır. Bu açıdan Kitab-ı Mukaddes'in öteki din mensuplarına yönelik dışlamacı referansları da dinlerarası diyaloğa girmeyi engelleyebilir.[265]

9. Türkiye İçin Hoşgörü Ve Diyaloğun Önemi

Hoşgörü, başkalarının tesirine girerek onlara iltihak etmek değil; başkalarını kendi konumlarında kabul ederek onlarla geçinmesini bilmek demektir. Bu manadaki hoşgörüye kimsenin bir şey demeye hakkı yoktur. Zira bu ülkede herkes farklı anlayışlara sahiptir. Değişik duygu ve düşüncedeki bu insanlar, ya birbirleriyle uzlaşarak geçinebilmenin yollarını arayacak, ya da birbirlerine girip sürekli dövüşeceklerdir. Oysaki, her dönemde birbirinden farklı düşünen insanlar olmuştur ve olacaktır da. Dolayısıyla ikinci şıkka ne Allah'ın gönderdiği kitaplar ne de günümüzdeki dünya realiteleri evet diyemeyeceğine göre, hiç olmayacak meselelerde bile kavga

265 Mustafa Alıcı, a.g.e., s.187-188.

çıkaran marjinal kesimin dili dudağı sayılabilecek bazı kimseler, kendi durumlarını ve iddia ettikleri şeylerin insanlık ve insanî değerler adına mı, yoksa insanî değerleri tahrip adına mı olduğunu bir kere daha gözden geçirmelidirler.

Türk toplumunun, bilhassa günümüzde, hoşgörüye her şeyden daha çok ihtiyacı var. Hatta şimdilerde milletimizin, bu dinamiğe sahip çıkıp, onu önde götürmesi ve dünyada hoşgörünün temsilciliğini yapması zaruret haline gelmiştir denebilir. Zira şanlı ecdadımız, bir dönemde hoşgörüyle kendi dönemindeki insanlığın gönlüne taht kurmuş ve umumî huzurun koruyucusu olmuştu. Evet, tarihi boyunca hep barut fıçısı olmuş Balkanlar'da ve Ortadoğu gibi hep hareketli olmuş bir bölgede en uzun süreli barış, ecdadımızın o engin hoşgörüsüyle gerçekleşmişti. Bu hoşgörü ve onun o yüce temsilcileri tarihten silindiği andan itibaren de bu bölge, barış ve huzura hasret kalmıştır. Bereket versin ki, birkaç asırlık a'raf hayatından sonra bu ulu millet, yeni bir "ba'sü ba'de'l-mevt"le hayata yürümeye durdu. Anadolu'nun bağrında yaprak yaprak yeşeren bu ulu çınar, Allah'ın inayet ve keremiyle, cihana yeniden gölgesini salacak ve hem kendisi hoşgörü soluklayacak, hem de bütün âleme hoşgörü soluklamasını öğretecektir.

Evet biz, yıllarca bu ülke topraklarında, Türk'ü, Kürt'ü, Çerkez'i, Arnavut'u ve Boşnak'ıyla.. aramızdan su sızmayacak şekilde ve ütopyalardakinin çok üstünde hep birlik ve beraberlik içinde yaşadık. Cemil Meriç'in de ifade ettiği gibi, Batı'da bir dönemde ütopyalar yazılıp duruyordu. Osmanlı ise ütopyalarla uğraşmayı düşünmemiş; Batı'nın ütopyalarda yakalamak istediği "Güneş Devleti"ni, ortaya koyduğu sistemle tesis ederek bizzat yaşamıştı. Bu baş döndürücü hayat tarzını ve medeniyeti kaldıramayan düşman güçler, Devlet-i

Âliye diye adlandırılan Osmanlı (cihan) Devleti'ni Misak-ı Millî ile sınırları belirlenmiş şu vatanda dahi Kürt-Türk, Alevî-Sünnî, Lâik-Antilâik kutuplaşmalarıyla insanımızı karşı karşıya getirerek, birbirine düşürebilmişlerdir. Maalesef, içimizdeki birtakım aklı ermezlerle bazı hainler de, düşmanlarımızın bu çirkin ve kirli emellerine alet olmuşlardır.

Bugün, Allah'ın yardım ve keremiyle insanımız, ülke çapında diyalog ve hoşgörü esintileriyle toparlanıp, yeniden bir diriliş sürecine girmiştir. Küçük ve mütevazî sözlerle ama samîmî ifadelerle ortaya konan bu diyalog düşüncesinin, kısa zaman içinde çok büyük mesafeler katederek, geniş çevreler tarafından da hüsnü kabul göreceği beklenmektedir. Zira, yıllardır ayrılık ve bölünme endişeleriyle canı dudağına gelmiş kitleler, uzun süredir böyle bir ses ve soluğa muhtaçtı. Türkiye'de hüsnü kabul gören, ma'şerî vicdanın (kamuoyu) "evet" dediği bu hoşgörü ve diyalog sesi, Kanada'dan Güney Amerika'ya, Britanya Adaları'ndan Afrika derinliklerine, oradan Asya steplerine kadar dünyanın dört bir bucağında, -marjinal bir kesim müstesna- saygıyla karşılanmaktadır. Ve bu ses aynı zamanda, bizi bölüp birbirimize düşürmek isteyen ve bunu "Böl, parçala ve idare et!" plânıyla başarılı bir şekilde yürüten hasımlarımızın oyununu bozma adına şayan-ı takdir bir sestir.

Ülkemizi ve milletimizi içten parçalamaya yönelik bu çirkin plan gereği Türk-Kürt, Alevî-Sünnî denilerek insanımız kamplara bölünmeye çalışılmış ve sürekli araya ayrılık ve düşmanlık tohumları saçılmıştır. Biz, Türkü Kürdü, Alevîsi Sünnîsiyle yıllarca bu cennet vatanımızda bütün güzellikleri beraber paylaşmış, bütün acı ve ıstırapları müşterek duyup hissetmişizdir. Farz-ı muhal, Çanakkale'deki mezarlar birer birer açılsa, Alevî ile Sünnî'nin veya Türk ile Kürd'ün

sarmaş dolaş yan yana yattığı görülecektir. Günümüzde ise, bu birlik ve beraberlik parçalanmış bir kristal gibi sağa-sola saçılıp dağılmış gibi bir durum gözlenmektedir. İşte bu hoşgörü ve diyalog esintileri, bağı kopmuş tespih taneleri gibi parçaları sağa-sola saçılmış toplumumuzu, yeniden bir araya getirme adına önemli bir hareket olduğu için bundan sonra da düşmanlarımız boş durmayacak ve bizi değişik kamplara ayırıp, bölmeye çalışacaklardır. Zira, ayrılık duygu ve düşüncesi, bir milleti yıkan temel unsurların başında gelmektedir. Nitekim millî şairimiz M. Âkif Ersoy,

Girmeden tefrika bir millete düşman giremez.

Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.

diyerek, bu önemli konuyu vurgular. Beş asır ötede bir Türk serdarı ise,

Milletimde ihtilaf ü tefrika endişesi,

Hatta kûşe-i kabrimde bîkarar eyler beni.

İttihad etmekken a'dâya karşı çaremiz,

İttihad etmezse millet, dağidar eyler beni.

sözleriyle, çağın şairiyle bu endişeyi paylaşır gibidir.

Türkiye'deki hoşgörü gibi, diğer din mensuplarıyla dünya çapında yapılacak diyalog da, dünya barışını sağlamada o kadar önemlidir. Diyaloğun olmadığı yerde çatışma olacaktır ki, bu konuyu medeniyetler çatışması ve diyalog bölümünde daha geniş bir şekilde ele alacağız.

10. Dinlerarası Diyaloğun Problemleri/Engelleri

Dinlerarası Diyaloğun önünde bazı problem ve engeller vardır ki, bunlar; teolojik farklılıklardan, dinî cemaatlerin tarihlerinden, önyargılardan, adaletsizliklerden, aşırı derecede başkalarını eleştirme eğiliminden ya da özeleştiri eksikliğinden kaynaklanabilmektedir. Aynı şekilde dinin politikacılarca manipülasyonu ya da dinin siyasallaşması da diyaloğun engelleri arasında sayılabilir. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Diyalog öncesi en önemli engellerden biri, tarafların, birbirleri hakkındaki önyargılarıdır. Önyargılar muhteliftir: Kültürel, felsefî, teolojik olabilir. Böyle bir önyargı örgüsü karşılıklı ilişkilerin önünü tıkayabilir, diyaloğa uygun kapıyı kapayabilir. Yine önceden yanlış bilgilendirilmelerin neticesinde, yanlış anlamalar doğar, bunun neticesinde de güvensizlik ve uzaklaşma meydana gelir. Bu durum ise bilhassa kalıcı ve onarılması zor düşmanlıklara ve katılaşan kinlere sebebiyet verip, değil karşılaşmayı, aynı ortamda bulunmayı bile olumsuz etkileyecek güç ve etkiye sahip olur.

b. Temel görüş ayrılıkları, bizzat dinlerin kutsal kitaplarının şekillendirdiği hususlar olabilir. Birbirleri hakkında bilhassa kutsal kitaplarda bulunan olumsuz yaklaşımlar, farklı din mensuplarını diyaloğa girmekten alıkoyabilir.

c. Tarihteki bazı hâdiseler de dinlerarası diyaloğu olumsuz yönde etkiler. Dinler arasında tarih boyunca meydana gelmiş olan savaşlar, zulümler yanlış imajlar, suiistimaller ve sömürüler, diyaloğa girmeye engel olabilecektir.

d. Dinlerarası Diyalog öncesi problemlerden biri de, kitle iletişim araçlarının yol açtığı problemlerdir. Toplumu yanlış yönde etkileyebilecek, onları yanlış imajlar edinmeye sevk edecek yayınların önüne geçmek gerekmektedir. Top-

lum içindeki farklı dinlerden insanları ilgilendiren her konuda onların hassasiyetleri dikkate alınmalıdır. Bilhassa akademik kimlikleri olmayan ve medya sektöründen farklı insanlar bir araya gelip doğru ve tarafsız dinî yayınlar hususunda birlikte çalışmalıdırlar.

e. Dinleri diyaloğa girmekten alıkoyan bir başka engel de böyle diyalogdan bir tarafın siyasî bir güç veya çıkar elde etmek istemesi veya bu hissi vermesidir. Çıkarcı politikacılar, üstün ve hatta zayıf devletler, kendi dinlerini veya karşı tarafın dinini, siyasî emellerine ulaşmak için kullanabilirler, bu, diyaloğun en önemli engellerinden biridir. Çünkü din gibi bir duyguya dünyevî bir menfaat sağlama gibi bir art-niyet girmiştir.

f. Yine katılımcılardan birinin diyalog ortamında kendini "hakem" gibi görmesi veya tarafların diyaloğu birbirlerine karşı "zorlayıcı bir misyonerlik aracı" görmesi, diyaloğun Truva Atı olduğunu düşünmeye götürebilir. Bu fikirler, aynı zamanda taraflar arasında derin bir şüphe, korku ve endişenin doğmasına yol açacaktır. Halbuki diyalog, kesinlikle "tuzak" değildir. Bu şüphe, korku ve endişeler, kişiler hakkında şahsî özelliklerinden dolayı olabilirken, bizzat tartışılan konu ile ilgili de olabilir. En kötüsü ise katılımcılardan birinin diyaloğa uygun bir ilişki içindeyken karşı tarafı kendi varlığı için bir tehdit olarak görmeye başlamasıdır. Taraflardan birinin karşı taraf hakkında böyle bir endişe sezmesi ile artık diyaloğun en büyük engeli meydana gelmekte ve yol tamamen tıkanmaktadır. Bu durumda da artık karşı tarafa güven verme teşebbüsleri bir işe yaramayacaktır.

g. Dinlerarası diyaloğun taraflarının en önemli teolojik meselelerde karşı tarafın inancına hürmetsizlik olarak yansı-

yacak davranışta bulunması, diyaloğun bitmesi için yeterli olabilir. Her dinde bazı teolojik konular, öteki konulara göre daha hassas ve daha incelikle korunma altına alınmış ve mukaddes kabul edilmiş olabilir. Tarafların kutsal şeyleri, diyaloğa uygun karşılaşma öncesindeki bilgilerle mukayese etmesi, eskiden bildiği veya sonradan onun hakkında edindiği hatalı imajları ileri sürmesi hatta bunda ısrar etmesi diyaloğun bitmesine yol açacaktır. Tarafların kutsal değerlerini anlamaya çabalamadan onların kutsiyetlerine zarar verecek veya zarar veriyor izlenimini uyandıracak bir tavır sergilemesi, diyalog için problemdir.

h. Farklı oluşun doğurduğu en büyük diyalog problemi ise iletişim kurmadaki başarısızlıklardır. Çünkü iletişim kurmak, konuşmak ve neticesinde duyulmak bunun yanında konuşulmak ve neticede duymak demektir. *Medeniyetlerin Çatışması* tezinin sahibi Samuel Huntington, insanların farklı görüşlerinin, uzun yüzyılların birikimi olduğunu ve geçmişin mirasları olarak bunların gelecekte daha üst yapılar olan medeniyetler arasındaki çatışmalara götürebileceğini savunmaktadır. Ona göre bu çatışmada, tarih, dil, kültür, gelenek ve en önemlisi de din etkili olacaktır. Çünkü farklı medeniyetlere ait insanlar, haklar, sorumluluklar, özgürlükler, otoriteler ve eşitlikler bakımından birbirlerinden farklı düşüncelere sahiptirler.[266]

11. Diyalog Üzerindeki Kuşkular: Misyonerlik Ve Diyalog

Genelde her dinde az veya çok tebliğ (misyon) eğilimi vardır. Dinler kendilerini ve mensuplarını koruyabilmek için

[266] Mustafa Alıcı, *a.g.e.*, s.36-38.

tebliğe önem verirler. Tebliğ iç ve dış tebliğ (iç veya dış misyon) olarak ikiye ayrılır: İç Tebliğ, dine mensup kimselerin kendi dinleri hakkındaki bilgilerini artırmak, dışarıdan gelen yanıltıcı akımlara karşı kendilerini korumaya yönelmektir. Dış tebliğ ise, mevcut cemaatin dışındaki insanlara dini anlatmak, tanıtmak suretiyle, diğer dinlere mensup kişileri kendi inanç sistemi hakkında bilgilendirmek, hatta onların sevgisini kazanarak, cemaat üyelerinin sayısını artırmak, en azından muhalefet ve düşmanlık duygularını ortadan kaldırmaktır. Dinler bu hizmetleri, vazgeçilmez birer zaruret olarak görürler. Bundan vazgeçmelerini beklemek de doğru değildir. Aksi halde kendilerini inkâr etmiş olurlar. Yolların kesiştiği bu noktada ***Dinlerarası Diyalogdaki tavır ne olmalıdır,*** sorusu gündeme gelmektedir!

Müslümanlar tarih boyunca İslâm'ın yayılmasında zorlama yöntemini kullanmadan İslâm'ı tebliğ etmişler ve bunda başarılı olmuşlardır. Hıristiyanlar da, İslâm'ın yayılması karşısında boş durmamışlar ve misyonerlik gibi çeşitli faaliyetler içerisine girmişlerdir. Bu bölümde –İslâm'a davet (tebliğ) ile diyalog ilişkisini başka bir bölümde ele aldığımız için- sadece misyon ve misyoner kelimeleri üzerinde durarak misyonerlik çalışmalarının kısa tarihçesini ve misyondan diyaloğa geçiş sürecini sebep ve sonuçları ile değerlendirmeye çalışacağız.

Misyon, Latince; "Missio" kelimesinden türemiş olup lügatte; görev, yetki, vekâlet, bir kimseye bir işi yapması için özel olarak verilen görev manalarına gelmektedir. Misyoner kelimesi de, yetkili, görevli kimse, görevli rahip ve papaz manalarına gelmektedir. Bu kelimelerden misyon, yaygın olarak, Hıristiyan kiliselerinin, Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları müesseseler; misyoner de bu

müesseselerde görev yapan kişiler için kullanılmaktadır. Genel anlamda Misyon; başka dinden olanları kendi dinlerine kazandırmak amacı ile kurulan ve faaliyet gösteren her türlü teşkilat, özel anlamda ise, Hıristiyanların Hıristiyan olmayan ülkelerde dinlerini yaymak için kurdukları teşkilat demektir.[267]

Misyonerlerin aslî görevi Hıristiyanlığı yaymaktır. Misyoner hangi rol ile görünürse görünsün, kendisini Kiliseye adayan kişidir. Bu itibarla o, İncil'in bir neferidir ve hedefine ulaşabilmek için her şeyi yapmayı ve en zor şartlarda çalışmayı göze almaktadır.

Hıristiyan misyonerliği aslında Pavlus ile başlamakla[268] beraber günümüzdeki anlamı ile Hıristiyan dünyasında gizli ve açık bütün gayeleri tam olarak tespit edilmiş gerçek Hıristiyan misyonerliği Haçlı seferlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü Müslüman Türk milleti, ortaya çıkan haçlı saldırılarına karşı koymuş, Anadolu ve kutsal toprakları işgal ve talandan korumuştur. Ancak Hıristiyan Avrupa'nın misyon ruhu tamamen ortadan kalkmamıştır. Silahlı mücadelede netice alamayacağını anlayan Hıristiyanlar, Müslümanları içerden durdurmanın yollarını aramış ve bu amaçla istişare için kongreler düzenlemişlerdir. Bu kongrelerde; İslâm tehlikesini yok edebilmek için, Müslümanlar arasında Hıristiyanlaştırma fâaliyetlerinin başlatılmasına ve bu görevi icra edecek profesyonel misyonerler yetiştirmek üzere teşkilatların kurulmasına karar verilmiştir.[269] M.S. 13. yüzyıldan itibaren oluşturdukları Misyoner Teşkilatları vasıtasıyla İslâm coğ-

---

267 Şaban Kuzgun, *Misyonerlik*, s. 59; Mustafa Erdem, "Misyonerlik ve Kırgızistan'da Misyoner Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar*, I/3, Ankara 1999, s.5.

268 Kuzgun, *Misyonerlik*, s. 68vd.

269 Erdem, s.10.

rafyasında yaptıkları faaliyetler neticesinde kültürel ve ekonomik sömürü emellerine büyük ölçüde ulaşmışlar ve bu çalışmaları 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.[270] Daha sonraları bu metotlarının modern dünyada etkili olamayışı neticesinde, mevcut amaçlarını daha etkili metotlar ile anlatma zarureti hissetmişlerdir. Bunun için de 1962-1965'te toplanan II. Vatikan Konsili'nde bu problemler gündeme getirilmiş ve yeni metot olarak diyalog önerilmiştir.

Kilise'nin dünya ile diyaloğa girme isteği temelde, onun misyoner oluşu ve Mesih'in tevdi ettiği misyonu hakkıyla yerine getirme arzusu ile ilgilidir. II. Vatikan Konsili ile Kilise, varoluş sebebi olan bu misyonunu, Tanrının krallığı kuruluncaya kadar devam ettireceğini ifade etmiştir. Bunun için Kilise, günümüz şartlarına uygun yeni misyon anlayışını II. Vatikan Konsili'nde açıkça ortaya koymuştur.[271]

Kilise bu gayelerini Kitab-ı Mukaddese dayandırmaktadır. Kutsal metinlerden anlaşılan şu ki, Mesih'in Baba'dan alıp icra ettiği ve Kiliseye verdiği görev; iyi haberleri bütün insanlara ulaştırmak, öğretmek ve açıklamaktır. Bu misyon alanı içinde yapılması gerekli görülen işler; insanları kiliseye yöneltmek, kilise kurmak, Hıristiyan cemaat oluşturmak, okul açmak ve yardım çalışmalarında bulunmaktır.[272] Kilise bu kutsal mesajlar doğrultusunda misyonunu icra etmeye devam etmektedir. Tanrı devletini kurma yolunda çabalarının bir parçası olarak diğer din mensupları ile yakınlaşma içerisine girdikleri aşikârdır. Çünkü İncillerdeki ifadelerin aksine yeni bir fikir beyan edilmediği gibi, II. Vatikan Konsili'nde,

---

[270] Erdem, s.11; Ali Arslan Aydın, *İslâm Hıristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi*, İstanbul 1991, s. 81.

[271] Ali İsra Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara 1997, s.122.

[272] Güngör, s.124.

Kilisenin misyonu içerisinde; “Tanrının kelamının hem Hıristiyan hem de Hıristiyan olmayanlara bildirilmesi” zikredilmiş ve “Tanrının kelamı bütün insanlara ulaştırılmalıdır.” hükmüne varılmıştır.[273] Papa'nın zaman zaman verdiği beyanatlarda da bu açıkça belirtilmektedir.

Daha önce Kilisenin dışında İlahî gerçek kabul etmeyen Kilise, II. Vatikan Konsili’ndeki yeni birtakım ifadelerle İlahî gerçeğin diğer dinlerde de bulunabileceğini kabul etmiştir. Ancak Konsil’de belirtilen diğer bir görüş de şudur: Her ne kadar Kilise dışında kurtuluş mümkün olabilirse de mutlak kurtuluş Mesih ile mümkündür. Sözü edilen Konsil; Hıristiyanlık dışındaki dinlerin kendi mensuplarını kurtuluşa götürebileceği konusunda hiçbir şey söylemediği gibi, bütün dokümanları, Hıristiyanlık dışındaki dinlerde, kültürlerde ve geleneklerde İlahî gerçeğin ancak kırıntılar halinde bulunduğunu ifade etmektedir. Konsil kararlarında belirtilen bu ifadeler kilisenin misyoner karakterini ortaya koymaktadır.[274]

Diyaloğa çeşitli Hıristiyan mezheplerinin sahip çıkması, Müslümanları ve diğer din mensuplarını memnun etmekle birlikte bazı endişe ve şüpheleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Katolik Kilisesi'nin, tarihte diyalog kurduğu Hıristiyan Cemaatlerinden bir süre sonra Katolikliği kabul etmelerini istemesi Süryani, Ermeni ve Kıpti Kiliselerinin bölünme ve zayıflamalarına sebep olması, tarihin tekrar edip-etmeyeceği endişesini beraberinde getirmektedir. Modern bir anlayış kazanan “Misyonerlik” faaliyetlerinde *“Diyaloğun”* yeni bir yöntem olup-olmadığı şüphesini gündeme getirmektedir. Bunun birkaç sebebi vardır:

---

273 Güngör, s.88-89.

274 Ekrem Sarıkçıoğlu, “İslâm Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış”, *19 Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi,* 4, Samsun 1992, s.5; Güngör, 89,136.

a. Diyaloğun temelini oluşturan II. Vatikan Konsili "Müslümanları" bir realite olarak kabul etmekle birlikte, İslâm'ı hak dinler arasında görmekten çekinmiş, İslâm'ın Hıristiyanlığa, Hz. İsa'ya ve İncil'e yaklaşımına eşit olabilecek bir adım atamamıştır. Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmediği gibi, Kur'ân'ın vahiy kaynaklı oluşunu da kabul etmemiştir. İslâm'ın Hz. İsa'ya, Hz. Yahya'ya, Hz. Meryem'e ve Hıristiyanlığa gösterdiği hoşgörü, sevgi ve saygıyı henüz İslâm'a gösterememiştir. Bu da Kiliselerin İslâm'a bakış açıları ve Misyon faaliyetlerinde yeterli bir yumuşama eğilimi bulunmadığı; Müslümanlara daha sempatik görünerek, savunma engellerini aşmada yeni bir vasıta ve metot olabileceği izlenimini vermektedir. Bunu İslâmo-Christiana dergisindeki bir makale ***"... Burada söz konusu 'diyalog' misyonerliğe bir alternatif değil, bizzat şartlara uygun misyonerliktir"***[275] diyerek, hedefe açıklık kazandırmakta, en azından diyalog çağrısında bulunanların bir kısmının gerçek düşüncesini yansıtmaktadır. Yine başka yorumlarda II. Vatikan Konsili'nden sonra Katolik Kilisesinin Misyon yolu olarak "diyalog" yöntemini seçtiği belirtilmektedir.[276]

Ortodoks Kilisesi de "Diyalog"u başlatmış olmasına rağmen, başta Yunanistan ve Sırbistan'ın Müslümanlara karşı sürdürdükleri baskıları azaltmamaları, geleneksel tutumlarında yeterli bir yumuşama olmadığını göstermektedir. Bu tür fiilî örnekler, ilgililerin diyalogdaki samimiyetinde kuşkular uyandırmaktadır.

b. Diyalog konusunda Kiliselerin görevlendirdiği kişilerin aktif misyon uzmanı oluşları, Diyaloğun "yeni bir Mis-

---

[275] Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 413,421.

[276] Tümer-Küçük, *a.g.e.,* s. 414.

yon metodu" olabileceği şüphesini de beraberinde getirmektedir. Nitekim Vatikan'ın Türkiye'de bulunan tarihi kilise ve arazilerin mülkiyetini Vatikan'a devrini istemesi, olumsuz şüpheleri kuvvetlendirmektedir.[277]

Bütün bu kuşkulara rağmen, Hıristiyan yöneticilerin bu yönde olumlu adımlar atmaları, yetersiz de olsa, gelecek için ümit vermektedir. Kökünde insanî ve ahlâkî değerler taşıdığı da hissedilmektedir. En azından dinler arası soğukluğu giderici, aktif düşmanlık etkenlerini frenleyici olması bakımından olumlu bir adım olarak görülmektedir. Nitekim bu tarihlerden sonra Batı'da İslâm hakkında yazılan kitaplarda eskiye göre daha olumlu ifadeler kullanıldığı dikkati çekmektedir. İftira ve yıkıcı yorumlar yerlerini Müslümanları tasvire, İslâm'ı Müslümanların anladıkları şekliyle anlatmaya yönelmektedir ki, sayıları az da olsa, bunları olumlu gelişmeler olarak görmemek mümkün değildir.

12. Diyalog Ve Hoşgörü Bayrağını Taşıyanları Çok Çetin Günler Beklemektedir.

Diyalog ve hoşgörü faaliyetinde bulunanları, günümüzde olduğu gibi, ileride de çok çetin günler beklemektedir. Zira diyalogdan rahatsız olanlar, önümüzdeki günlerde de, insanımızı birbirine düşürecek yeni argümanlar araştırıp bulacak ve toplum içinde yeni düşmanlık tohumları ekmeye çalışacaklardır. Menfur emellerine ulaşabilmek için, okullarımızda değişik hissiyatları körükleyerek düşmanlıklar meydana getirecek ve geçmişte olduğu gibi gençlerimizi birbirleriyle vuruşturmaya çalışacaklardır. Evet, içte ve dışta milletimizin büyüklüğe sıçramasını çekemeyen ve kıskançlık içinde

---

[277] Vatikan Toprak İstiyor, *Akit Gazetesi*, 23 Mayıs 2000.

bulunan hasım güçlerin, bugüne kadar yaptıkları gibi, bundan sonra da aynı kötülükleri yapmaya devam edecekleri unutulmamalı ve bu diyalog süreci kararlı ve ciddî adımlarla her şeye rağmen devam ettirilmelidir.

Allah'ımız bir, Peygamberimiz bir, Kitabımız bir, vatanımız bir, cibilliyetimiz birse, kavga etmenin bir mantığı yok demektir. Biz bu ülkenin vatandaşları olarak hep aynı kaderi paylaştık; aynı mahkûmiyeti, aynı mağduriyeti ve aynı mazlumiyeti yaşadık. Çünkü, içinde bir arada bulunduğumuz gemimizi delenler aynı insanlardı ve biz, asırlarca bu delinmiş gemide aynı kaderi paylaştık. Vatanımız işgal edildiği, ırzımızın çiğnenip namusumuzun payimal olduğu o işgal günlerini hep beraber yaşadık ve yine beraberce düşmanı yurdumuzdan kovduk. İşte tarihten gelen bu kaderî irtibatta ve beraberce paylaştığımız bunca "bir"lere rağmen "O Sünnî, bu Alevî" gibi bölücü düşüncelere takılıp kalmak çok yanlış bir davranıştır. Toplumumuzun genel hissiyatı da bu istikamettedir. Yıllarca değişik provoke eylemlerle onu kendi içinde birbirine düşürenlerin, şimdilerde halkın sağduyusu sayesinde ortaya çıkması da bu düşüncemize bir delil mahiyetindedir. Bugün büyük ölçüde yurdun değişik yerlerinde, Alevî-Sünnî kardeşliğini bozmak isteyenlerin bombaları kendi ellerinde patlamış ve arzuları kursaklarında kalmıştır. Bu konuda şayan-ı takdir bir husus da bizzat Alevî dedelerinin değişik mahfillerde, "Türk milleti bir bütündür. Bu türlü kavgalar şimdiye kadar olmadığı gibi, bundan sonra da olmayacaktır." türünden yaptıkları açıklamaların olmasıdır ki, bu sağduyu sesi toplumun nabzını düşürmüş ve tansiyonunu aşağıya çekmiştir.

Hoşgörü ve diyalog düşüncesini baltalamak isteyenler her dönemde olmuştur ve olacaktır da; ne var ki, her zaman sağduyu ile hareket edilerek, muhtemel problemlerde basiret,

feraset ve idrakle çözüm yoluna gidildiği takdirde, hiçbir gaileye meydan verilmediği gibi, mevcut gaileler de rahatlıkla çözülebilecektir. Şer güçlerin tahriklerine kapılıp, toplumda terör havası estirenler karşısında her zaman, "Sen öldürmek için bana elini uzatsan (bile), ben sana öldürmek için el uzatacak değilim." (Maide, 28) ayetinin ifade ettiği duygu ve düşünce ile hareket edilerek, ülkemizi parçalamak gayesiyle yurt içi ve yurt dışında çevrilen oyunlara gelinmeyecektir.

Hoşgörünün, birbirimizi kabul etmenin çok arzu edilir bir ideal olduğunu, insanlığın kurtuluşunun sevgide bulunduğunu ısrarla vurgulamak istiyor; fakat aynı zamanda sevgiye ve güzele giden yolun engellerle dolu olduğunu, bu amacı göze alanların güçlükleri ve engelleri de hesaba katmasını istiyoruz. Bu şekilde realist hareket edenlerin başarı imkânları artar, özlediğimiz hoşgörü beraber yaşama gerçekleşir. Bu dünya, içinde bulunduğumuz ülkeler, böyle bir yaşayışa sahip olmuş, yani dedelerimiz bunu gerçekleştirmiştir; bunu eminim biz de yapabiliriz ve de yapmalıyız.[278]

13. Medeniyetler Çatışması Ve Diyalog

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de, gelecekle alâkalı bir kısım tahminlerde bulunulmaktadır. Geleceğin bilgi çağı olacağı iddiası da bunlardan biridir. Günümüzde geleceği tartışanlar, daha çok bazı fütüristlerdir. Böylesi tahminleri, 2000'li yılların kerameti olarak görenlerin sayısı da bir hayli fazladır. Tarihî çevrimler içinde gelecekle alâkalı ileri sürülen iddialar, objektif değerlendirmelerden daha çok, bazı husûsî arzu ve istekler etrafında düşünce oluşturmaya yönelik bir gayret olup, herhangi bir ihtimalden öte bir değer ifade

[278] Kemal Karpat, "Osmanlı'da Hoşgörünün Hukukî Temelleri", *Osmanlı'da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı,* Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İst., 2000, s. 13-18.

etmemektedir. Böylesi iddialar neticesinde insanlar, âdeta birer dua mahiyetinde beklentilere girmektedirler. Bu tür tahminler, "ileride böyle olacak" beklentisi içinde bir cehd ve gayret doğurmakta, derken bir hedef ve bir gaye-i hayal haline gelmektedir. Bir defa hedef belirlendikten sonra, bu hedefe ulaşmak için değişik strateji ve politikalar üretilecek ve o hedefe varmaya çalışılacaktır. Her hâlde, işin esprisi de bu olsa gerek.

Huntington'ın iddiası

Bu türden iddialarla, gelecekle alâkalı gerçekçi değerlendirmelerden daha çok, dünya hakimiyetini elinde tutan güç adına yeni hedefler belirleme ve bu hedefler çerçevesinde kamuoyunu şartlandırma gayesinin güdüldüğü kanaatindeyiz. Sovyet bloğu dağılıncaya kadar, bir Doğu-Batı veya NATO-Varşova çatışması etrafında parçalanan insanlığın düşüncesi, bu defa da yeni bir sun'î düşman üretilerek, din ve kültür farklılığı üzerinde bir medeniyetler çatışmasına hazırlanmakta ve böylece hâkim bloğun hâkimiyetinin devamı için yeni bir zemin oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Aslında bugüne kadar çatışma, hep bazı güç merkezleri için arzu edilen bir şey olmuştur. Yani, sık sık var olduğu vehmedilen ve büyük bir tehlike gibi gösterilen hayalî bir düşmana karşı kitleler alarma geçirilmiş ve bu şekilde yığınlar savaşın her çeşidine hazır hale getirilmişlerdir.

Aslında dünden bugüne ister Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.) ile, ister Hz. Muhammed (s.a.s.) ile temsil edilmiş bulunsun, Allah'ın razı olduğu hiçbir İlâhî din, çatışma temeline oturmamıştır; oturmak şöyle dursun, bu dinler ve hususiyle de İslâm, yeryüzünde fitneye, fesada, çatışmaya, zulme ilan-ı harp etmiştir. İslâm sulh, güven ve esenlik demektir.

Dolayısıyla, sulhun, emniyetin ve dünya barışının esas olduğu bir dinde, savaş ve çatışma gibi şeyler arızîdir. Sağlam bir bünyeye musallat olan mikropları savmak için, bünyenin kendini savunması gibi bir tavır istisna edilecek olursa -ki bu da belli prensipler çerçevesinde cereyan etmektedir- o hep sulh ü salâh soluklamıştır. İslâm, savaşı insan tabiatının yol açtığı tabiî ve ârızî bir hâdise olarak ele almış, onu dengelemek için de kaideler koymuş ve onu sınırlamıştır. Meselâ, "*Bir topluluğa, bir millete olan kininiz, sizi adaletli davranmaktan alıkoymasın*" (Maide, 8) buyurarak, adaleti ve cihan sulhunu esas almış; modern hukuk sistemlerinin de kabul ettiği, dinin, canın, malın, neslin ve aklın korunması hususunda prensiplere dayalı bir müdafaa sathı oluşturmuştur. Buna karşılık Hıristiyanlık, ta baştan mücerret bir sevgi dini olma mülahazası içinde, bir insanlık realitesi olan savaş konusunda kaideler koymamakla, Batı'da dünya savaşlarının, yüzyıl savaşları gibi daha başka savaşların, Nagazaki ve Hiroşimaların meydana gelmesine mani olamadığı gibi, bunların çok fazla kanlı ve birer fecaat halinde tecellî etmesini de önleyememiştir. Evet, Batı tarihi, İslâm'ın ta başında Mute ve Yermuk'la başlayan, Haçlı seferlerinde ve onu takip eden süreçte devamlı İslâm'a karşı saldırılarla süren ve ayrıca kendi içinde âdeta bitmeyen savaşların tarihi olagelmiştir. Huntington ve benzerlerinin geleceğe bakış açıları da aynı mantalitenin ürünü olup aynı ruh haletini yansıtmaktadır.

Biz, Allah'ın lütuf ve keremiyle şimdilerde başlayan ve bir ölçüde bütün dünyaya yayılma istidadı gösteren hoşgörü ve diyalog esintilerinin devamı için elimizden geleni yapmaya çalışacak ve inşallah tahmincileri yalancı çıkaracağız. Zira biz inanıyoruz ki, bu meltemler, öldürücü silahları, mekânize birlikleri ve daha başka pek çok olumsuzlukları alt ede-

cek güçtedir. Planı çok eskilere dayalı bu yepyeni mesajın toplumun her kesiminde ifade edilip sahneye konması, günümüzün muhabbet fedailerine İlahî bir iltifattır. Bu açıdan da diyoruz ki, hoşgörü ve diyalog, ülkemizde en iyi bir şekilde temsil edilmeli ve bu konuda mutlaka bütün dünyaya örnek olunmalıdır. Asya, Allah'ın inayet ve keremiyle bu hususta dirilirse, bütün bir dünyanın onun etrafında kümelenmesi hayal olmasa gerek. Bu da çatışma değil, temelde aynı değerler üzerine oturan İlâhî dinlere mensup olanların, bu temeller etrafında bir araya gelmesine sebep olacak ve insanlık, kıyametten önce inşallah yeni ve kutlu bir bahar daha yaşayacaktır.

14. Diyalogda Tebliğ Mi, Temsil Mi Önemlidir?

İslâmî mesajın, duyguların, düşüncelerin ifade edilmesinde temsil daima tebliğin önünde olmuştur. 14 asırlık İslâm tarihinin kritiğini yapanlar ve Efendimiz (s.a.s.)'in hayatına siyer felsefesi açısından yaklaşanlar, İslâm'ı temsil üzerinde çok durmuş, hatta İnsanlığın İftihar Tablosu'ndan sonra İslâm'ın o denli seviyeli olmayışını da hep temsil eksikliğinde görmüşlerdir.

Allah Resûlü'nün temsil hüviyeti dikkatle incelenmeye değer bir husustur. O, bir Batılının da ifade ettiği gibi, başladığı perdede işi bitirmiştir. 23 senelik peygamberlik hayatında şartların olabildiğine değişmesi, O'nda herhangi bir değişiklik meydana getirmemiş, getirememiştir. Yaşamadığı şeyi söylememiş, aksine hep yaşadıklarını seslendirmiştir. Öyle ki, dost-düşman O'nu yaşadığı hayatı ile tanımış ve yaşadığı hayatı ile kabul etmiştir. Ayrıca O'ndan hayatın, fıtratın, kâinatın cârî kanunlarına ters bir şey sâdır olmamıştır. O'nu takip eden dönemlerde de, Hulefa-i Râşidin hariç, Osmanlılara

kadar bu meseleyi iyi anlayan ve anladığını hayata tatbik eden bir başka millet çıkmamıştır. Onun için bu meselenin farkında olan niceleri Osmanlıları hep takdirle yâd eder. Meselâ Muhyiddin İbn-i Arabî, "Şecere-i Numaniye"sinde diyor ki, Sahabe-i Kiram'dan sonra, Allah'ın muradını en iyi şekilde yerine getiren Osmanlılardır." Osmanlı bizim şimdilerde hecelemeye başladığımız müsamaha, tolerans, diyalog... vs'yi devlet çapında en mükemmel şekilde temsil ediyordu ve bu engin ufukla, Hıristiyan ve Yahudilere varıncaya kadar hemen herkese mesajını rahatlıkla sunabiliyordu. Osmanlı'nın yıkılışının ardından onca yıl geçmiş; ama biz bütün dünya ile beraber hâlâ Osmanlı diyoruz. Sırpların zulmü ile ezilen Boşnaklar Osmanlı diyor.. ekonomik, siyasî, kültürel emperyalizme maruz kalan Kuzey Afrika ülkeleri Osmanlı diyor.. Orta Doğu bir türlü durma bilmeyen anarşik hâdiselerin diliyle Osmanlı diyor.. hasılı eski Osmanlı coğrafyasında bulunan hemen her ülke, şimdilerde hep onu telaffuz ediyor. Hatta bugün, "yeni dünya düzeni" deyip vizyona koydukları oyunun altında kalan ve bir türlü çıkış yolları bulamayan bütün Batı dünyası da Osmanlı demektedir. Demek ki Osmanlılar, emperyalist düşüncelere girmemiş, o ülke insanlarına karşı asimile faaliyetlerinde bulunmamış, soykırım yapmamış ve İslâm'ın ruhunu çok iyi kavrayarak, onu öyle mükemmel temsil etmişler ki, dünyanın değişik bölgelerinde halen aranan insanlar konumunda bulunuyorlar.

Biz geçmişte engin bir Müslümanlık yaşamışız. Yani İslâm'ın yoruma açık yönlerini fıtratla uyum içinde öyle bir yorumlamışız ki, Asr-ı Saâdet'ten bu yana bizim gibi başka bir millet çıkmamış. Hadiste, fıkıhta, tefsirde, kelamda yetiştirdiğimiz dâhî imamlar sayesinde hep farklı olabilmiş ve hep farklı kalabilmişiz. Öyle ki, Buharîler, Müslimler,

Tirmizîlerden tutun Ebu Hanifelere varıncaya kadar, bütün insanlığı kucaklayan bir anlayışın alperenleri hep bizden çıkmış.

İnsan, bu hususun ehemmiyetini, yurt dışına çıkıp teferruata ait kavgaların verildiğini görünce veya haşin, sert, katı, bağnaz bir kısım tipleri müşahede edince daha iyi anlıyor. Bizde, Mısır'da, Hindistan'da, Suud'da yetişen âlimler ölçüsünde âlim yetişmemiş olabilir. Ama onun bayraktarlığını yapma bu millete nasip olmuştur. Tabiî ki bu da baskıcı ve dayatmacı bir zihniyetle değil, müsamaha, af, tolerans ve diyalog yolları ile milletlerin gönlüne girmekle gerçekleşmiştir.

NETİCE

Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin emrettiği, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ve ondan sonraki Müslümanların hayatlarında tatbîk ettiği diğer din mensuplarıyla diyalog, bugünkü Müslümanların da yapması gereken önemli bir iştir. Dinlerarası diyalogda esas gaye, diyalogta bulunduğumuz kişilerin bizim dinimize geçmesi değildir. Onun için, diyaloga girdiğimiz kimseler, bizim dinimize girmiyor diye diyalogdan uzak durulmaz. Çünkü, diyalog görüşmeleri neticesinde böyle bir şey olmasa bile, arada dostluğun oluşması da büyük bir kârdır.

Diyalog görüşmeleri uzun vadeli çalışmalardır. Aceleci davranıp, ciddi bir şey elde edilmiyor, bir faydası yok diye hemen vazgeçilmemeli ve sabırla devam edilmelidir. Zira din mensuplarının ve hiçbir dine mensup olmayanların güçlerini, kavga ve düşmanlıkta harcayacaklarına, böyle müspet şeylerde harcamaları elbette ki daha faydalıdır.

Dinlerarası diyalog görüşmeleri neticesinde, bize saygı gösteren diğer din mensuplarına karşı, bize saygı gösterdikleri sebebiyle biz de onlara saygı gösterelim demek doğru değildir. Çünkü biz Müslümanlar, dinimizin emri olarak herkese karşı saygılı oluruz. Eğer biz, bugün, yarın herkese dinimizin gereği saygılı davranırsak, yarın veya daha sonrasında diğer din mensupları da bize karşı saygılı davranmaya başlayacaktır. Böylece din mensupları arasında ve bütün dünyada barış meydana gelecektir. Bundan da elbette ki, sa-

dece dindarlar değil, bütün dünya insanları istifade edecek-lerdir.

Dinlerarası diyalog görüşmelerini “yıllarca İslam’a, Kur’ân’a, başkaldırmış, düşmanlık etmiş insanlarla dostluk kurma” diye tenkit edenler olabilir. Hâlbuki bu İslâmî bir dü-şünce ve bu düşüncenin hayata yansımasından ibarettir. Al-lah Resulü (s.a.s.), yıllarca kendisine her türlü işkence yapan Ebu Cehil’i ve onun gibi nicelerini defalarca karşısına alıp muhatap olarak kabul etmiştir. O halde çeşitli vesilelerle gö-rüşüp, konuşulan bu insanlar -kaldı ki çokları Allah’a olan inançlarını izhar ediyorlar- yüzünden, böyle İslâmî nasslarla te’lif edilemeyecek tenkitler yapmanın manası nedir? Bu as-lında İslam’ı tam anlamıyla özümseyememenin bir ifadesi-dir. Hatta diyalog görüşmelerinde bulunan bir kimse, “Bu tavır, bu tarz, bu üslûp benim kendi tavrımdır.” dese ukalâlık etmiş, İslam’ın getirdiği evrensel kaideleri kendisine mal et-miş olur. Onun için bir Müslüman, bugün bir ateistle de kar-şılaşsa, aynı şekilde davranmalıdır. Bu katiyen takiyye de-ğildir. Aksine İslâmî tavır ve düşüncenin ortaya konuşudur.

Bu cümleden olarak, ilâhî ve evrensel dinin tebliğ ve temsil erleri, muhatabı olan Hıristiyan, Yahudi ve diğer din mensuplarıyla, hatta ateistlerle bile diyaloga girmeli ve onla-ra sert davranmamalıdırlar. Mesela şimdilerde, değişik din mensupları, Müslümanlarla böyle bir temasa geçme çabası içindedir. Böyle bir çabada onların gerçek niyetleri ne olursa olsun, zahirî durumdan hareketle dünya barışı adına bu fırsat mutlaka değerlendirilmelidir. Tarihî hadiseleri, tarihsellik çukuru içine gömerek, hiç mevzubahis etmeden, onları ken-dilerini tarif ettiği konumları içinde kabullenmek suretiyle, belki de tarih boyunca gerçekleşmeyen ortak değerler etra-

fında bir birleşme gerçekleşebilir. Yeter ki biz, bize düşeni, belli yol ve yöntem içinde yapabilelim.

Gelecekte uzaklar daha da yakın olacak ve dünya küreselleşerek, bir köy haline gelecektir. Dolayısıyla Hıristiyan, Yahudi, Budist ve ateist demeden her kesimden insanla münasebet kurmak ve onlarla bir diyalog ve anlaşma zemini aramak şimdiden kaçınılmaz görünmektedir. Dinlerarası diyalogdan kaçınmak, dindarlara büyük bir vebal yükler. Siyasilerin, insanlığın geleceğini kana ve savaşa boğmak maksadıyla, diyaloga değil savaşa ve çatışmaya yönelik, *medeniyetler çatışması* gibi teoriler ürettiği bir ortamda, dindarlar, bugün çok zayıf bir ışık da olsa, fakat gelecekte aydınlığın ve barışın hakim olmasına yönelik bu tür çalışmalara destek vermelidirler. Eğer diyalogun alt yapısını hazırlamaz ve gereken önlemi almazlarsa, o zaman Hungtington'un insanlığın geleceği adına ürkütücü teorisi, meşruluk kazanmış olur.

Diyalog, Müslümanlar için kaçırılmaması gereken bir fırsattır. Diğer din mensuplarını diyaloga iten sebepler, ister bazılarının söylediği gibi siyasi, isterse bazılarının artık açık bir şekilde ifade ettikleri gibi misyon faaliyetinin bir parçası gereği olsun, Müslümanlar açısından bunun çok fazla bir önemi yoktur. Çünkü Batı, tarihin hiçbir döneminde (Müslümanlarla birlikte yaşamak zorunda kaldığı Endülüs de dâhil), İslam'ı ve Müslümanları ön yargısız bir şekilde anlamaya çalışacağı bir ortama sahip olamamıştır. Öyleyse bu müspet havanın çok iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Bazı olumlu müşahhas neticelerini gördüğümüz dinlerarası diyaloğa, daha fazla vakit ayırıp, dünya barışını bir an önce gerçekleştirmeliyiz.

İSTİFADE EDİLEN KAYNAKLAR

Sempozyumlar:

“**Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri**”, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İSAV., İstanbul 1993.

“**Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu**”, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, 7-8 Mart 1998.

“**Medeniyetler Çatışmasından Diyaloğa**”, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İstanbul 2000;

“**Osmanlı’da Hoşgörü, Birlikte Yaşama Sanatı**”, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı yay., İstanbul 2000.

“**İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinler Toplantısı**”, Tarsus Deklarasyonu, 10-11 Mayıs Tarsus.

“**Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri**” (10-12 Haziran 1995, Antalya).

“**2000'li Yıllarda İslâm ve Hıristiyanlık Arasında Nasıl Bir İlişki olmalıdır?**”, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi-Tarih ve Edebiyat Metinlerinde İslâmiyet ve Hıristiyanlık Arasında Saygı ve Hoşgörü Sempozyumu 15-18 Mayıs 2000, (Basılmamış Tebliğ), Ahmet Güç, 6-9.

- “Dinler Tarihi Araştırmaları I, Sempozyum” 1996.

“**Hoşgörü Yılı ve İnanç Turizminde Göller Bölgesi Sempozyumu**”, 7-8 Eylül 2000, Burhanettin Tatar, “Felsefi Hermenötik Açısından Dinlerarası Diyaloğun İmkanı Sorunu”.

Diğer Kaynaklar:

Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Beyrut 1983.

Akad, Mehmed, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul 1993.

el-Akkâd, *el-Abkariyyâtü'l- İslâmiye*, Beyrut 1968.

Akman, Nuriye, *F.Gülen ile röportaj, Zaman Gazetesi,* 30.03.2004.

Aksiyon Dergisi, Medeniyetler Buluşması, 14-20 Şubat 1998, sy. 167, sayfa: 26-31.

Alıcı, Mustafa, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim Işığında İslâm-Hıristiyan Diyaloğu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Âlûsî, Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l- Meânî*, Beyrut 1985.

Armağan, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİBY, Ank., 1992.

Arnold, Thomas W., *The Preaching of Islam*, London 1913.

Atalay, Orhan, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama,* Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İst., 1999.

Aydın, Ali Arslan, *İslâm Hıristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi*, İstanbul 1991.

Aydın, M. Akif, *İslâm Ansiklopedisi*, Din, md.

el-Behûtî, Mansu b. İdris el-Hanbelî, *Keşşâfu'l- Kınâ an Metni'l- İknâ*, Beyrut 1983.

Belâzurî, *Fütûhu'l- Buldan*, (trcm. Zâhir Kâdir-i Ugan) İstanbul 1955.

Beydâvî, el-Kâdî Nasuriddin, *Envâru't- Tenzîl ve Esrâru't- Te'vîl*, (Kitâbu Mecmûatin Mine't- Tefâsîr içinde) Beyrut ts.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlîsi ve Tefsiri,* Bilmen yay., İstanbul, 1966.

Borrmans, Maurice, *Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında Diyaloğa Yönelişler*, İstanbul 1988.

Bostancı Ahmet, *Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlerle İlişkileri*, Rağbet yay., İstanbul 2001.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, TTKY*, Ank., 1989.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed ibn İsmail, *Sahîhu Buhârî,* İstanbul ts.

Bulaç, Ali, *İslâm ve Fanatizm*, İstanbul, 1993.

Cassas, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l- Kur'ân*, Kâhire, ts.

ed-Diyarbekrî, *Târîhü'l- Hâmis*, Beyrut, ts.

Ebû Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebî Dâvûd,* İstanbul ts.

Ebu Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zahirî, *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l- Ehva' ve'n- Nihal*, Kahire ts.

Ebu Ubeyde, Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l- Emvâl*, Dâru'l- Fikr, Beyrut, 1975.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l- Harac,* Kâhire 1962.

Erdem, Mustafa, *Misyonerlik ve Kırgızistanda Misyoner Faaliyetleri*, Dini Araştırmalar, I/3, Ankara 1999.

el-Fârukî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılahâtı'l- Fünûn*, ty., ts.

Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İst. 1989.

Fendoğlu, H.Tahsin, *Hukuk Tarihimizde Temel Haklar*, Konya 1994.

Fındıkoğlu, Fahri, *Hukuk Sosyolojisi*, İÜY, İst., 1958.

Gadbân, Münir Muhammed, *İslâm'da Siyasî Anlaşmalar*, (trcm. A.Kanar), İlke yay., İstanbul 1993.

Goldziher, Ignaz, *Ehl-i Kitaba Karşı İslâm Polemiği*, (trcm.Cihat Tunç), AÜİİED, Ankara 1982.

Gülen, M. Fethullah, *Kur'ân'dan İdrâke Yansıyanlar*, İstanbul 2000.

Güngör, Ali İsra, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara 1997.

G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (trcm. F Işıltan), Ankara, 1981.

Hammâd, Ahmed Celâl, *Hürriyyetü'r- re'y*, (Dâru'l-Vefâ yy.) 1987.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'a Giriş*, (trcm. Kemal Kuşçu), İst. 1961.

-*el- Vesaiku's- Siyasiyye (*trcm. Vecdi Akyüz,) İstanbul 1997.

-*İslâm Peygamberi*, (trcm. Sâlih Tuğ,) Ankara 2003.

-*İslâm Devlet İdaresi*, (trcm. Kemal Kuşçu) İst. 1963.

Hans Küng, Karl-Joseph Kuschcl, *Evrensel Bir Ahlaka Doğru, (*trcm. Nevzat Y. Aşıkoğlu), Ankara 1995.

Hatipoğlu, Mehmet, *Hoşgörü Açısından Müslümanlar Ve Ehl-i Kitab*, yayımlanmamış makale.

Heykel, Muhammed Hüseyin, *el-Fârûku Ömer*, Kahire 1963-1964.

İbn Ferec, Muhammed, *Ekdiyetu Resûlillâh*, Dâru'l-Va'y, Halep, 1402/1982.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* Beyrut 1987.

İbn Humâm, Kemâlu'd-Dîn Muhammed b. Abdilvahîd, *Fethu'l- Kadîr alâ'l- Hidâye*, Mısır 1356.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekr, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, Beyrut 1983.*

İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu'l- Fidâ İsmail el-Kureşî, *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm*, Kâhire 1980.

-el-Bidâye ve'n- Nihâye, Beyrut 1966.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *el Muğnî*, Beyrut 1972.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâcê*, Beyrut 1975.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut 1957-1960.

el-Kasanî, Ebu Bekir b. Mes'ud, el-Hanefî, *Kitabu Bedâiu's- Sanâî fî Tertîbi Şerâi'*, Beyrut 1986.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddin, *Mehâsinü't- Te'vîl,* Şam 1957.

Kesler, Fatih, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudi ve Hıristiyan-lar*, Diyanet Vakfı yay., Ankara 1995.

Kitab-ı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahid*, İstanbul 1976.

Köse, Ali, *Conversion to Islam –A Study of Native British Converssts*, London 1996.

Kurtubî, *el-Câmiu u Ahkami'l- Kur'ân*, Beyrut 1985.

Kutub, Seyyid, *Fizilali'l- Kur'ân*, Beyrut 1980.

Küçük, Abdurrahman, *Dinlerarası Diyaloğa Niçin İhtiyaç Vardır?, Dinî Araştırmalar,* c.I, sy.l (1998).

Malik b. Enes, *el-Muvattâ*, İstanbul 1992.

Mevdûdî, *Tefhîmü'l- Kur'ân*, (trcm. M.Han Kayanî vd.), İstanbul 1987.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feydu'l- Kadîr Şerhu'l- Câmii's- Sagîr*, Beyrut ts.

Müslim, Ebû Hüseyin Müslim İbnu'l-Haccâc, *Sahîhu Müslim,* İstanbul 1955.

Nursî, Bediüzzaman Said, *Kaynaklı, İndeksli, Lügatli*, *Risale-i Nur Külliyatı*, Nesil yay., İstanbul 1996.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara 1995, I,680.

Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, Marifet yay., İst., 1982.

Öztürk, Levent, *İslâm Toplumu'nda Hıristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri (İlk Beş Asır), Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 4/2001.

-*Asr-ı Saadetten Haçlı Seferleri'ne Kadar İslâm Toplumumda Hıristiyanlar,* İstanbul 1998.

-*Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)*, "İslâm ve Demokrasi" Kutlu Doğum Sempozyumu 1998, T.D.V.yay., Ankara 1998.

Râzî, *Mefâtîhu'l- Gayb*, Beyrut ts.

Rıza, Ahmet, *Batının Doğu Politikasının İflası,* (Fran. trcm. Ziyad Ebuzziya), Ankara 1988.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *İslâm Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış*, *19 Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi,* 4, Samsun 1992.

-Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi, İsparta 2002.

Schact, Prof. Dr. Josep: *İslâm Hukuku'na Giriş* (trcm. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener) Ankara 1977.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Şerhu Kitâbi's- Siyeri'l- Kebîr*, Kâhire 1971.

Seyyid Sabık, *Fıkhu's- Sünne*, Kahire 1945.

es-Suyutî, Celaluddin, *el-Fethu'l- Kebîr, Beyrut ts.*

-*Lübâbu'n- Nükûl fi Esbabi'n- Nüzûl*, Beyrut 1990.

Şafak, Ali, "Mukâyeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Kısa Bir Bakış (Osmanlı Uygulamasından Örneklerle)", *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 32, Osmanlı Özel Sayısı II,432-444.

eş-Şafiî, Ebû Abdillah Muhammed b. İdris, *el-Umm*, (Dâru'ş- Şa'b), 1968.

Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, İst. 1980.

Şehristanî, Muhammed b. Abdülmelik b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır 1947.

Şengül, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, İzmir 1994.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylu'l-Evtâr Şerhu Münteka'l- Ahbâr Min Ahâdîsi Seyyidi'l- Ahyâr*, Kâhire ts.

Ünal, Ali, *M. Fethullah Gülen, Bir Portre Denemesi*, Nil yay., İstanbul 2002.

et-Taberi, *Câmiu'l- Beyan*, Beyrut 1988.

-*Tarih*, Mısır, 1969.

Tirmizi, Ebû İsa, *Sünen*, Mısır 1978.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İst. 1979.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu. Ankara 1998.

Tümer, Günay, Abdurrahman Küçük. *Dinler Tarihi,* Ankara 1993.

Vahide, Şükran, *Bediuzzaman Said Nursi*, İstanbul 1992.

Vâhidî, Ebû Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, ed-Demâm 1991.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1935.

Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Işık yay., İzmir 1996,

-"Dinler Ve Barış Sempozyumundan Geriye Kalan", *Yeni Ümit Dergisi*, sayı.64.

Yılmaz, Hüseyin, *Kur'ân'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, Kayıhan yay., İst. 1997.

Zuhaylî, Vehbe, *Âsâru'l-Harb fi'l- Fıkhi'l- İslâmî*, Dımeşk, 1981.